

JAAP DE HAAN

De eerste minister

DE HOLLANDSE RAADPENSIONARIS

van de Republiek

IN DE ZEVENTIENDE EEUW

A
U
P

De eerste minister van de Republiek

De eerste minister van de Republiek

*De Hollandse raadpensionaris in
de zeventiende eeuw*

Jaap de Haan

Amsterdam University Press

Deze studie is mede tot stand gekomen door de Promotiebeurs voor leraren van NWO (ronde 2015) en een bijdrage van Open Access boeken (NWO).

Afbeelding omslag: Gerrit Berckheyde, *Het Binnenhof met de Ridderzaal in Den Haag* (ca. 1690) privécollectie; Daniël Vollevens, *Gaspar Fagel* (ca. 1680), Rijksmuseum Amsterdam, Michiel Janszn. van Miereveld, *Johan van Oldenbarnevelt* (ca. 1616), Rijksmuseum Amsterdam en Adriaan Hanneman, *Johan de Witt* (1652), Boymans van Beuningen Rotterdam.

Ontwerp omslag: BVDT – Bart van den Tooren

Ontwerp binnenwerk: Prezns – Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 94 6372 209 4

e-ISBN 978 90 4855 731 8

DOI 10.5117/9789463722094

NUR 680 | 697

Creative Commons License CC BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© Jaap de Haan / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2024

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Woord vooraf	7
Hoofdstuk 1 - Inleiding	9
Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel	13
Raad en pensionaris	15
Werkwijze	17
Bronnen	20
Opzet van het boek	23
Hoofdstuk 2 - De Hollandse raadpensionaris	25
De geschiedenis van de raadpensionaris	28
De vier functies van de raadpensionaris	48
Historiografie van de raadpensionaris	55
Hoofdstuk 3 - Oldenbarnevelt tussen kerk en staat	59
Inleiding	59
Oldenbarnevelt als coördinator van de Opstand	64
Het buitenland kijkt mee	75
De Staten van Holland in de ban van de kerkscheuring	77
Conclusie	94
Hoofdstuk 4 - De Witt en de Ware Vrijheid in Overijssel	97
Inleiding	97
De eerste jaren van De Witt	101
Johan de Witt en de het Schisma in Overijssel	106
Conclusie	130

Hoofdstuk 5 - De Witt als onzichtbare leider op de vloot	133
Inleiding	133
Opnieuw oorlog met Engeland	140
De spin in het bestuurlijke web	144
Leider achter de schermen	149
Conclusie	166
Hoofdstuk 6 - Fagel, Willem III en Amsterdam	169
Inleiding	169
Steunpilaar van de stadhouder	174
De Franse dreiging	179
Ruzie in de Staten van Holland	187
Conclusie	206
Hoofdstuk 7 - De eerste minister in Europa	211
Inleiding	211
Eerste minister of favoriet?	216
De functies van de eerste minister	220
Conclusie	241
Conclusie	243
Onderzoekmethode	244
De vier functies van de raadpensionaris	244
De raadpensionaris en de eerste minister als vroegmoderne bestuurders	248
De eerste minister van de Republiek	250
Hoe nu verder?	251
Bijlagen	253
Bijlage 1: Instructie van Gaspar Fagel	253
Bijlage 2: categorieën pamfletten uit de Tweede Engelse Oorlog	263
Archieven	265
Archieven	265
Literatuurlijst	267
Gedrukte primaire bronnen	267
Pamfletten	269
Literatuur	271
Register	287

Woord vooraf

Aan het begin van de zomer van 2023 diende minister-president Mark Rutte bij koning Willem-Alexander het ontslag in van zijn vierde kabinet. Rutte was op dat moment twaalf jaar aan de macht en daarmee de langstzittende premier uit de parlementaire geschiedenis van Nederland. Zijn voorgangers Ruud Lubbers en Charles Ruijs de Beerenbrouck zijn respectievelijk 11 en 10 jaar voorzitter van de ministerraad geweest. Hun uithoudingsvermogen hebben Rutte, Lubbers en Ruijs de Beerenbrouck gemeen met de Hollandse raadpensionarissen, die vaak vergelijkbare periodes hun ambt bekleedden. Uitschieters zijn Johan de Witt (19 jaar), Anthonie Heinsius (31 jaar) en Johan van Oldenbarnevelt (33 jaar).

De Nederlandse minister-president en de Hollandse raadpensionaris lijken in verschillende opzichten op elkaar. De premier is als voorzitter ministerraad het gezicht van de regering en houdt zich bezig met onderwerpen die veel aandacht krijgen, zoals het Koninklijk Huis en buitenlandse zaken. Voor de raadpensionaris geldt iets vergelijkbaars. Hij was voorzitter van de Staten van Holland en als vertegenwoordiger van dit machtige gewest werd de internationale politiek aan hem toevertrouwd. Door menige tijdgenoot werd hij gezien als de leider van de Republiek, zeker als er geen Oranje-stadhouder was.

Het is verleidelijk om de Hollandse raadpensionaris te zien als een voorloper van de moderne minister-president. Vaak wordt hij voor het gemak ook op die manier gepresenteerd: een kruising tussen een premier en een minister van Buitenlandse Zaken. Deze vergelijking is niet onterecht, maar er zijn ook veel verschillen tussen de ambten. De benoeming van de raadpensionaris was geen uitkomst van een democratisch proces en evenmin legde hij verantwoording af over zijn beleid. Het grootste verschil is misschien wel dat de macht van de raadpensionaris nauwelijks was gebaseerd op formele bevoegdheden.

Wie wil weten hoe de Hollandse raadpensionaris dan wel gezien moet worden, leze dit boek!

De eerste minister van de Republiek is het resultaat van een onderzoek dat ik als buitenpromovendus heb gedaan aan de Universiteit Utrecht en dat gefinancierd werd door de Promotiebeurs voor leraren van NWO. Mijn promotor Maarten Prak en Oscar Gelderblom dank ik voor hun adviezen om van het proefschrift een handelseditie te maken. Marina Wildt-Meijboom en Nico Lettinck waren zo vriendelijk om de tekst nog eens kritisch door te lezen en suggesties ter verbetering te geven.

Tenslotte een opmerking over de citaten in het boek. Voor de leesbaarheid heb ik ervoor gekozen om langere, zeventiende-eeuwse fragmenten te hertalen in modern Nederlands. De oorspronkelijke tekst is terug te vinden in de voetnoten.

Jaap de Haan

Utrecht, oktober 2023

Hoofdstuk 1

Inleiding

In december 1662 maakte de Franse ambassadeur Godefroi d'Estrades (1607-1686) met een stoet van maar liefst 60 karossen een grootse entree in Den Haag. Zijn aankomst in de stad, die geen Hagenaar zal zijn ontgaan, paste bij een vertegenwoordiger van koning Lodewijk XIV (1643-1715). Een week na zijn binnenkomst ging D'Estrades op audiëntie bij de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal en bij deze gelegenheid maakte hij ook kennis met Johan de Witt (1625-1672).¹ Na afloop van het onderhoud was het de nieuwe ambassadeur nog niet precies duidelijk welke functie De Witt bekleedde, maar hij wist wel dat de 'advocaat-generaal' verantwoordelijk was voor alle belangrijke besluiten in Holland en in de Republiek. In zijn verslag aan Lodewijk XIV concludeerde D'Estrades dat De Witt 'een man [is] met zulke capaciteiten en met zo'n grote invloed op de Hollandse steden, dat hij daar de Almachtige is. Hij is zeker iemand die we met respect moeten behandelen en te vriend moeten houden.'²

De Engelse ambassadeur William Temple (1628-1699) had ook met De Witt te maken. Tussen 1667 en 1678 vertegenwoordigde hij met een onderbreking zijn regering in Den Haag en raakte in deze periode gesteld op de raadpensionaris en op de Nederlanders.³ Zijn kennis van de verhoudingen in de Republiek verwerkte Temple in zijn *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, waarvan historici nog steeds dankbaar gebruik maken.

1 O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers in Nederland 1584-1810* ('s Gravenhage 1982) 9-10.

2 D'Estrades aan Lodewijk XIV, 4 januari 1663 in: idem, *Lettres, mémoires et négociations de monsieur le comte d'Estrade [...]* (Brussel 1709) 2-3. Het citaat luidt: 'Il est si adroit & si bien appuyé dans les Villes de Hollande qu'il y est le tout-puissant, & c'est assurément celui de tous qui doit être le plus ménagé.'

3 D.J. Roorda, *Ambassadeur in de Lage Landen* (Haarlem 1978) 15-16.

Wallerant Vaillant, *Louis Godefroi d'Estrades* (ca. 1647-1677). Rijksmuseum, Amsterdam.
Louis Godefroi d'Estrades was verschillende keren ambassadeur van Frankrijk in de Republiek,
onder meer tijdens het bewind van Johan de Witt tussen 1662 tot 1668.

De Engelse ambassadeur noemde De Witt de ‘Pensioner of Holland’ en deze positie omschreef hij als een minister én als een dienaar van het gewest Holland.⁴

Temple is niet de enige geweest die het lastig vond om de precieze aard van het raadpensionarijschap te omschrijven; ook moderne historici hebben moeite om de vinger op de juiste plek te leggen. Temple’s paradox komt terug in een analyse van A.Th. van Deursen, die de raadpensionaris karakteriseerde als ‘dienaar en directeur tegelijk’ van de Staten van Holland.⁵ Heel vreemd is het niet dat historici hebben geworsteld met zijn positie, want de raadpensionaris is vaak besproken als onderdeel van de staatsinstellingen van de Republiek. Aangezien de Republiek in het monarchale Europa al een uitzondering was, lag het voor de hand dat het raadpensionarijschap eveneens een unieke functie was.⁶

Dit boek wil de Hollandse raadpensionaris niet bij voorbaat als een uitzondering zien, maar hem vergelijken met soortgelijke bestuurders in vroegmodern Europa. In de koninkrijken rondom de Republiek bestonden functionarissen die net als de raadpensionaris probeerden het bestuur te coördineren. Er lijkt sprake te zijn van een vroegmoderne bestuurlijke praktijk, waarbij zij op *ad hoc*-basis de vroege staatsinstituties aanstuurden, zoals de belastinginning, wetgeving en het leger en de vloot. Deze koninklijke functionarissen hebben verschillende titels, maar hier worden ze gemakshalve allemaal eerste minister genoemd: de belangrijkste dienaar van de vorst. Een voorbeeld

4 William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (7e druk, Londen 1705) 104-105. ‘He [the Pensioner of Holland] is, properly, but Minister or Servant of the Province’. Over Temple: Wout Troost, *Sir William Temple, William III and the Balance of Power in Europe* (Dordrecht 2011).

5 A.Th. van Deursen, ‘Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780’, in: D.P. Blok [et al], *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel v, (Bussum 1980), 350-387, aldaar 362.

6 Het idee dat de Republiek een uitzondering was in vroegmodern Europa is inmiddels achterhaald. Wel bestaat er discussie over de oorzaak van de economische en culturele bloei in de zeventiende eeuw. Lang is gedacht dat het staatsbestel een belemmerende factor was, maar nieuw onderzoek duidt erop dat de gedecentraliseerde staatsvorm heeft bijgedragen aan de Gouden Eeuw. Bijvoorbeeld Maarten Prak, *Citizens without Nations. Urban Citizenship in Europe and the World, c.1000-1789*, (Cambridge 2018) 194-205, van dezelfde auteur *Nederlands Gouden eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020) 7-15, Wim Blockmans, *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800* (Amsterdam 2020) 323-332 en 382-386, diverse bijdragen in het overzichtswerk van Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021), bijvoorbeeld David Onnekink, ‘Het staatsbestel’, 166-185 en aansluitend Helmer Helmers, ‘Burgerparticipatie en het publiek debat’, 186-207 en M. Prak en J.L. van Zanden, ‘The State and the Economic Acceleration of the Dutch Republic, 1585-1637’, in Pepijn Brandon, Lex Heerma van Voss en Annemieke Romein (red.), *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents* (Abingdon-on-Thames 2022) 38-65, aldaar 53-54.

Casper Luyken, *William Temple* (1695). Rijksmuseum, Amsterdam.
 De Engelse ambassadeur William Temple schreef na zijn gezantschap in Den Haag een scherts van de Republiek. Temple had veel sympathie voor De Witt en voor de Nederlanders en om die reden werd hij vlak voor het Rampjaar teruggeroepen naar Londen.

is Jean-Baptiste Colbert, die erin slaagde om vanuit Parijs grip te krijgen op de verschillende onderdelen van de Franse staat en daarmee de basis legde voor het absolutisme van Lodewijk XIV.⁷

De vraag die in dit boek wordt beantwoord is: was de Hollandse raadpensionaris de eerste minister van de Republiek? Om antwoord te kunnen geven worden twee vergelijkingen gemaakt. De eerste is er een in tijd en betreft drie zeventiende-eeuwse Hollandse raadpensionarissen. Deze vergelijking inventariseert op welke manier zij hun ambt uitoefenden en kijkt ook naar hun verhouding met de stad Amsterdam en de stadhouder. De tweede is er een in ruimte en zet de raadpensionaris naast de eerste minister. Hiervoor is een literatuurstudie gedaan naar een aantal eerste ministers. Het internationale perspectief op de raadpensionaris draagt bij aan een beter begrip van dit Hollandse ambt en maakt duidelijk of het echt uniek was of aansloot bij een vroegmoderne, Europese bestuurspraktijk.

Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel

Drie raadpensionarissen zijn het onderwerp van de eerste vergelijking, namelijk Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), Johan de Witt (1625-1672) en Gaspar Fagel (1634-1688). De eerste twee hebben een plaats gekregen in het collectieve geheugen, niet vanwege hun voornaam, maar vanwege hun tragische dood.⁸ Oldenbarnevelt eindigde na een conflict met prins Maurits van Oranje (1567-1625) op het schavot en De Witt werd tijdens het Rampjaar 1672 vermoord. Voor historici is het een geluk bij een ongeluk dat hun archief direct na hun dood in beslag werd genomen, waardoor er – zeker in het geval van De Witt – voor het nageslacht een grote verzameling brieven en andere documenten bewaard is gebleven.⁹

7 Jacob Soll, *The Information Master. Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System* (Ann Arbor 2009) hoofdstuk 5.

8 Over Oldenbarnevelt en De Witt bestaan verschillende moderne biografieën: J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, 5 delen (Haarlem 1960-1972) en Ben Knapen, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619* (1^e druk 2005; 2^e druk, Amsterdam 2013). Den Tex' biografie ook in verkorte vorm uitgeven: idem en Ali Ton, *Johan van Oldenbarnevelt* (Den Haag 1980). Over De Witt: N. Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1915; 2^e druk, Amsterdam 1928), H.H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978) en Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005). Over Gaspar Fagel bestaat geen monografie. Aan Fagels politieke rol heeft Elisabeth Edwards aandacht besteed: 'An Unknown Statesman: Gaspar Fagel in the Service of William III and the Dutch Republic', *History* (2002) 87, 353-371.

9 Het Nationaal Archief in Den Haag bewaart de archieven van de Hollandse raadpensionarissen: archief van Johan van Oldenbarnevelt, toegangsnr. 3.01.14, archief van Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17 (op dit moment slechts gedeeltelijk toegankelijk) en archief van Gaspar Fagel, toegangsnr. 3.01.18.

Behalve de beschikbaarheid van bronnen zijn Oldenbarnevelt en De Witt voor de hand liggende raadpensionarissen om te onderzoeken, omdat zij op belangrijke momenten aan het roer stonden van de Republiek. Oldenbarnevelt wordt alom gezien als een van de grondleggers van de nieuwe staat en De Witts bewind viel in de periode dat er geen stadhouder uit het Huis Oranje-Nassau was.

In de tijd tussen Oldenbarnevelt en De Witt waren er raadpensionarissen actief die ook de moeite waard hadden kunnen zijn om bij dit onderzoek te betrekken, bijvoorbeeld Jacob Cats (1577-1660) en Adriaan Pauw (1585-1653). Hun archieven, respectievelijk 40 en 10 centimeter dik, zijn hiervoor echter te klein. Dat geldt niet voor het archief van de laatste zeventiende-eeuwse raadpensionaris Antonie Heinsius (1641-1720), dat ruim 36 strekkende meter beslaat. Heinsius behoort met Oldenbarnevelt en De Witt tot de belangrijkste en invloedrijkste bekleeders van dit ambt en deze statuur blijkt onder meer uit zijn uitgegeven correspondentie, die maar liefst twintig delen omvat. In Heinsius' geval zijn er eerder teveel bronnen en daarom is hij buiten beschouwing gelaten. Zijn plek is ingenomen door Gaspar Fagel (1634-1688), de opvolger van De Witt. Samen met Oldenbarnevelt beslaan hun ambtsperiodes het grootste deel van de zeventiende eeuw; bovendien heeft elk een andere verhouding met de stadhouder en de andere deelnemers aan het besluitvormingsproces. Oldenbarnevelt stond in bestuurlijk opzicht boven Maurits, De Witt regeerde zonder stadhouder en Fagel werkte samen met Willem III.

Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel komen naar voren in vier gevalstudies. Die richten zich op de verhouding tussen de raadpensionaris en de Oranje-stadhouders, de Staten van Holland, Amsterdam en de andere gewesten en op de internationale politiek. De gevalstudie over Oldenbarnevelt gaat over zijn bemoeienissen met de Bestandstwisten (1608-1618) en laat zien hoe de macht langzaam uit zijn handen glipte. De oorzaak was aan de ene kant dat hij het principiële karakter van het religieuze conflict verkeerd inschatte en aan de andere kant het ontstaan van een sterke oppositie van Amsterdam en prins Maurits tegen zijn bewind. We zien hier voor het eerst de competentiestrijd tussen de raadpensionaris en de stadhouder.

De Witt komt in twee gevalstudies aan de orde. De eerste gaat over zijn bemoeienis met het Overijsselse schisma (1655-1657), toen hij probeerde het regentenbewind in Overijssel en de Republiek veilig te stellen. De tweede over de beeldvorming die hij over zichzelf creëerde als gedeputeerde op de vloot tijdens de Tweede Engelse oorlog (1665). Gedurende De Witts bewind was er geen stadhouder. De ruimte die openviel, bijvoorbeeld als bemiddelaar in gewestelijke conflicten en als opperbevelhebber op de vloot, werd door de raadpensionaris opgevuld. In deze casussen is te zien hoe de politieke en de

representatieve functie van de raadpensionaris zich ontwikkelde tijdens de afwezigheid van de stadhouder.

De casus van Gaspar Fagel gaat over de machtsstrijd tussen de stadhouder en Amsterdam (1684-1685). De stad en Willem III kregen een hoogoplopend conflict over de vraag hoe de Republiek moest reageren op het expansionisme van Lodewijk XIV. Deze gevalstudie laat zien hoe de samenwerking tussen de stadhouder en de raadpensionaris in de praktijk verliep: Willem III bepaalde de strategie en Fagel de tactiek. Duidelijk wordt dat de raadpensionaris in deze situatie een dubbele representatieve functie had, want hij vertegenwoordigde zowel de Staten van Holland als de stadhouder.

Raad en pensionaris

De termen raadpensionaris en eerste minister zijn al verscheidene keren gevallen, maar wat houden ze precies in? De naam raadpensionaris komt van het middeleeuws-Latijnse woord *pensionarius*, dat een ambtenaar aanduidt die een vorst of een staat van advies (raad) dient tegen een jaarlijkse bezoldiging (pensioen).¹⁰ In de zeventiende eeuw raakte de naam ‘raet en pensionaris’ in zwang.¹¹ Menigeen die met hem in aanraking kwam wist dat deze naam geen recht deed aan de taken die hij uitvoerde. Temple omschrijft de raadpensionaris al als ‘minister’ (hoge staatsdienaar of eerste staatsdienaar) en Van Deursen noemt hem ‘directeur’ (leider en bestuurder). Deze woorden zeggen wel wat over het raadpensionarisschap, maar dekken de lading niet volledig.¹² Temple en Van Deursen gebruiken de begrippen vooral om het contrast met zijn principalen, de Staten van Holland, duidelijk te maken.

De raadpensionaris was dus een ambtenaar, maar in de praktijk was hij zijn soevereine heren vaak de baas. Dat gold niet voor zijn verhouding tot de stadhouder. Als die in functie was, dan had de raadpensionaris een ondergeschikte rol in het bestuur; maar als er geen stadhouder was, dan was hij de informele leider van Holland en de andere gewesten. Was de raadpensionaris onder een stadhouder naast ambtenaar ook een hoveling? Deze typering doet de raadpensionaris geen recht. In ieder geval is het wel duidelijk dat de verhouding tussen hem en de stadhouder complex was.¹³

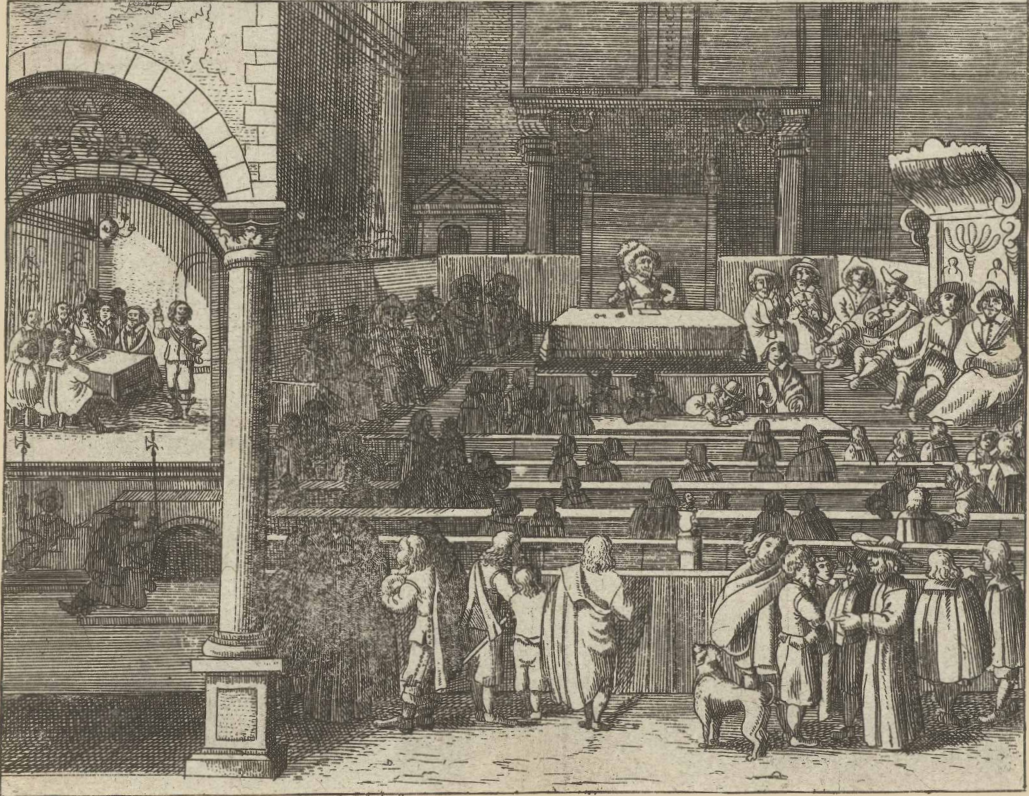
10 M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen (Amsterdam 2003-2009). Geraadpleegd via <http://www.etymologie.nl/> op 25 april 2022.

11 Tot en met het bewind van Oldenbarnevelt werd het ambt landsadvocaat genoemd. In dit boek wordt voor de duidelijkheid steeds de term raadpensionaris gebruikt. Zie ook hoofdstuk 2.

12 Philippa (e.a.), *Etymologisch Woordenboek*.

13 De complexe verhouding komt aan de orde in J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994) 130-131, Van Deursen,

Oranje verkooren tot Stadhouder Doed den eed voor de Staten van Holland. en fit ter Rolle.

Anoniem, *Frederik Hendrik legt in 1625 de eed af als stadhouder en neemt zitting in de Staten van Holland* (ca. 1650). Rijksmuseum, Amsterdam.

De zaal van de Staten van Holland, zoals die eruitzag in de tijd van Oldenbarnevelt. In de jaren 1652-1657 volgde een grondige verbouwing door Pieter Post.

Aan de term eerste minister kleven ook vele onduidelijkheden. Deze koninklijke dienaar staat ook bekend als hoveling, favoriet of vertrouweling, maar deze namen voldoen evenmin. Dat maakt het geval Richelieu duidelijk. Hij was als *premier ministre* verheven boven andere hovelingen, maar bepaald geen favoriet van Lodewijk XIII (1610-1643). De koning overwon uit praktische overwegingen zijn afkeer van de kardinaal en liet daarna het landsbestuur goedgevoelend aan hem over.¹⁴ Als surrogaat-vorst was Richelieu meer dan een eerste minister en dat gold bijvoorbeeld ook voor de Spaanse en Zweedse eerste ministers, de graaf-hertog van Olivares (1587-1645) en Axel Oxenstierna (1583-1654).¹⁵ Ondanks alle haken en ogen is ervoor gekozen om in dit boek de term eerste minister te gebruiken, omdat het gaat om de politiek-bestuurlijke functie van deze koninklijke dienaren en niet om hun persoonlijke verhouding met de vorst.

Werkwijze

Om de vraag te beantwoorden of de Hollandse raadpensionaris de eerste minister van de Republiek was, worden drie bekleeders van dit ambt met elkaar en met de eerste minister vergeleken. Om dat op een systematische manier te doen staan we eerst stil bij de functies die de raadpensionaris uitoefende en daarna bij een vergelijkingsmodel. Door te kijken naar de functies krijgt het raadpensionarisschap meer concrete inhoud en dat maakt de twee vergelijkingen eenvoudiger.

Vier functies van de raadpensionaris

Het idee om naar de politiek-bestuurlijke functies van de raadpensionaris te kijken is gebaseerd op het boek *Leadership of Public Bureaucracies* (1995) van de Amerikaanse bestuurskundige Larry D. Terry (1954-2006).¹⁶ Hierin houdt Terry een pleidooi om hoge ambtenaren die leidinggeven aan (semi)publieke organisaties meer autonomie te geven. Deze bestuurlijke leiders, zoals ik ze noem, mogen in Terry's visie aan de uitvoering van het overheidsbeleid gro-

'Staatsinstellingen', 364 en Olav Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert (Münster 1997) 152-170.

14 J.H. Elliott, *Richelieu and Mazarin* (Cambridge 1986) 30-31, R.J. Knecht, *Richelieu* (Harlow 1991) 19-21 en David J. Sturdy, *Richelieu and Mazarin. A Study in Statesmanship* (Hampshire and New York 2004) 11-12.

15 J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline* (New Haven en Londen 1986) bijvoorbeeld hoofdstuk 8 en Michael Robberts, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632*, 2 delen (Londen, New York en Toronto 1953) II, 265-274.

16 Larry D. Terry, *Leadership of Public Bureaucracies. The Administrator as Conservator* (Thousand Oaks 1995).

tendeels zelf vormgeven. Daarmee staan ze tussen een ambtenaar en een politicus in, want ze voeren beleid uit én bepalen op welke manier dat gebeurt.¹⁷ Zie hier de overeenkomst met de raadpensionaris. Deze bestuurlijke leiders, vervolgt Terry, moeten ervoor zorgen dat het beleid wordt uitgevoerd op een manier die past bij de doelstellingen en gesteund wordt door de burgers en de medewerkers.¹⁸ De manier waarop Terry tegen bestuurlijke leiders aankijkt is de inspiratie om de functies van de raadpensionaris te analyseren. De raadpensionaris vertoont veel overeenkomsten met deze leiders en van hem werd ook verwacht dat hij de gebruiken en gewoonten van de Staten van Holland beschermde, op eigen initiatief voorstellen deed en erop toezag dat de besluiten werden uitgevoerd. In artikel III van de instructie van de Hollandse raadpensionaris staat bijvoorbeeld ‘...zal de privileges, bevoegdheden, gewoonten en gebruiken van Holland en West-Friesland naar beste vermogen in stand houden, alsook de soevereiniteit en de autoriteit van de Staten.’¹⁹

Het idee om aan de hand van functies naar de raadpensionaris te kijken is nieuw. Op basis van Gaspar Fagels instructie en secundaire literatuur over de raadpensionaris onderscheid ik er vier: de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie.²⁰ De ambtelijke was nodig om het besluitvormingsproces in gang te zetten. Met de uitvoerende functie kon de raadpensionaris ervoor zorgen dat de resoluties van de Staten werden uitgevoerd. De politieke functie gaf hem de mogelijkheid om leiding te geven aan het besluitvormingsproces en door de representatieve functie kon hij de Staten van Holland vertegenwoordigen tegenover de Staten-Generaal of andere mogendheden.

Er is gekozen voor Fagels instructie, omdat die de taken en bevoegdheden vastlegde die de raadpensionaris had vanaf Johan van Oldenbarnevelt. Een belangrijke toevoeging voor Fagel en zijn opvolgers was de verplichting de stadhouder te informeren over alle belangrijke zaken.²¹ Op een enkele wijziging na is deze instructie hetzelfde gebleven tot de val van de Republiek in 1795.²²

17 Terry, *Leadership of Public Bureaucracies*, CVIII-XIX.

18 Terry, *Leadership of Public Bureaucracies*, 65-67.

19 Artikel III van de instructie van Gaspar Fagel. Zie bijlage 1.

20 De instructies zijn te vinden in de *Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland*. Die van Oldenbarnevelt staat in het resolutieboek van 1586, de instructies van De Witt staan in de boeken van 1653, 1658, 1663 en 1668 en die van Fagel is erin opgenomen in 1672.

21 Namelijk artikel VIII; de stadhouder komt ook voor in artikel XXVII, dat de raadpensionaris verbiedt zich met de ambtenbegeving te bemoeien. In bijlage 1 is de instructie van Fagel uit 1672 opgenomen.

22 Jeroen van Bockel heeft de instructies van de raadpensionaris geanalyseerd om de bureaucratische standaarden van dit ambt vast te stellen: idem, *Gevormde kaders. Bureaucratisering en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*, dissertatie Universiteit Utrecht (Delft 2009) 117-159.

Prime Ministerial Power

Het model om de drie Hollandse raadpensionarissen onderling en met de eerste minister elders te vergelijken is gebaseerd op het *Prime Ministerial Power Analysis*-model van de Britse politicoloog Philip Norton.²³ Norton stelde dit model op in de jaren 1980, toen zijn vakgenoten in Groot-Brittannië zich zorgen maakten over de machtstoe-eigening van premier Margaret Thatcher (1925-2013) en over haar poging een presidentieel systeem te vestigen. Met Nortons model kan de macht van een premier in kaart worden gebracht.

Norton gaat ervan uit dat de macht van een premier niet alleen gebaseerd is op formele bevoegdheden. Hij kijkt naar de persoonlijkheidskenmerken, de doelen en vaardigheden van een premier en de omstandigheden.²⁴ Zijn model bestaat dan ook uit drie delen. Voor het onderzoek naar de raadpensionaris wordt alleen het derde gebruikt, dat ingaat op de omstandigheden waarmee een premier te maken heeft. Norton onderscheidt drie verschillende omstandigheden: de *machtssituatie*, het *verwachtingsklimaat* en de *wereldeconomie*, die hij visualiseert als invloedcirkels.²⁵ De omstandigheden hebben grote invloed op de ambtstermijn van een premier en de manier waarop hij ermee om weet te gaan bepaalt zijn politieke slagkracht.

Het *Prime Ministerial Power Analysis*-model is weliswaar bedoeld voor twintigste-eeuwse, West-Europese minister-presidenten, maar is met aanpassingen ook bruikbaar om de macht van vroegmoderne bestuurlijke leiders in kaart te brengen. Het model is namelijk niet normatief of voorspellend, maar is bedoeld om te inventariseren.²⁶ Daarnaast hadden vroegmoderne bestuurlijke leiders ook te maken met omstandigheden die hun carrière beïnvloedden en met behulp van dit model kunnen die in kaart worden gebracht. Vanzelfsprekend zijn er belangrijke verschillen tussen de vroegmoderne en de moderne tijd. Zo werden de raadpensionaris en de eerste minister niet democratisch gekozen en legden zij geen verantwoording af aan een volksvertegenwoordiging.

23 Philip Norton, Baron Norton of Louth (1951) is hoogleraar (Engels) staatsrecht aan de University of Hull en als conservatief lid van het Britse Hogerhuis. Idem, 'Prime Ministerial Power: A Framework for Analysis', in: *Teaching Politics* 16 (1987) III, 325-345. Norton baseerde zijn analysemodel op het werk van de Amerikaanse politicoloog James David Barber, *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House* (1e druk 1972, 5e druk, New York 2020).

24 Norton ziet onder premiers vernieuwers, hervormers, verbinders en egoïsten. Als vaardigheden noemt hij: commanderen, overtuigen, manipuleren en duiken.

25 Norton, 'Prime Ministerial Power', 339-342.

26 Norton, 'Prime Ministerial Power', 327.

Als we de omstandigheden vertalen van een twintigste-eeuwse premier naar een zeventiende-eeuwse raadpensionaris, dan heeft de *machtssituatie* betrekking op zijn verhouding met de Staten van Holland, de stadhouder, Amsterdam, andere functionarissen en de overige gewesten. Elk van deze instituties en personen kon zijn macht belemmeren, of versterken. Daarnaast had de raadpensionaris te maken met het *verwachtingsklimaat* van de stadsbestuurders in de Staten van Holland. We kunnen deze regentenelite zien als een voorloper van het moderne electoraat. De Republiek was weliswaar geen democratie, maar de regenten van de achttien stemhebbende steden kozen de raadpensionaris en in ruil daarvoor verwachtten zij dat hij opkwam voor hun belangen. Tenslotte had de raadpensionaris te maken met de *internationale politiek*, die in de vroegmoderne tijd werd gedomineerd door oorlog. Daarnaast ontloek in deze tijd de wereldhandel, maar die is onvergelykbaar met de moderne wereldeconomie. In de zeventiende eeuw ging er vrijwel geen jaar voorbij zonder dat de Republiek betrokken was bij een gewapend conflict binnen of buiten Europa.²⁷

Bronnen

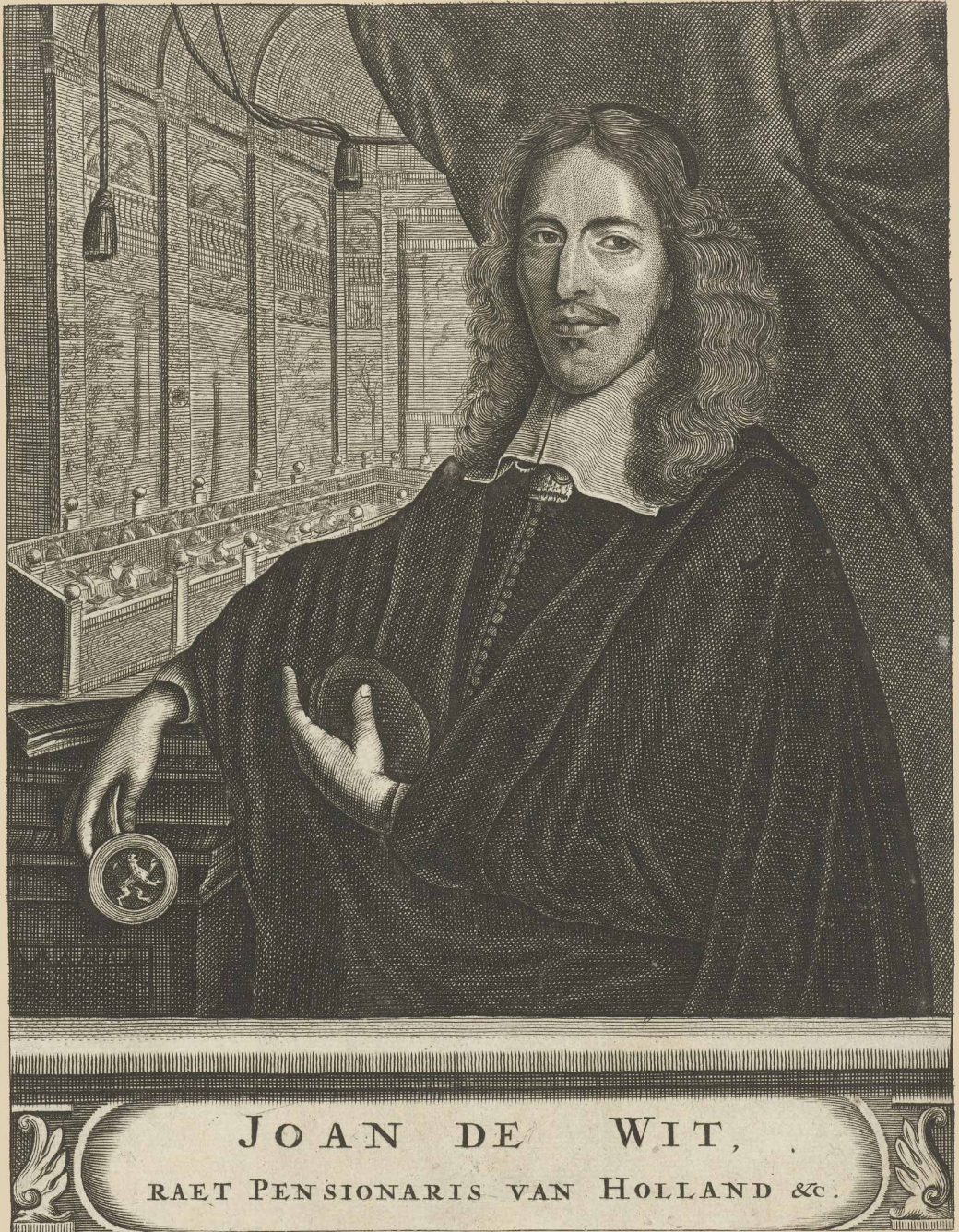
In augustus 1665 schreef Johan de Witt een uitgebreide brief aan zijn zus, waarin hij uitlegde dat het succes van de Nederlandse marine tegen de Engelsen afhankelijk was van zijn aanwezigheid op de vloot.²⁸ Deze brief geeft een uniek inkijkje in De Witts gedachten over raadpensionarijschap en is daardoor van belang voor dit onderzoek. Bronnen die informatie geven over het optreden en de werkzaamheden van een raadpensionaris of die duidelijk maken hoe hijzelf en anderen aankeken tegen zijn ambt, dragen bij aan het antwoord op de vraag in hoeverre de Hollandse raadpensionaris de eerste minister was van de Republiek.

Grofweg zijn voor dit onderzoek drie soorten bronnen gebruikt. De eerste soort bestaat uit de notulen van de Staten van Holland, gemaakt door de gedeputeerden ter dagvaart van verschillende Hollandse steden. Met deze particuliere notulen hielden de stedelijke afgevaardigden hun stadsbestuur op de hoogte van alles wat tijdens een Statenvergadering – de dagvaart – werd besproken en besloten.²⁹ In deze verslagen komt het optreden van de raad-

²⁷ Zie bijvoorbeeld David Onnekink en Gijs Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power* (Cambridge 2019). De auteurs maken duidelijk dat de Republiek meestal op eigen initiatief bij een gewapend conflict betrokken raakte.

²⁸ De Witt aan Johanna de Witt, 12 augustus 1665, R. Fruin, G.W. Kernkamp en N. Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, 4 delen (Amsterdam 1906-1913) III, 88-92. Zie verder hoofdstuk 5.

²⁹ Zie over de beschikbare particuliere notulen van de Staten van Holland N. Japikse, 'Verslag van een onderzoek naar de ongedrukte resolutiën der Staten van Holland na 1572', *Bijdra-*

Christiaan Hagen, *Portret van Johan de Witt* (ca. 1665). Rijksmuseum, Amsterdam.
Portret van Johan de Witt uit circa 1665. Op de achtergrond is de vergaderzaal van de Staten van Holland en West-Friesland te zien. In zijn had heeft De Witt het zegel van de Staten, want behalve raadpensionaris was hij ook Grootzegelbewaarder van het gewest.

pensionaris naar voren en daaruit vallen de vier functies van het ambt af te leiden. De tweede soort is de briefwisseling van de raadpensionaris. Vooral de correspondentie van Johan de Witt is zeer omvangrijk en voor een groot deel ook uitgegeven.³⁰ Van Oldenbarnevelt is een kleiner deel bewaard gebleven en gedrukt, maar van Fagel zijn nauwelijks tot geen brieven van de moderne drukpers gerold.³¹ De briefwisselingen geven inzicht in de politieke functie van het ambt, omdat de drie raadpensionarissen hierin hun plannen ontvouwen of reflecteren op hun handelen. De derde soort bronnen zijn pamfletten. In deze vlugschriften werden actuele zaken becommentarieerd en daarmee geven ze een indruk van de publieke opinie in de zeventiende eeuw. Sommige pamfletten gaan over het optreden van individuele raadpensionarissen en enkele zijn zelfs van hun hand. Uit de pamfletten vallen de politieke en de representatieve functies van de raadpensionaris af te leiden.³²

Deze bronnen vertellen natuurlijk niet alles en we moeten ook rekening houden met het doel waarvoor ze gemaakt zijn. De notulen zijn geschreven door verschillende gedeputeerden in de Staten van Holland en het ligt voor de hand dat zij onderwerpen hebben uitvergroot die voor de moederstad van belang waren en dat ze andere hebben weggelaten. Hetzelfde geldt voor de briefwisseling van de raadpensionaris. Hij schreef iemand met een doel en dat bepaalde hoeveel hij van zijn persoonlijke mening prijs gaf. Een handicap waar iedere vroegmoderne historicus mee worstelt is dat vrijwel geen enkele bron uit die tijd volledig bewaard is gebleven. We weten dus niet wat er niet meer is en wat die bronnen ons hadden kunnen vertellen.

gen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, 28 (1907) LXXVIII–CXIII en de inleiding bij J.W. Veendendaal-Barth (e.a), *Particuliere notulen van de Vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, 7 delen, RGP, Grote serie, nr. 200, 206, 217, 228, 245, 249 en 252, 217 (s-Gravenhage 1992-2005) I, VII–IX.

30 De bekendste uitgave is Fruin en Japikse, *Brieven van Johan de Witt* en R. Fruin en N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, 2 delen, WHG, derde serie, nummer 42 en 44 (Amsterdam 1919-1922). Momenteel wordt de complete briefwisseling van De Witt gedigitaliseerd: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/briefwisseling-van-johan-de-witt> en het project Early Modern Letters Online (EMLO): <http://emlo-portal.bodleian.ox.ac.uk/collections/?catalogue=johan-de-witt> (26 april 2023).

31 NA, archief Oldenbarnevelt, toegangsnr. 3.01.14. Bronnenuitgaven: S.P. Haak en A.J. Veendendaal, *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, 3 delen, RGP, nr. 80, 108 en 121 (s-Gravenhage 1932-1967). Voor Fagel: NA, archief Fagel, toegangsnr. 3.01.18 en archief van de Familie Fagel, toegangsnr. 1.10.29.

32 De bestudeerde pamfletten zijn te vinden in de pamflettencatalogus van de Koninklijke Bibliotheek. Te raadplegen via de zogeheten Knuttelcatalogus: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende bij de Koninklijke Bibliotheek*, 9 delen (s-Gravenhage 1890-1920) en *Dutch Pamphlets Online*.

Opzet van het boek

Dit boek bestaat naast de inleiding en de conclusie uit vijf hoofdstukken. In hoofdstuk 2 komt de geschiedenis van het raadpensionarijschap aan de orde. We staan eerst stil bij het ontstaan en de uitkristallisering van het ambt, waarbij de nadruk ligt op het einde van de zestiende en de zeventiende eeuw. Alle raadpensionarissen in deze periode worden besproken; hun achttiende-eeuwse opvolgers komen in vogelvlucht voorbij. Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat dieper in op de vier functies van de Hollandse raadpensionaris.

Hoofdstuk 3 is de eerste van vier gevalstudies over de raadpensionaris. Het gaat over het raadpensionarijschap van Johan van Oldenbarnevelt tijdens de Bestandstwisten (1608-1618). Onderzocht wordt welke invloed de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten, in combinatie met de opkomst van Amsterdam en stadhouder Maurits, had op zijn functioneren als raadpensionaris.

Hoofdstuk 4 en 5 gaan over Johan de Witt. Hij was raadpensionaris toen er geen Oranje-stadhouder in functie was en we bekijken welk effect deze omstandigheid had op zijn leiderschap. De Witts betrokkenheid bij de oplossing van het schisma in Overijssel en de benoeming van een nieuwe veldmaarschalk (1654-1657) laat in hoofdstuk 4 zien hoe hij het vacuüm van de stadhouder vulde. Hoofdstuk 5 onderzoekt hoe De Witt tijdens de Tweede Engelse oorlog (1665) op de vloot de informele leider was van de Republiek en hoe hij zijn leiderschap presenteerde in pamfletten.

Hoofdstuk 6 is de laatste gevalstudie en behandelt de rol van Gaspar Fagel in het conflict tussen Willem III en Amsterdam over de legeruitbreiding (1683-1684). De verhouding tussen Amsterdam, de stadhouder en de raadpensionaris komt aan de orde, evenals de invloed van de stadhouder op de vier functies van de raadpensionaris.

Hoofdstuk 7 vergelijkt een aantal eerste ministers in vijf West-Europese monarchieën op basis van de vier functies van de raadpensionaris. Naast een inventariserende vergelijking wordt de achtergrond en de historiografie geschetst van deze tijdgenoten van de raadpensionaris. Ondanks alle verschillen in persoonlijkheid, de relatie met de vorst en andere omstandigheden zien we dat er fundamentele overeenkomsten zijn. Het boek eindigt met een conclusie, waarin gereflecteerd wordt op de vraag in hoeverre de raadpensionaris gezien kan worden als de eerste minister van de Republiek.

Hoofdstuk 2

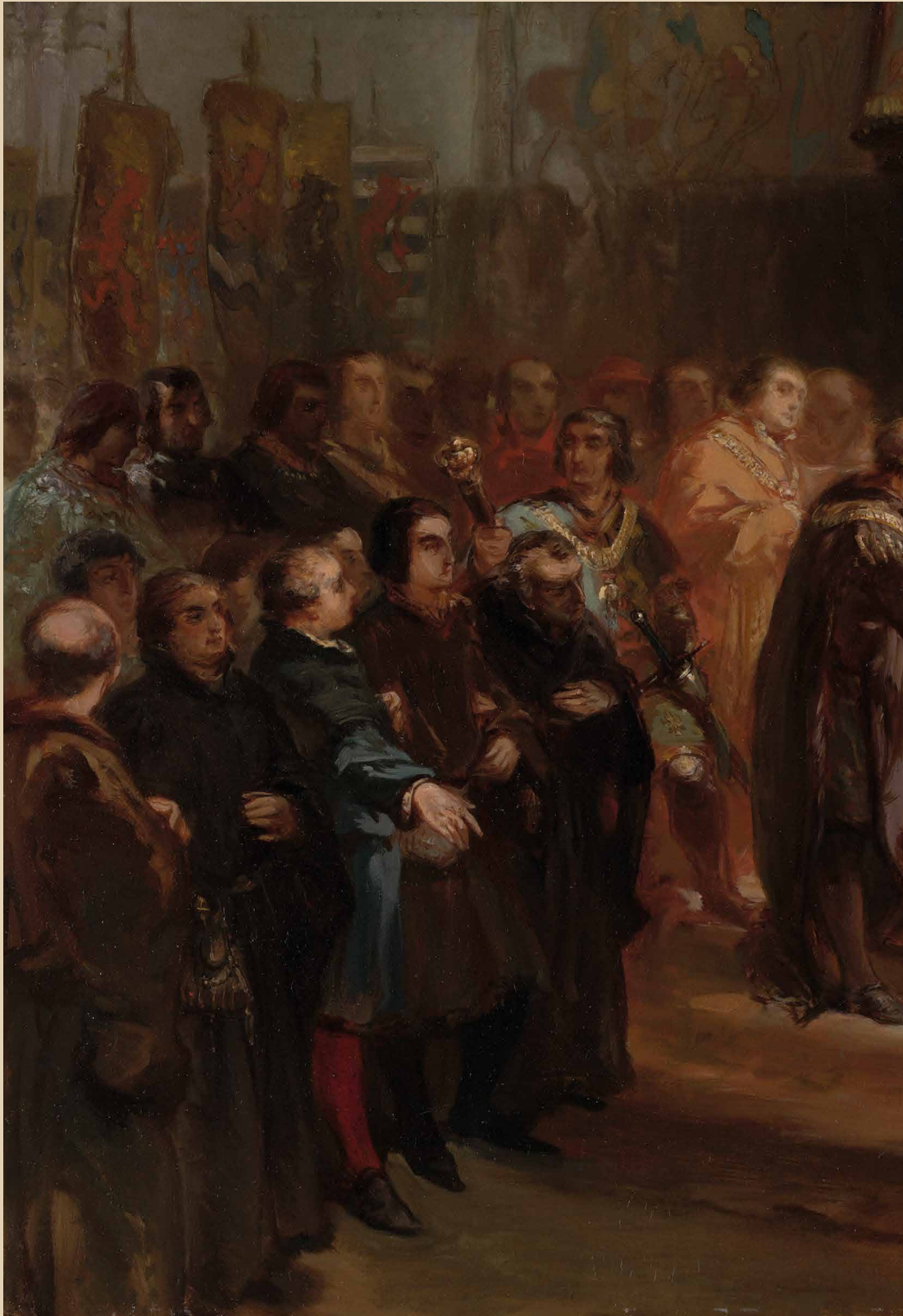
De Hollandse raadpensionaris

In het voorjaar van 1480 kreeg mr. Barthout van Assendelft (circa 1440-na 1502) zijn aanstelling als ‘advocaet ende conservateur van des lants nyeuwe privilege’. De nieuwe advocaat van de Staten van Holland was een ervaren jurist, die zijn opleiding had genoten aan de universiteiten van Leuven, Parijs en Ferrara. Terug in Holland verdedigde hij de belangen van diverse steden voor het Hof van Holland. De Staten van het gewest hadden Van Assendelft nodig voor een lastige klus. Hij moest de privileges bewaken die de Staten-Generaal een paar jaar eerder hadden afgedwongen bij de jonge, nog ongetrouwde hertogin Maria van Bourgondië. Zodra Maria haar positie had verstevigd met een huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk probeerde ze alle vrijheden terug te draaien. De Staten van Holland stuurden Van Assendelft naar Brussel om hun gedeputeerden juridisch bij te staan en voor hen het woord te voeren in de Staten-Generaal.¹ Hij wordt beschouwd als de eerste raadpensionaris van Holland.²

- 1 H. Kokken, *Steden en staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 73-75.
- 2 Andere literatuur over het ontstaan van het raadpensionarisschap: H.E. Greve, ‘Het ambt en de instructie van den raadpensionaris’, *Bijdragen aan de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde (BVGO)*, 1ve serie (1902) 2, 367-390, W. Antheunissen, ‘De raadpensionaris van Holland, eene staatsrechtelijke- historische schets’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis, landen volkenkunde*, 34 (1919) III, 306-339, J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (s-Gravenhage 1990) en Simon Groenveld, ‘Van landsadvocaat naar raadpensionaris. De eerste fase van een Hollands ambt, 1477-1621’, in: *Holland. Historisch tijdschrift* 45 (2013) 2-13.

Volgende pagina: Charles Rochussen, *Maria van Bourgondië verleent het Groot Privilege, 1477 (1853)*. Amsterdam Museum, Amsterdam.

Dankzij het Groot Privilege kregen de Nederlandse gewesten inspraak bij de Landsregering in Brussel. De juridische adviseur die de Hollandse gedeputeerden vergezelde was de voorloper van de latere raadpensionaris.

Dit hoofdstuk gaat over de geschiedenis van de Hollandse raadpensionaris en het bestaat uit drie delen. We beginnen met een overzicht van de raadpensionaris in de Nederlandse geschiedenis, waarbij de nadruk ligt op de zeventiende eeuw. De belangrijkste ontwikkelingen in het ambt komen hier aan de orde. Vervolgens staan we stil bij de vier functies van de raadpensionaris en de taken en bevoegdheden die hierbij passen. Tenslotte is er kort aandacht voor de historiografie over Hollands bekendste vroegmoderne ambtenaar.

De geschiedenis van de raadpensionaris

Bij de benoeming van Van Assendelft tot ‘advocaet ende conservateur’ komt de juridische kant van het raadpensionarisschap naar voren. Lang werd het ambt ook landsadvocaat genoemd, maar in 1621 werd de naam gewijzigd in raadpensionaris om een breuk te markeren met de manier waarop Johan van Oldenbarnevelt het ambt uitoefende.³ De inhoud van het ambt veranderde met de naamswijziging niet wezenlijk en daarom gebruiken we in het vervolg gemakshalve de term raadpensionaris. De nieuwe naam laat goed zien wat de Hollandse huisjurist van oorsprong was. Het deel *raad* slaat op zijn adviseerende taak en *pensionaris* verwijst naar zijn positie als ambtenaar die tegen een jaarlijks pensioen of bezoldiging in dienst is van een staat of vorst.⁴

Overigens was Holland niet het enige gewest met een raadpensionaris, want dit ambt bestond ook in Zeeland en Utrecht.⁵ Gelre, Friesland, Overijssel en Groningen kenden de functie niet. Het bijeenroepen van de Staten of Landdagen in deze gewesten werd gedaan door de stadhouder of, zoals in Overijssel, door de Drost van Salland. De stadhouder en de Drost bekleedden ook het voorzitterschap van de provinciale vergaderingen.⁶ Hun bevoegdheden en invloed zijn niet te vergelijken met die van de Hollandse raadpensionaris. Dat komt door de gecompliceerde samenstelling van de meeste gewestelijke Statenvergaderingen, waar het aandeel van de steden ten opzichte van de adel en het platteland veel kleiner was dan in Holland.

Vanaf de benoeming van Van Assendelft ontwikkelde het ambt zich binnen een eeuw van secretaris tot voorzitter van de Staten van Holland.⁷ Behalve een ambtelijke en een uitvoerende functie kreeg de raadpensionaris ook

3 Groenveld, ‘Van landsadvocaat naar raadpensionaris’, 13.

4 Philippa (e.a.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*.

5 Robert Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val van der Republiek* (1^e druk 1901; 2^e druk, ’s-Gravenhage 1980), 242-243 (Zeeland) en 246 (Utrecht). In Utrecht werd de naam na de Opstand veranderd in secretaris.

6 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 229 (Gelre), 248 (Friesland), 256-257 (Groningen) en 253 (Overijssel).

7 Greve, ‘Ambt en de instructie’, 375-376, Koopmans, *De Staten van Holland*, 208-209 en Groenveld, ‘Van landsadvocaat naar raadpensionaris’, 2-6.

een politieke en representatieve taak. Hij was niet meer alleen verantwoordelijk voor het bijeenroepen van de Staten van Holland en voor de uitvoering van hun besluiten, maar kreeg (impliciet) de opdracht om hun vergadering te leiden en de contacten met andere gewesten en landen te onderhouden. De raadpensionaris werd een invloedrijke figuur in Holland en de Republiek, hoewel zijn macht fluctueerde als gevolg van de politieke omwentelingen in de zestiende en de zeventiende eeuw. Zo gaf de Eerste Vrije Statenvergadering van Holland in 1572 en de dood van Willem II (1625-1650) het ambt extra betekenis, terwijl de staatsgreep van Maurits in 1618 en het Rampjaar 1672 zijn macht beknotten.

De Opstand tegen Filips II (1527-1598) was het eerste moment waarop bevoegdheden van de raadpensionaris werden uitgebreid. Op de Eerste Vrije Statenvergadering van 19 juli 1572 in Dordrecht besloten de Staten van Holland dat zij zelf de bevoegdheid hadden om hun gewest te besturen. Met deze beslissing nam ook het belang van de raadpensionaris toe. Naast de ambtelijke bezigheden nam hij deel aan besprekingen over defensie en justitie en correspondeerde hij met andere gewesten, Nederlandse gezanten en buitenlandse mogendheden.⁸ Paulus Buys (1531-1594) was de eerste raadpensionaris van de vrije Staten van Holland. Bij gebrek aan een gemoderniseerde ambtsinstructie – hij was benoemd op die van zijn voorgangers – kon Buys het ambt naar eigen inzicht invullen.⁹ Hij maakte van de gelegenheid gebruik en speelde een sturende rol, totdat de Staten na de Acte van Verlating een nieuwe instructie voor hem opstelden. Buys voelde zich in zijn vrijheid beknut en dat was mede de oorzaak van zijn vrijwillige ontslag drie jaar later.¹⁰

Willem van Oranje (1533-1584) werd dankzij zijn leidende rol in de Opstand door dezelfde Staten hersteld in zijn functie van stadhouder van Holland, overigens zonder nieuwe instructie.¹¹ De positie van de stadhouder veranderde nog sterker dan die van de raadpensionaris: van vorstelijk vertegenwoordiger bij de Gewestelijke Staten werd hij hun dienaar. Oranje kreeg een belangrijke positie in opstandige gewesten, want hij was niet alleen het gezicht van de Opstand, maar fungeerde ook als symbool van eenheid.

8 Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris', 8.

9 Koopmans, *De Staten van Holland*, 203-207.

10 Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris', 8-9.

11 Zie voor de ontwikkeling van het stadhouderschap na 1572 Pauline Kiesow, *The Office of Stadhouder and the Preservation of Unity in the Dutch Republic* (dissertatie Universiteit van Cambridge 2019) hoofdstuk 1, in het bijzonder p. 19. In tegenstelling tot de raadpensionaris kreeg de stadhouder geen (nieuwe) instructie; Willem van Oranje werd in 1572 benoemd op basis van zijn instructie van Filips II uit 1559. Kiesow laat zien dat de bevoegdheden die Oranje toen en zeven jaar later kreeg in de Unie van Utrecht, veel groter waren dan in zijn oorspronkelijke aanstelling.

Adriaan Thomasz Key, *Willem I, prins van Oranje* (1579). Rijksmuseum Amsterdam.
Willem van Oranje was het gezicht van de Nederlandse Opstand tegen de Spaanse koning.
Dankzij zijn leidende rol bleef het stadhouderschap ook na het afzweren van Filips II bestaan.

Volgens Olaf Mörke oefenden de gewesten de soevereiniteit uit, maar representeerden de Oranje-stadhouders de autoriteit van de nieuwe staat.¹²

De nieuw ontstane verhoudingen in Holland tussen de gewestelijke Staten, de stadhouder en de raadpensionaris werden maar mondjesmaat geformaliseerd. In de Unie van Utrecht, het militaire samenwerkingsverbond tegen Filips II, werd de stadhouder wel genoemd, maar de raadpensionaris niet. Officieel waren ze allebei ambtenaren in dienst van de Staten van Holland, maar in praktijk pakte dat anders uit. De adellijke Oranjes stonden in hoger aanzien dan de burgerlijke regenten. Bovendien controleerden zij het leger van de Republiek. Een competentiestrijd tussen de stadhouder en de raadpensionaris van het machtigste gewest was als het ware ingebakken in het slecht uitgewerkte staatsbestel van de Republiek en zou tijdens de Bestandstwisten dan ook tot uitbarsting komen.¹³

Johan van Oldenbarnevelt en de Opstand

De benoeming van Johan van Oldenbarnevelt tot landsadvocaat in 1586 betekende de ommekeer in het raadpensionarisschap. Hij wist zijn ambtelijke en uitvoerende functies uit te breiden met een politieke en een representatieve functie. Toen de Staten van Holland hem voordroegen, stelde Oldenbarnevelt drie eisen. Ten eerste dat hij buiten de Staten om adviezen over diverse kwesties mocht inwinnen, ten tweede dat hij zelf, in plaats van een gedeputeerde, in de Staten van Holland de omvraag mocht doen en ten derde dat hij deel uitmaakte van alle commissievergaderingen.¹⁴ De ingewilligde eisen veranderden de machtssituatie voor Oldenbarnevelt. Hij ontsteeg de zuivere ambtenarenstatus van zijn voorgangers en kreeg als technisch én inhoudelijk voorzitter de leiding over de Staten van Holland. Het raadpensionarisschap was daarmee een politieke functie geworden.¹⁵

Bij gebrek aan concurrentie voor het leiderschap in Holland (en in de Republiek) werd Oldenbarnevelts machtspositie nog sterker. Twee mogelijke andere kandidaten hadden namelijk geen belangstelling. De eerste was stadhou-

12 Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 23-27. Mörke baseert zich op het werk van William Temple.

13 Johan Huizinga typeerde het bestel van de Republiek als een 'staatsgewrocht' en de verhouding tussen de stadhouder en de raadpensionaris als een 'staatsrechtelijk monstroom', *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw* (1^e druk 1941; 7^e druk, Amsterdam 1998) 37. Zie over de soevereiniteit in de Republiek bijvoorbeeld Guido de Bruin, 'De soevereiniteit in de republiek: een machtsprobleem', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) 1, 27-40 en Onnekink, 'Het staatsbestel', 166-185.

14 Groenveld, 'Van landsadvocaat tot raadpensionaris', 13 en Koopmans, *De Staten van Holland*, 208-209.

15 Koopmans, *De Staten van Holland*, 209.

der Maurits, maar die was 19 jaar toen Oldenbarnevelt raadpensionaris werd en te jong om veel gewicht in de schaal te leggen. De tweede had kunnen bestaan uit één of meer vooraanstaande regenten, maar de stedelijke elite was rond 1590 niet bijster geïnteresseerd in de gewestelijke en de generaliteitspolitiek.¹⁶ Het bijwonen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal zag zij als corvée. Het verwachtingsklimaat was Oldenbarnevelt dus gunstig gezind: de steden verwachtten dat hij de oorlogvoering coördineerde en Maurits was tevreden zolang hij financiering vond voor het leger. De raadpensionaris maakte gebruik van de ruimte die hem geboden werd. Omdat Holland het leeuwendeel van de oorlog tegen Spanje betaalde, kon Oldenbarnevelt grote invloed uitoefenen in de Staten-Generaal.

De internationale politiek was tijdens Oldenbarnevelts bewind in het voordeel van de Nederlanders. Uit angst voor een Spaans-Habsburgse overheersing van Europa konden de opstandelingen rekenen op steun van Engeland en Frankrijk. Oldenbarnevelt onderhandelde in 1596 namens de Staten-Generaal met beide landen en kreeg voor elkaar dat de opstandige gewesten zich bij een verbond aansloten. De Republiek werd hiermee de facto door Engeland en Frankrijk erkend als onafhankelijke staat.¹⁷ Deze onderhandelingen zijn een goed voorbeeld van de representatieve functie van de raadpensionaris.

Vanaf 1600 traden er veranderingen op in Oldenbarnevelts machtsituatie. De belangrijkste oorzaken waren verschuivende machtsverhoudingen en het ontbreken van duidelijke afspraken over de samenwerking tussen de gewesten. In de Unie van Utrecht, die als een grondwet *avant la lettre* werd gebruikt, waren de verhoudingen tussen de gewesten en de generaliteit en tussen de raadpensionaris en de stadhouder nauwelijks uitgewerkt. Dankzij zijn militaire prestige kreeg Maurits steeds meer invloed en macht en dat veroorzaakte botsingen met Oldenbarnevelt, die Holland vertegenwoordigde. De opgebouwde spanningen kwamen tot uitbarsting tijdens het Twaalfjarig Bestand, waarbij een conflict in de gereformeerde kerk als katalysator fungeerde.¹⁸ Een complicerende factor voor Oldenbarnevelt was zijn verslechterde verhouding met Amsterdam. De stad vond dat hij te machtig werd en haar belangen slecht behartigde en daarom zocht zij de steun bij de stadhouder.¹⁹

16 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, 223-238.

17 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 25, aldaar 182-190 en Knapen, *De man en zijn staat*, 108-111.

18 Over de oorzaak van de breuk tussen Oldenbarnevelt en Maurits is veel geschreven. In de biografieën van de twee mannen zijn hun standpunten te vinden, bijvoorbeeld bij A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) 227-240 en bij Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 37, 633-636 en deel 3, hoofdstuk 44, 443-446, maar op veel meer plaatsen komen de tegenstellingen aan bod.

19 Price, *Holland and the Dutch Republic*, 128.

Met zijn keus voor de contraremonstranten in 1617 eiste Maurits een politieke rol op die onvermijdelijk ten koste ging van Oldenbarnevelt. Hoewel hij binnen de Staten van Holland zijn politieke en representatieve functies kon blijven uitoefenen, verloor hij dat jaar feitelijk zijn macht aan Maurits. De uitkomst van de Bestandstwisten maakte iedereen duidelijk dat een sterke stadhouder en een sterke raadpensionaris niet naast elkaar konden bestaan, omdat de bevoegdheden elkaar te veel overlaptten.²⁰

De raadpensionaris onder Maurits en Frederik Hendrik

De opvolger van Oldenbarnevelt mocht de stadhouder niet opnieuw naar de kroon steken en daarom werd naast in de inperking van de ambtstermijn en de bevoegdheden, ook de naam veranderd. Anthonie Duyck (1560-1629), gekozen vanwege zijn volgzaam karakter, werd geen landsadvocaat, zoals zijn voorganger, maar raadpensionaris. De Staten verkortten Duycks zittingstermijn tot vijf jaar en hij mocht niet langer zelfstandig de correspondentie van de Staten van Holland en de Generaliteit afhandelen of zich bemoeien met de generaliteitspolitiek. Overigens bleek al snel dat de beknotting van de bevoegdheden de informatievoorziening aan de stadhouder en de Staten ernstig hinderde en bij Duycks herbenoeming werd ze grotendeels ongedaan gemaakt.²¹

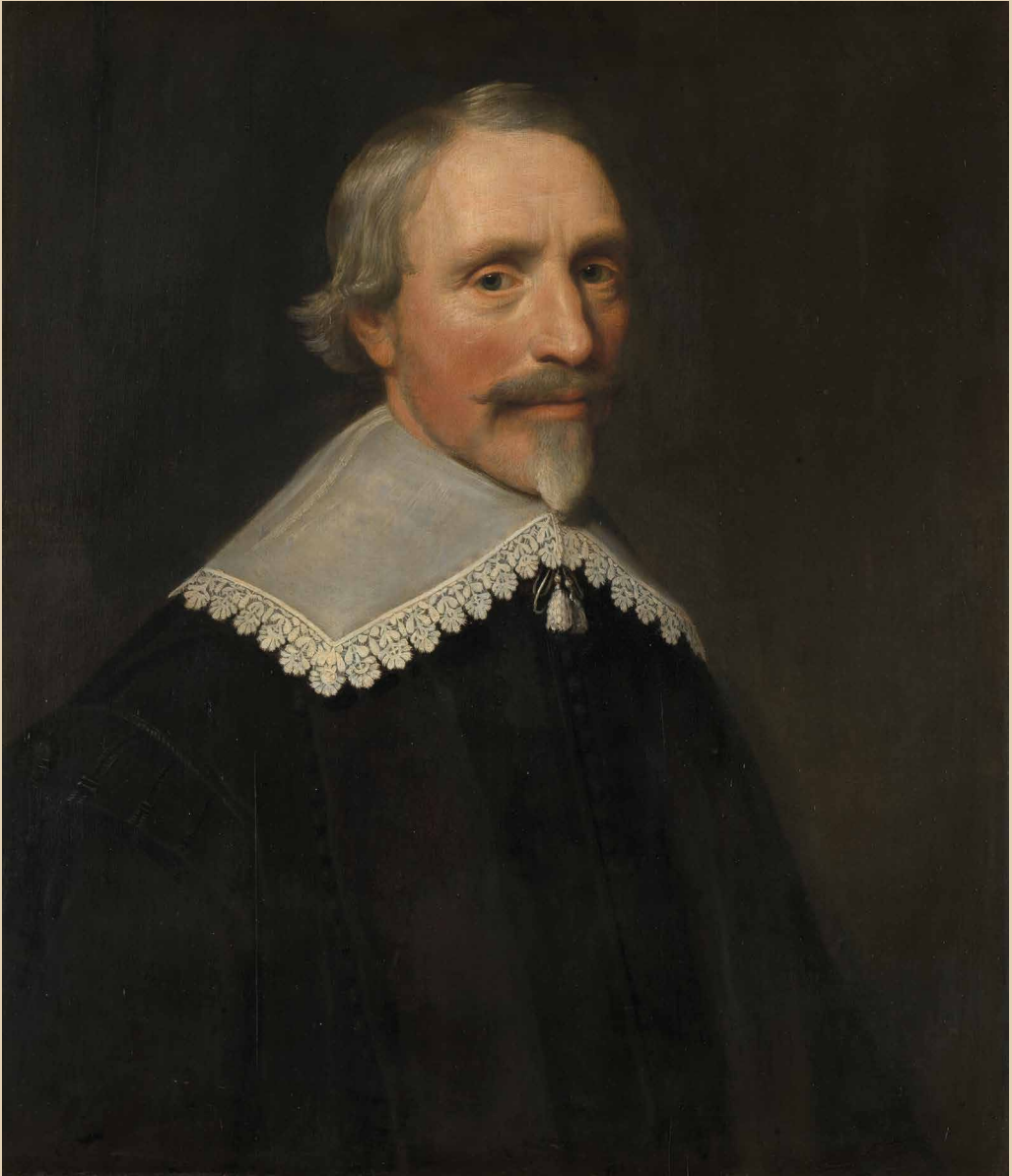
De machtsituatie van Duyck vertoont overeenkomsten met de andere raadpensionarissen onder Frederik Hendrik (1584-1647) en Willem II, namelijk Jacob Cats (1577-1660) en Adriaan Pauw (1585-1653). De stadhouders beheersten door hun afkomst en hun successen in de oorlog, de politiek in Holland en de Republiek. Frederik Hendrik hield ook rekening met het verwachtingsklimaat in de steden, in het bijzonder in Amsterdam, en dat betekende dat hij na 1645 genegen was vrede te sluiten met Spanje. In deze omstandigheden kon de raadpensionaris slechts ondergeschikt zijn aan de stadhouder. Zijn ambtelijke en uitvoerende functie waren het belangrijkste, omdat de politieke en de representatieve functies in handen waren van de stadhouder.

Duycks opvolger Jacob Cats toonde zich ook een loyale uitvoerder van Frederik Hendriks wensen.²² De werkzaamheden als raadpensionaris vielen hem desalniettemin zwaar, zo laten de vele verzuchtingen in een aantal van

20 Van Deursen, 'Staatsinstellingen,' 364.

21 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 238, Greve, 'Ambt en instructie', 387-388 en Groenveld, 'Van landsadvocaat tot raadpensionaris', 13.

22 Van Deursen, 'De raadpensionaris Jacob Cats', 372 en Johan Koppenol, 'Jacob Cats 1577-1660', in: W.Th.M. Frijhoff, P.R. Leentvaar, C. Esseboom en J. Alleblas (red.), *Dordts Biografisch Woordenboek* (2012). Geraadpleegd via www.erfgoedcentrumdiep.nl/biografisch-woordenboek.

Michiel Jansz. Van Mierevelt, *Jacob Cats* (1639). Rijksmuseum, Amsterdam.
Als raadpensionaris van Holland was Jacob Cats de loyale uitvoerder van de politiek van Frederik Hendrik.

ADRIAN PAUW Chevalier de l'Ordre St Michel, Seig.^r de Hestede, etc.
et Plenipotentiaire pour la Paix enuoyée par les Estats d'Hollande,
B. Moncornet excudit, Avec priuilege du Roy. 35

Anoniem, *Adriaan Pauw* (1640-1660). Rijksmuseum, Amsterdam.
Frederik Hendrik vond Adriaan Pauw te eigengereid. De stadhouder liet hem in 1634 benoemen tot ambassadeur in Parijs en pas terugroepen toen zijn termijn als raadpensionaris was afgelopen.

zijn gedichten zien. Toch werd Cats in 1636 voor een tweede keer benoemd.²³ Hij volgde toen de eigengereide Adriaen Pauw op, die Frederik Hendrik met zijn streven naar een vrede met Spanje tegen zich in het harnas had gejaagd. Als raadpensionaris ontpopte Pauw zich tot de tweede kapitein op het schip van staat. Zijn aversie tegen de stadhouder werd versterkt tijdens een diplomatieke missie naar Frankrijk, waar hij kennis maakte met de absolutistische neigingen van de Franse koning.²⁴ Frederik Hendrik was Pauw ondertussen liever kwijt dan rijk en weigerde hem na een nieuwe missie in Parijs terug te roepen. Onder Duyck, Cats en Pauw bleef de raadpensionaris ondergeschikt aan de stadhouder. De eerste twee hadden geen problemen met deze rolverdeling, de laatste werd vanwege zijn zelfstandige optreden op een zijspoor gezet.

De raadpensionaris en de Ware Vrijheid

De tweede ommekeer van het raadpensionarijschap vond plaats aan het begin van de Ware Vrijheid, het regentenbewind onder leiding van Johan de Witt. Het ambt kreeg toen een bredere invulling, wat mogelijk was gemaakt door de afwezigheid van de stadhouder. Willem II, de laatste stadhouder, had in 1650 een staatsgreep gepleegd in Holland en was kort daarop onverwacht overleden.²⁵ De regenten maakten gebruik van de omstandigheid dat er geen volwassen opvolger beschikbaar was en besloten het ambt vacant te laten. Naast de ambtelijke en de uitvoerende functies van het raadpensionarijschap werden de politieke en de representatieve, die onder een stadhouder latent aanwezig waren, nu versterkt.

Deze verandering had gevolgen voor de machtssituatie van De Witt. Hij kreeg de politieke leiding in Holland in handen en wist via het overwicht van zijn thuisgewest de gang van zaken in de Staten-Generaal te bepalen. In het buitenland werd hij daardoor (abusievelijk) gezien als de raadpensionaris van de Republiek. De Witt had zijn talenten mee. Naast het vermogen om mensen te overreden verstond hij de kunst van het geven en nemen, maar manipulatie was hem evenmin vreemd. Tot het einde van zijn bewind beheerste De Witt het besluitvormingsproces in Holland op alle niveaus.²⁶ Hiermee

23 Paul Knevel, *Het Haagse Bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001) 150-156.

24 J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 359-364 en 437-440 en Groenveld, 'Adriaan Pauw (1585-1653)', 432-439.

25 Zie over stadhouder Willem II: G.W. Kernkamp, *Prins Willem II* (Amsterdam 1943) en S. Groenveld, *De prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).

26 Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 363-364 is kritisch over De Witts optreden als politiek leider. De raadpensionaris intrigeerde met veel vernuft, aldus Van Deursen, en profiteerde 'van allerhande mogelijkheden tot onderhandse manipulatie', al voert hij ter verontschuldiging

voldeed hij aan de opdracht die sinds 1668 in zijn instructie stond, namelijk dat de raadpensionaris de steden moest 'disponeren tot de meeste eenparigheyt'.²⁷ In de Staten van Holland (en de Staten-Generaal) blies De Witt de gewoonte van Frederik Hendrik om te besturen via zogeheten 'secrete besognes' nieuw leven in. Gevoelige kwesties werden niet plenair, maar in geheime commissies besproken en hiervan maakte hij deel uit, samen met een groep vaste regenten. De commissiebesluiten werden doorgaans als hamerstuk aangenomen door de Staten van Holland en vervolgens door de Staten-Generaal.²⁸

Als raadpensionaris zorgde De Witt ervoor dat hij rekening hield met de verwachtingen van zoveel mogelijk Hollandse steden. Daartoe was hij gedwongen, omdat hij niet het adellijke of het militaire prestige van een Oranjestadhouder had. In het bijzonder richtte De Witt zich op de belangen van de grootste nettobetaler Amsterdam.²⁹ Direct na zijn benoeming zocht hij toenaadering tot enkele vooraanstaande Amsterdamse families en het is zeker geen toeval dat hij zijn bruid vond in de invloedrijke regentenfamilie Bicker-De Graeff.³⁰ De steden in de Staten van Holland accepteerden De Witts politieke leiding en twee keer herkozen zij hem unaniem als hun raadpensionaris. Net als Oldenbarnevelt kreeg De Witt op een gegeven moment te maken met oppositie van Amsterdam. Rond 1670 was de raadpensionaris in de ogen van de stad een sta-in-de-weg geworden voor haar belangen. De ambtenaar was te machtig geworden.³¹

In de internationale politiek sprak De Witt ook een duchtig woordje mee. Diplomaten en vorsten zagen hem als de politiek leider van de Republiek, terwijl hij dat formeel alleen van Holland was. Tot 1668 wist de raadpensionaris

ging aan dat deze methoden passen bij de zeventiende eeuw.

27 Artikel x in de derde instructie van De Witt. 'Disponeren' kan vertaald worden als in de juiste stemming brengen.

28 Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991) hoofdstuk 8, 134-150 en 155-164. De Bruin maakt onderscheid tussen het 'commissiewezen' in de Staten-Generaal en in de gewesten. De (geheime) commissies in de Staten-Generaal hadden een meer permanent en gestructureerd karakter dan de gewestelijke commissies. De Hollandse commissies vertoonden grote overeenkomsten met de Generaliteitscommissies en de Hollandse raadpensionaris maakte van alletwee deel uit. Niet zelden werd de besluitvorming van de Hollandse commissies letterlijk overgenomen door die van de Staten-Generaal (p. 145).

29 S. Groenveld, *Evidente factiën in den Staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17-eeuwse Republiek der Nederlanden* (Hilversum 1990) 47.

30 Wendela Bicker was de dochter van koopman Jan Bicker, de broer van Andries en Cornelis, die in 1650 in conflict waren geraakt met Willem II. Wendela's moeder was de zus van Cornelis de Graeff, een van de machtigste zeventiende-eeuwse burgemeesters. J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* (s-Gravenhage 1923) tabel II.

31 Price, *Holland and the Dutch Republic, 173-177* en Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 363.

Jan Asselijn, *De bedreigde zwaan* (ca. 1650).
Rijksmuseum, Amsterdam.
De witte zwaan op het schilderij van Asselijn wordt vaak geïnterpreteerd als Johan de Witt, die Holland en de Republiek beschermt tegen hun vijanden. Onder de zwaan is 'raadpensionaris' geschilderd en op een van de eieren in het nest staat 'Holland'. De hond linksonder symboliseert Engeland.

goed gebruik te maken van de instabiele situatie in Frankrijk en Engeland om zo de positie van de Republiek in Europa te versterken. Als gedeputeerde op de vloot tijdens de oorlog tegen Engeland (1665-1667) en als diplomaat tijdens de onderhandelingen over vrede in de Baltische Staten (1660) of over de Triple Alliantie (1668) stonden zijn politieke, uitvoerende en representatieve functie voorop. Op het moment dat Frankrijk en Engeland zich in 1670 tegen de Republiek keerden, bleek dat De Witts buitenlandse politiek, zijn voornaamste machtsinstrument, was mislukt.³² Na de aanval op Republiek door de Frans-Engelse coalitie, twee jaar later, raakte de raadpensionaris zijn speelruimte kwijt en legde het af in de confrontatie met de nieuwe stadhouder Willem III.³³

Samenwerking met de stadhouder

Tijdens het rampjaar sloeg de slinger van het raadpensionarisschap terug naar de situatie waarbij de raadpensionaris moest samenwerken met de stadhouder. De inhoud van het ambt veranderde nauwelijks, maar de plek die het in het staatsbestel innam wel. In termen van de machtssituatie veranderde er veel voor Gaspar Fagel, De Witts opvolger. In de verhouding tussen de raadpensionaris, de Staten van Holland, de Staten-Generaal, het leger en de vloot nam Willem III een dominante positie in. Ervaringen uit het verleden leerden dat de raadpensionaris een ondergeschikte positie moest hebben aan de stadhouder, als de Staten van Holland beide ambten lieten vervullen.³⁴ De gewijzigde verhouding kwam in Fagels instructie naar voren in artikel VII, dat hem verplichtte de stadhouder van alle belangrijke ontwikkelingen in de Staten van Holland en de Staten-Generaal op de hoogte te houden. Onder Willem III nam de politieke en de representatieve betekenis van de raadpensionaris af, maar de ambtelijke en de uitvoerende functie bleven heel belangrijk.

Fagels ondergeschikte positie aan de prins betekende niet dat hij niet invloedrijk was. De raadpensionaris, die ruim vijftien jaar ouder was dan Willem, kende het reilen en zeilen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal en het ligt voor de hand dat de stadhouder van zijn ervaring gebruik heeft gemaakt.³⁵ De verhouding tussen de mannen doet denken aan die van

32 Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 362.

33 Of Willem III betrokken was bij een complot om Johan en Cornelis de Witt om te brengen staat niet met zekerheid vast. Ronald Prud'homme van Reine maakt in zijn boek *Moordernaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013) aannemelijk dat de stadhouder op zijn minst van een complot geweten moet hebben.

34 Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 156-167.

35 Tot deze conclusie komt ook Elisabeth Edwards, die als een van de weinigen onderzoek naar Fagel heeft gedaan. Volgens haar was Fagel '[...] more than just the prince's right-hand man among the regents of the republic, but that he also made his mark on the evolu-

Gerbrand van den Eeckhout – *Antonie Heinsius* (1649). Haags Gemeentemuseum, Den Haag.

Antonie Heinsius was raadpensionaris tijdens het Engelse koningschap van Willem III. Na diens overlijden kwam er geen nieuwe stadhouder in Holland, maar Heinsius bleef nog bijna twintig jaar in functie.

Oldenbarnevelt en Maurits voor 1600, maar bij Fagel en Willem III was het van meet af aan duidelijk dat de laatste de dienst uitmaakte.

De samenwerking tussen hen werd beïnvloed door de verwachtingen van de steden en door de internationale situatie. De Republiek kreeg na 1672 te maken met de agressieve politiek van Lodewijk XIV. Zolang de gewesten een strijd van leven op dood uitvochten met de Franse koning, kreeg Willems oorlogspolitiek alle steun in de Staten van Holland, maar die nam af zodra de strijd buiten de landsgrenzen gevoerd werd. De plannen van Willem en Fagel in de jaren 1683-1684 om het Staatse leger op oorlogsterkte te brengen stuiten op verzet van Amsterdam en enkele andere steden.³⁶

Anthonie Heinsius (1641-1720), die Fagel na diens dood in 1688 opvolgde als raadpensionaris, nam min of meer dezelfde positie in als zijn voorganger, met als groot verschil dat de stadhouder meestal afwezig was. Vlak voor Heinsius' aantreden maakte Willem III namelijk de oversteek naar Engeland en werd er tot koning gekroond. De Hollandse raadpensionaris had de dagelijkse leiding in de Republiek, maar hij voerde daarbij het beleid van Willem III uit. Ook bij Heinsius zien we dat zijn armslag bepaald werd door de omstandigheden. Hij kreeg van de stadhouder het vertrouwen om diens politiek in de Republiek uit te voeren en hij kon ook op steun van de Staten van Holland rekenen.³⁷ Zijn zelfstandige positie in de Republiek dankte Heinsius aan de internationale situatie, die het noodzakelijk maakte dat Willem III of in Engeland of op een Europees slagveld aanwezig was.³⁸

De raadpensionaris in de achttiende eeuw

Op de drempel van de achttiende eeuw stierf koning-stadhouder Willem III. Net als na de dood van zijn vader, 52 jaar eerder, grepen de meeste gewesten deze kans aan om zich te ontworstelen aan de stadhouderlijke greep. Ze stelden geen nieuwe aan.³⁹ Voor Heinsius, die nog bijna twintig jaar raadpensionaris bleef, veranderde er in de praktijk niet veel, omdat hij voor 1702 vanwege het verblijf van Willem III in Engeland al een redelijk zelfstandige positie had. Vanzelfsprekend kregen zijn politieke en representatieve functie nu een grotere betekenis.

tion of the government of the states.' Idem, 'An unknown Statesman?', 353.

36 A. de Fouw jr., *Onbekende raadpensionarissen* (Den Haag 1946) 108-127, Groenveld, *Evidente factiën in den Staet*, 64-68 en J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, 2 delen (4^e druk, Franeker 1997) II, 942-947.

37 A.J. Veenendaal jr. 'Inleiding', in: idem, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, RGP, Grote serie, nr. 158 ('s-Gravenhage 1976), XXII-XXXIII.

38 Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 166-168.

39 Israel, *De Republiek*, II, 940-941 en 1089-1092.

Er is een tweetal redenen voor Heinsius' langdurige bewind. In de eerste plaats beheerste hij de kunst van de 'persuasie' en had hij het vermogen om mensen bij elkaar te brengen.⁴⁰ Hierdoor kon hij de machtssituatie in Holland en de Republiek naar zijn hand zetten. In de tweede plaats werd hij gerespecteerd door de Hollandse steden, omdat hij nooit het werktuig van de stadhouder was geworden, maar altijd oog had gehouden voor de belangen van het gewest.⁴¹ Tenslotte genoot Heinsius aanzien in Europa door zijn lange staat van dienst en zijn rol in de Utrechtse vredesonderhandelingen van 1713. Deze factoren kwamen niet alleen de raadpensionaris, maar ook Holland en de Republiek ten goede. Naar het zich laat aanzien oefende Heinsius de vier functies waaruit het raadpensionarisschap bestond succesvol uit. Toen de Engelse koning George I (1660-1727) hem in 1715 vroeg om een contingent hulptroepen, wist Heinsius hiervoor binnen een recordtijd van twee dagen toestemming te krijgen van de Staten van Holland én de Generaliteit. Als uitvoerder van het beleid gaf hij de troepen bevel tot verplaatsing.⁴²

Tussen Heinsius' dood in 1720 en het einde van de Republiek in 1795 bekleedden nog zeven mannen het raadpensionarisschap. Zij hadden te maken met vier problemen: de factiestrijd in de Staten van Holland tussen republikeinen en prinsgezinden, de inperking van hun bewegingsvrijheid door de stadhouder (na 1747), het toenemende particularisme onder de Hollandse steden en het verlies van invloed van de Republiek in Europa.⁴³

De raadpensionarissen uit het zogeheten tweede stadhouderloze tijdperk – Isaac van Hoornbeek (1655-1727), Simon van Slingelandt (1664-1736) en Anthonie van der Heim (1696-1746) – waren over het algemeen bekwame bestuurders, maar misten de financiële armslag van hun zeventiende-eeuwse voorgangers om een ambitieuze politiek tot stand te brengen. Van Hoornbeek had zich bewezen als pensionaris van Rotterdam, maar had weinig kennis en ervaring van de internationale politiek.⁴⁴ Voor sommige steden, zoals Amsterdam, was dat een reden om zijn kandidatuur te steunen, omdat zij na

40 Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 364. Van Deursen ziet Heinsius als de betere versie van De Witt. 'Heinsius' techniek van persuasie was een geheel andere dan die van De Witt. Zijn grote gave was het, mensen tot elkaar te kunnen brengen. [...] Van alle raadpensionarissen heeft hij misschien wel het meest de speciale geaardheid gehad, die voor de leider in een veelhoofdig gouvernement noodzakelijk is.'

41 Israel, *De Republiek*, II, 1090.

42 Zie A.J. Veenendaal jr., 'Who's in charge here? Anthonie Heinsius and his role in Dutch Politics', in: J.A.F. de Jongste en idem (red.), *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720* (Den Haag 2002) 11-24, die stelt dat Heinsius, als hij dat nodig achtte, zeer snel en slagvaardig kon optreden.

43 Israel, *De Republiek*, II, hoofdstuk 36, 41 en 43.

44 Israel, *De Republiek*, II, 1119.

de jarenlange oorlogen tegen Frankrijk wilden dat de Republiek in Europa een neutrale positie zou innemen.

Na Van Hoornbeeks dood kozen de Staten van Holland in 1727 Van Slingelandt tot raadpensionaris. Hij was een energieke bestuurder, die bekend stond om zijn pleidooi voor staatkundige veranderingen op gewestelijk en generaliteitsniveau. De slechte financiële situatie van Holland, en daarmee van de Republiek, smoorden zijn hervormingsvoorstellen en daarmee ook het streven naar een robuustere buitenlandse politiek.⁴⁵ Van der Heim ging verder op de weg van zijn voorganger en probeerde de moeilijkheden van de Republiek het hoofd te bieden. De voormalige thesaurier-generaal van de Unie kreeg de Staten van Holland zover dat zij instemden met een nieuwe belasting, de zogeheten personele quotastatie, maar die leverde minder op dan gedacht.⁴⁶ De zorgen over de financiële problemen en toenemende internationale spanningen hadden hun weerslag op Van der Heim, die in 1746 plotseling stierf.

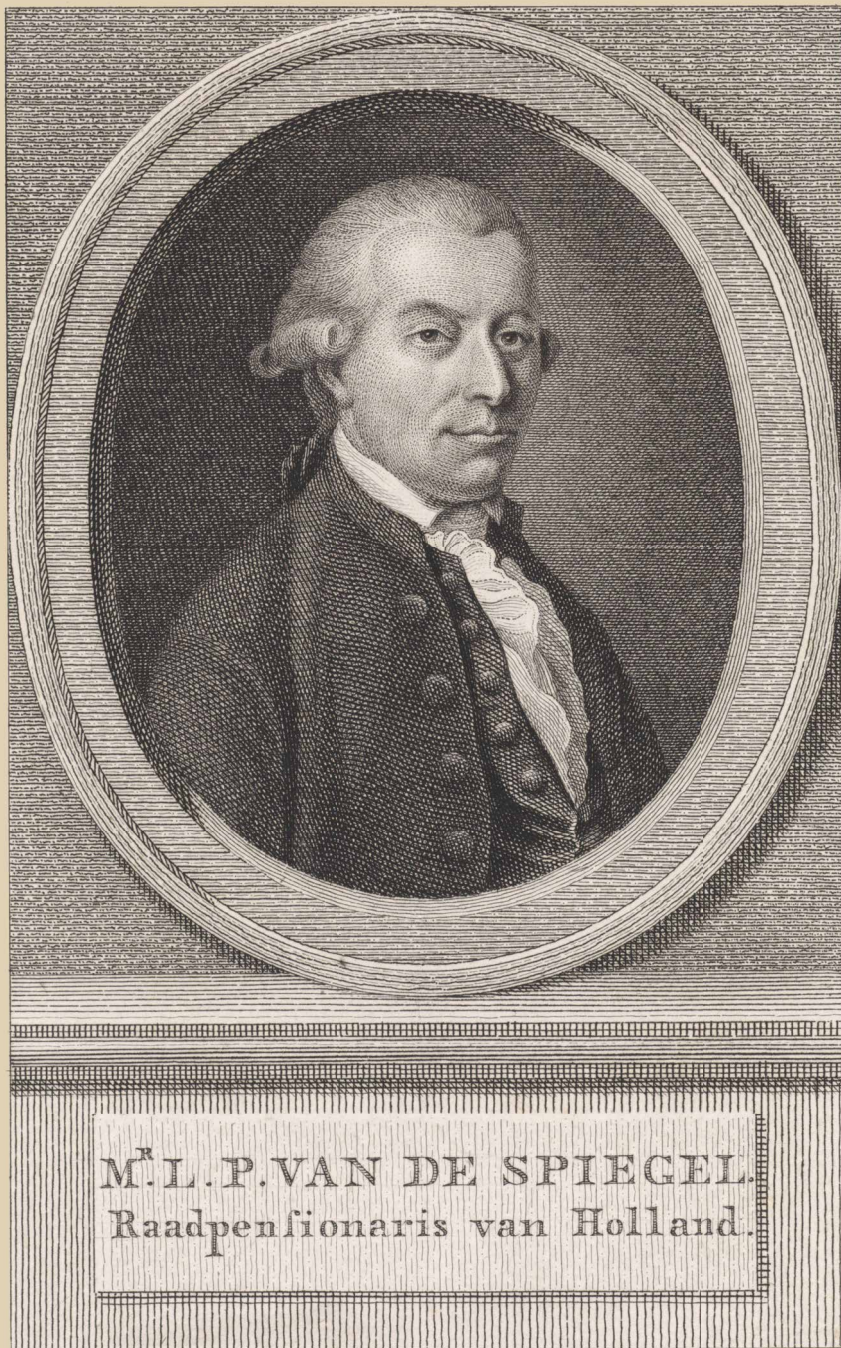
Onder dreiging van een Franse invasie dwongen volksoptstanden in Zeeuwse en Hollandse steden een jaar later het herstel van het stadhouderschap af, spoedig gevolgd door de andere gewesten. De nieuwe stadhouder, Willem IV (1711-1751), kwam uit Friesland en was de eerste wiens positie erfelijk werd. Vanaf dat moment speelde de Hollandse raadpensionaris weer de tweede viool in het gewest en in de Staten-Generaal. Er zijn nog drie redenen waarom Jacob Gilles (1691-1765), Pieter Steyn (1706-1772), Pieter van Bleyswijk (1724-1790) en Laurens Pieter van de Spiegel (1737-1800) minder belangrijk waren dan hun achttiende-eeuwse voorgangers. In de eerste plaats waren zij door de stadhouder uitgekozen vanwege hun dienstbaarheid.⁴⁷ In de tweede plaats verloor hun ambt invloed aan de griffier van de Staten-Generaal, omdat deze ‘minister’ het buitenlandbeleid naar zich toe trok.⁴⁸ Tenslotte kregen zij concurrentie van luitenant-stadhouders en van de hertog van Brunswijk, die in opdracht van stadhouder Willem V (1748-1806) heimelijk

45 Israel, *De Republiek*, II, 1121-1125. Voor de staatkundige hervormingsvoorstellen van Van Slingelandt: Arend van Essen, *Staatsbelang boven regentengezang. De politieke traktaten van Simon van Slingelandt (1664-1736) en het functioneren van de Republiek*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2021). Van Essen schreef al eerder over Slingelandt ‘De “taffel” in de slaapkamer: De nalatenschap van Simon van Slingelandt (1664-1736) in handen van de biograaf’, in: *Nieuwe Tijden: Over vroegmoderne geschiedenis* (2018) 2, 87-108.

46 Wim Dral, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim 1693-1716* (Hilversum 2016) 135-139 en 163-164.

47 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (s-Gravenhage 1990) 148-151.

48 Deze ontwikkeling was op gang gekomen met de benoeming van Gaspar Fagel tot griffier van de Staten-Generaal in 1670. Japikse, *Johan de Witt*, 293-294. Zie ook J. Aalberts, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen 1980) 161-163 en 170-172.

Reinier Vinkeles (naar Pieter Oets), *Laurens Pieter van de Spiegel* (1786-1809). Rijksmuseum, Amsterdam. Van de Spiegel was de laatste raadpensionaris van Holland. Tussen 1804 en 1806 droeg Rutger Jan Schimmelpenninck deze titel, toen hij door Napoleon was benoemd tot een soort president van de Bataafse Republiek.

de Republiek als een soort eerste minister bestuurde.⁴⁹ Onder de genoemde raadpensionarissen was Van de Spiegel een uitzondering, want hij probeerde – tevergeefs – met bestuurlijke hervormingen de bestuurlijke impasse in de Republiek te doorbreken.⁵⁰

De Hollandse raadpensionaris is dus lastig te plaatsen in de grillige staatkundige constructie die de Republiek was. Zijn positie ten opzichte van de Staten van Holland, zijn soeverein, blijft problematisch, want was hij nu hun dienaar of hun meester? Uit het bovenstaande overzicht komen vier factoren naar voren die hierop van invloed zijn geweest: de competenties van de individuele raadpensionaris, de bereidheid van de Hollandse steden om zijn leiding te volgen, de aanwezigheid van de stadhouder en de ruimte die hij bood aan de raadpensionaris. In het bijzonder zijn de laatste factoren van belang. Als er een Hollandse stadhouder in functie was, dan was de positie van de raadpensionaris helemaal gecompliceerd. In dat geval lijkt de raadpensionaris een dienaar te zijn geweest van de dienaar van de Staten van Holland – niettemin kon hij ook dan zijn eigenlijke meesters de wet voorschrijven.

Achtergrond en opleiding

Om raadpensionaris te worden hoefde een kandidaat maar aan drie formele eisen te voldoen: hij moest lid zijn van de publieke, Nederduits gereformeerde kerk, hij moest bestuurlijke kennis en ervaring hebben en het Nederlands, Latijn en Frans beheersen. Een speciale opleiding was verder niet vereist. Toch valt er een patroon te ontdekken in de achtergrond en het carrièreverloop van de Hollandse raadpensionarissen.

De meeste bekleeders van het ambt waren afkomstig uit Hollandse, stedelijke regentenfamilies of uit vergelijkbare families uit andere gewesten.⁵¹ Vanaf de late middeleeuwen profiteerden deze families van de herleving van de handel en legden daarmee de basis voor hun latere financiële onafhankelijkheid. Een voorbeeld is de familie van Johan de Witt uit Dordrecht, die haar fortuin maakte met de houthandel via de grote rivieren op Noord- en Oost-Europa. Vanaf de veertiende eeuw waren vele De Witten schepenen en burgemeesters van de stad. Langzamerhand trok de familie zich terug uit de handel en concentreerde zich volledig op het stads- en gewestelijke bestuur. Na verloop van tijd maakten in elke Hollandse stad een paar families de dienst uit. Dit proces

49 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 102-108.

50 J.C. Boogman, *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist* (Amsterdam en New York 1988).

51 Deze paragraaf is gebaseerd op J.L. Price, 'De regent', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 26-55. Paulus Buys en Johan van Oldenbarnevelt waren van geboorte Utrechtse, Jacob Cats en Laurens Pieter van de Spiegel Zeeuwen en Jacob Gilles was een Fries.

van oligarchisering wijkt af van de gewesten in met name de Zuidelijke Nederlanden, waar de invloed van de gilden en de adel veel sterker was en bleef.

De regentenfamilies leverden de leden voor de magistraat (burgemeesters en schepenen), de vroedschap en de stedelijke ambten, zoals de stadspensionaris, de thesaurier of de gewestelijke gedeputeerden. Hoewel de nieuwe leden voor de magistraat en de vroedschap door coöptatie werden gekozen, golden er wel strenge regels tegen nepotisme. Directe familieleden, zoals een vader en een zoon, mochten niet tegelijk lid zijn van de stadsregering. Een oplossing was om bloedverwanten te bekleden met een stedelijk of gewestelijk ambt.

De regentenklasse sloot zich in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer af van buitenstaanders, maar tijdens politieke crises werden de rangen opengebroken. In 1618, 1672 en 1747 verzette de stadhouder de wet in Hollandse steden. Dat hield in dat hij de stadsregeringen zuiverde van hem onwelgevallige elementen en de lege plaatsen opvulde met zijn lokale aanhangers. In 1650 en 1702 deden de republikeinse regenten hetzelfde en stootten de Oranjegezinden van het pluche.

Jeroen van Bockel heeft onderzoek gedaan naar de professionele standaarden van de raadpensionaris en op basis daarvan kunnen semi-formele eisen worden geconstrueerd. De meeste bekleders van het ambt komen uit families die betrokken waren bij het openbaar bestuur. Alleen de vaders van Isaac van Hoornbeek en Laurens Pieter van de Spiegel vielen uit de toon: de eerste was predikant en de tweede scheepsofficier bij de voc.⁵²

Het geijkte carrièrepad van een raadpensionaris begon met een studie rechten aan de Leidse universiteit, in veel gevallen afgesloten met een (buitenlandse) promotie.⁵³ Slechts drie van de zeventiende- en achttiende-eeuwse raadpensionarissen volgden een andere studie: Pauw koos voor letteren en Heinsius en Van der Heim voor theologie. Vier raadpensionarissen deden na hun studie een in regentenkringen gebruikelijke *grand tour*: een buitenlandse reis, die langs vorstenhoven, bijzondere plaatsen en universiteiten voerde.⁵⁴ Jacob Cats maakte na zijn studie in Leiden een reis door Frankrijk, waar hij promoveerde in de rechten aan de universiteit van Orléans.⁵⁵

52 Bockel, *Gevormde kaders*, 141-142.

53 Een zeventiende-eeuwse promotie is vergelijkbaar met het huidige afstuderen, waarbij een student stellingen over zijn scriptie verdedigt. Van Bockel, *Gevormde kaders*, 144.

54 Bockel, *Gevormde kaders*, 144-146. De *grand tour* die Johan de Witt maakte met zijn broer Cornelis is te bekijken in google maps: <https://www.google.com/maps/d/u/o/viewer?mid=1Omna-hqo8hByNJcp8mZXW-D3KHY&ll=47.491200436473946%2C1.776866499999997&z=6> (geraadpleegd op 17 juli 2023)

55 Koppenol, 'Jacob Cats 1577-1660'.

Na hun studie traden de meesten in de voetsporen van hun vader en maakten carrière in het openbaar bestuur. Het is opvallend dat de toekomstige raadpensionarissen voornamelijk ambtelijke functies kregen, zoals stadssecretaris, thesaurier-generaal of griffier en minder vaak bestuurlijke functies, zoals schepen, burgemeester of gezant. Meestal oefenden zij verschillende ambten uit, want de gemiddelde leeftijd waarop iemand tot raadpensionaris werd benoemd was 50 jaar; Johan de Witt was met 28 jaar een uitzondering.⁵⁶

De semi-formele eisen voor een raadpensionaris waren dat hij afkomstig was uit een Hollands regentengeslacht, een studie rechten had gedaan, bij voorkeur was gepromoveerd aan een buitenlandse universiteit en veel ervaring had opgedaan in het openbaar bestuur. Vanzelfsprekend steunde de raadpensionaris de oligarchie bestuursstructuur in Holland en de Republiek en hielp mee die in stand te houden.

De vier functies van de raadpensionaris

Sinds de aanstelling van Barthout van Assendelft kreeg elke raadpensionaris een instructie, waarin omschreven stond wat zijn taken en bevoegdheden waren. Zoals we in de inleiding al hebben gezien valt de daadwerkelijke invloed van de raadpensionaris er niet of nauwelijks uit af te leiden.⁵⁷ Niet voor niets hebben vele historici zich afgevraagd of de raadpensionaris de dienaar of de meester was van de Staten van Holland. Om verder te komen dan deze tegenstelling kijk ik niet alleen naar de taken en bevoegdheden, maar ook naar de functies die de raadpensionaris uitoefende.⁵⁸ De ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functies waren al te herkennen in de bovenstaande geschiedenis van de raadpensionaris en die gebruik ik hieronder om de instructie van de Hollandse ambtenaar te bestuderen. De scheiding tussen de functies was in de praktijk overigens minder absoluut dan ze hieronder wordt weergegeven. Sommige taken komen bij meerdere functies terug, zoals het voeren van de diplomatieke correspondentie. Die past bij de ambtelijke, maar ook bij de politieke en representatieve functie.

Voor de analyse is de instructie van Gaspar Fagel uit 1672 gebruikt, omdat die de taken en bevoegdheden vastlegde die de raadpensionaris had vanaf Johan van Oldenbarnevelt. De belangrijkste verandering was de verplichting

56 Bockel, *Gevormde kaders*, 146-150

57 Alle literatuur waarin gesproken wordt over het raadpensionarisschap benadrukt dat de werkelijke macht en invloed van deze Hollandse ambtenaar afhangt zowel de omstandigheden als van zijn persoonlijkheid. Zie Van Deursen, 'Staatsinstellingen,' 261-261, Koopmans, *De Staten van Holland*, 203-207 en Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris,' 10-13.

58 Zie hoofdstuk 1 voor de theoretische achtergrond van de vier functies van de raadpensionaris.

voor Fagel en zijn opvolgers om de stadhouder te informeren over alle belangrijke zaken.⁵⁹ Fagels instructie is opgenomen in de bijlage.

De ambtelijke functie

Met de ambtelijke functie worden de administratieve taken van de Hollandse raadpensionaris bedoeld. Hij was de technisch voorzitter van de Staten van Holland (artikel v en xi), wat inhield dat hij de agenda opstelde, de vergadering op een neutrale manier leidde (ix en xvi) en de besluitvorming vastlegde en archiveerde (xv en xvi).⁶⁰ De raadpensionaris was verplicht om commissievergaderingen, de vergaderingen van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier en van de Staten-Generaal bij te wonen en daarvan verslag te doen aan zijn superieuren (vi, xix en xx).⁶¹ Daarnaast voerde hij de Hollandse correspondentie en namens zijn gewest de briefwisseling met Nederlandse diplomaten en buitenlandse vorsten en vertegenwoordigers (xxiii en xxiv).⁶² Tenslotte hield de raadpensionaris een overzicht bij van de Hollandse openbare financiën (xiii).⁶³ In de instructie is tevens de bepaling opgenomen dat hij geen andere ambten naast het raadpensionarisschap van Holland mocht uitoefenen (ii); hij was dus geen raadpensionaris van de Staten-Generaal (overigens bestond die functie ook niet).

De taken die vallen onder de ambtelijke functie gaven de raadpensionaris al veel invloed. Door zijn verplichte aanwezigheid bij vergaderingen was hij op de hoogte van alle belangrijke staatszaken, zowel binnen als buiten Holland. Ook had hij een gedetailleerd overzicht van de diplomatieke correspondentie en de financiën van het gewest. De leden van de Staten van Holland konden niet tippen aan kennis van zaken en procedures van hun raadpensionaris, sterker nog: zij waren voor hun informatievoorziening van hem afhankelijk.

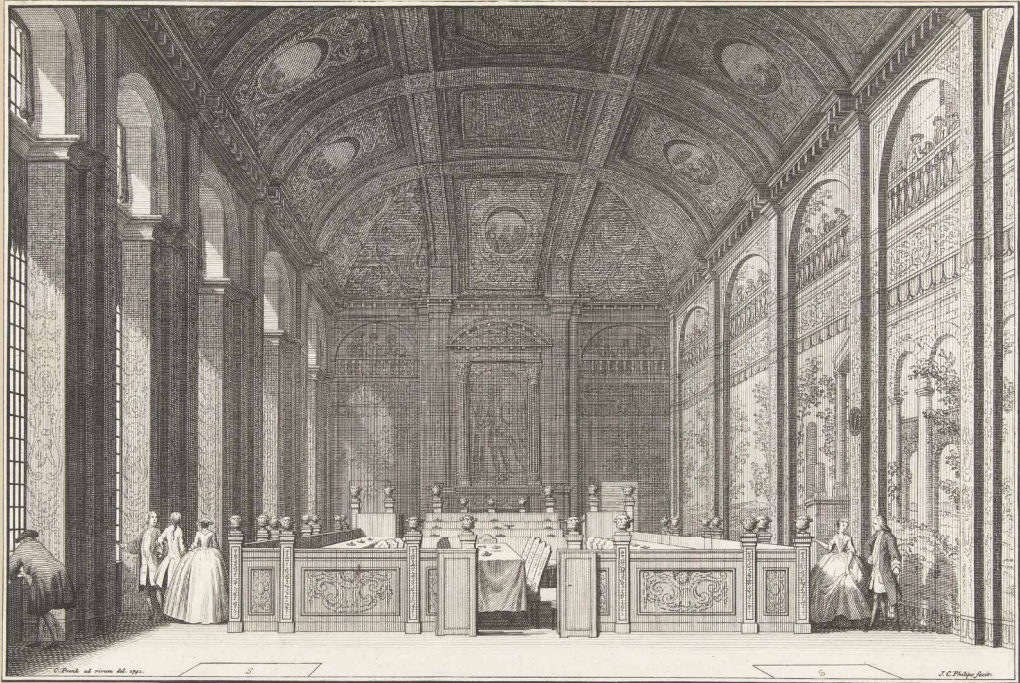
59 De instructie is te vinden in *Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland*, 19 augustus 1672.

60 Japikse, *Johan de Witt*, 57. Koopmans, *De Staten van Holland*, 205.

61 Holland was verdeeld in twee kwartieren, het Noorderkwartier en het Zuiderkwartier. De Gecommitteerde Raden (GR) van beide kwartieren vormden het dagelijks bestuur. De GR van het Noorderkwartier vergaderde per toerbeurt in een van de zeven stemhebbende steden in het gebied; de GR van het Zuiderkwartier, waarin onder andere Leiden, Haarlem en Amsterdam vertegenwoordigd waren, was het belangrijkste en kwam bijeen in Den Haag. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 240 en A.J.C.M. Gabriëls, 'De edel mogende heeren Gecommitteerde Raden van de Staaten van Holland en Westvriesland, 1747-1795. Aspecten van een buitencommissie op gewestelijk niveau', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94 (1981) 527-564.

62 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 327-238 en Greve, 'Ambt en instructie', 380-381.

63 Greve, 'Ambt en instructie', 381-382, Japikse, *Johan de Witt*, 59 en Rowen, *John de Witt*, 170.

Jan Caspar Philips, *Vergaderzaal van de Staten van Holland en West-Friesland* (1742). Rijksmuseum, Amsterdam.

Het werkterrein van de Hollandse raadpensionaris: de vergaderzaal van Staten van Holland en West-Friesland, na de grote verbouwing van midden zeventiende eeuw.

Uitvoerende functie

De uitvoerende functie is een uitvloeisel van de vorige, want de raadpensionaris moest ervoor zorgen dat besluiten van de Staten van Holland (en de Staten-Generaal) in daden werden omgezet (artikel xvii). Deze functie is slechts summier in Fagels instructie omschreven. Zijn belangrijkste uitvoerende taken waren het bijhouden van de financiën (artikel xxv), de verplichting om alle (commissie)vergaderingen van Holland en de Generaliteit bij te wonen (artikel xii en xx) en de bevoegdheid om de buitenlandse politiek te coördineren (artikel xxiii en xxiv). Omdat hij meestal lang in functie was, alle procedures en alle belangrijke personen kende, kon een capabele raadpensionaris het besluitvormingsproces naar zijn hand zetten.

Twee voorbeelden uit het bewind van De Witt kunnen de uitvoerende functie illustreren. Tijdens de onderhandelingen over de Vrede van Westminster, die een einde maakte aan de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654), gebruikte De Witt de buitenlandse correspondentie om met de Engelse *Lord Protector* Oliver Cromwell (1599-1658) te onderhandelen en tegelijk met de Nederlandse gezanten te overleggen en hen aan te sturen. Het voorzitterschap van de Staten van Holland gaf hem de mogelijkheid zelf te bepalen wanneer hij welke informatie aan zijn principalen gaf. Op deze manier kon hij de vrede, inclusief de Acte van Seclusie, tot een goed einde brengen.⁶⁴ Een tweede voorbeeld is De Witts bemoeienis met de bouw van een nieuwe, moderne marine in de aanloop naar de Tweede Engelse Oorlog. Zijn opdracht om de Hollandse financiën in de gaten te houden gebruikte De Witt om de Hollandse staathuishouding op orde te brengen. Het werd mogelijk om grote bedragen te lenen en die in de vlootopbouw te investeren. Daarnaast hield De Witt de Hollandse admiraliteiten scherp in de gaten. Via zijn broer Cornelis, die lid was van de Admiraliteit van de Maze, zette hij druk achter de bouw van de schepen. Om dezelfde reden onderhield De Witt later goede contacten met de secretaris van de Admiraliteit van Amsterdam, David de Wildt (1611-1671).⁶⁵

Politieke functie

De raadpensionaris' politieke functie bestond uit het inhoudelijke voorzitterschap van de Staten van Holland (artikel x) en het vertegenwoordigen van Holland in de Staten-Generaal (vi en vii). Het tiende artikel droeg hem op de stemhebbende steden 'te disponeren tot de meeste eenparigheyt,' dus

64 Rowen, *John de Witt*, 191-237 en Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 150-156.

65 J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) 98-107 en Marc van Alphen, Jan Hoffenaar e.a., *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2019) 223, 230-232.

om een zo groot mogelijk draagvlak te vinden voor gezamenlijke besluiten. Hiertoe moest hij voorstellen doen ‘t gunt hy sal oordelen ten dienst van den Lande’ te zijn (viii). De raadpensionaris had een aantal mogelijkheden om de stemming te sturen van de stedelijke afgevaardigden. Hij was secretaris van de ridderschap en voerde namens hen het woord in de Staten. Bij de omvraag – het uiteenzetten van standpunten – kwam de ridderschap als eerste aan de beurt en als hun secretaris kon de raadpensionaris de toon van de vergadering zetten, voordat de steden hun mening gaven. Daarnaast mocht hij alle standpunten samenvatten (ix), de besluiten formuleren en concluderen hoe de stemming uitviel (x).

Zijn aanwezigheid in de Staten-Generaal leverde eveneens politieke invloed op, want volgens het zesde artikel moest de raadpensionaris daar namens Holland advies uitbrengen en de Hollandse belangen behartigen. Artikel viii schreef voor dat hij de Staten van Holland informeerde over de gang van zaken in de Generaliteit en dat hij de steden advies gaf over het in te nemen Hollandse standpunt. Dit artikel duidt erop dat van de raadpensionaris politieke leiding werd verwacht (net als bij artikel viii en x).

De al genoemde diplomatieke correspondentie valt ook onder de politieke functie (xxiii en xxiv). De brieven aan diplomaten en vorsten schreef de raadpensionaris weliswaar in opdracht van de Hollandse Staten en de Generaliteitscommissie van buitenlandse zaken, maar de omstandigheid dat hij de meeste diplomaten persoonlijk kende en de brieven zelf schreef zorgde ervoor dat hij in feite de buitenlandse politiek bepaalde.⁶⁶ De verplichting om zijn superieuren op de hoogte houden van deze briefwisseling omzeilde de raadpensionaris door met de belangrijkste diplomaten een aparte, geheime correspondentie te voeren.⁶⁷

De politieke functie zorgde er in de praktijk voor dat de raadpensionaris boven zijn principalen, de Staten van Holland, kwam te staan. Hij was vanzelfsprekend verplicht om de autoriteit van de Staten te beschermen en neutraal en onpartijdig hun vergadering te leiden (artikel iii en iv). Hij mocht zich absoluut niet bemoeien met de benoeming van stedelijke functionarissen (xxvi), omdat hij hiermee de samenstelling van de Statenvergadering kon beïnvloeden. Desondanks gaf de instructie om de stemhebbende steden bij gewichtige zaken tot eenheid te brengen (x) de raadpensionaris onbedoeld de leiding in Holland.⁶⁸ In de zeventiende eeuw was men overigens niet blind

66 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 237-238, Greve, ‘Ambt en instructie’, 387-388 en Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 362.

67 De bedoeling was dat zij echt belangrijke zaken aan De Witt persoonlijk schreven, zodat hij die niet in de Staten van Holland of in de Staten-Generaal hoefde te openbaren. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 319-321.

68 De Bruin vermeldt in *Geheimhouding en verraad*, 165, dat de raadpensionaris de bevoegd-

voor het politieke gewicht van het raadpensionarisschap. Dat blijkt uit de toevoeging aan Fagels instructie, die hem opdroeg de stadhouder op de hoogte te houden van belangrijke zaken in de Staten van Holland (viii).⁶⁹

Representatieve functie

De representatieve functie hield in dat de raadpensionaris de Staten van Holland vertegenwoordigde bij de Staten-Generaal (artikel vii) en Holland en de Republiek tegenover Nederlandse diplomaten en buitenlandse gezanten en vorsten (artikel xxiii en xxiv). De aanwezigheid bij de dagelijkse vergadering van de Staten-Generaal was bedoeld om de Hollandse belangen te behartigen en hiertoe was hij lid van besognes (commissies) over specifieke aangelegenheden, zoals zeezaken of financiën.⁷⁰ Deze opdracht vloeide ook voort uit artikel iii, dat de raadpensionaris verplichtte om de 'Privilegien, Gerechtigheden, Coustumen, ende Usantien' en de 'Souverainiteyt en autoriteyt' van Holland te beschermen. Het onderhouden van contacten met buitenlandse vertegenwoordigers deed de raadpensionaris officieel namens Holland, maar al tijdens de Opstand was de gewoonte ontstaan dat hij als vertegenwoordiger van het dominante gewest deze contacten ook namens de Staten-Generaal onderhield.⁷¹ In de praktijk hield deze functie in dat de raadpensionaris op diplomatieke missie ging, zoals Oldenbarnevelt in 1596, en onderhandelde met vertegenwoordigers van andere landen, zoals De Witt tijdens de Vrede van Breda (1667) en de Triple Alliantie en Fagel bij de totstandkoming van het Bestand van Regensburg (1684).

De representatieve functie deelde de raadpensionaris met de stadhouder. Als een prins van Oranje deze positie bekleedde, dan kreeg deze functie bij de raadpensionaris minder gewicht. Sinds het conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt was de raadpensionaris ondergeschikt aan de stadhouder en dat betekende dat de laatste in de buitenlandse politiek optrad als de eerste vertegenwoordiger van de Republiek. Door de samenwerking met de stadhouder kreeg de raadpensionaris in de praktijk een dubbele representatieve functie: naast Holland representeerde hij ook de stadhouderlijke politiek.

heid had om zitting van de Staten te verdagen of uiteen te doen gaan als de besluitvorming niet naar zijn wens dreigde te verlopen.

69 'Sal oock ghehouden wesen van alle saecken van Staet kennisse te geven aen den Heere Prince van Orange, als Stadthouder van de hoogh-gemelte Provincie, oock by Missive, soo wanneer syne Hoogheydt in expeditie, ofte andersints absent soude mogen zyn, ten eynde hoogh-gemelte Heere Prince daer van na behooren moge wesen geïnformeert, omme daer op soodanige reflexie te maecken, als syne Hoogheydt ten dienst van den Lande sal oordelen te behooren.'

70 Koopmans, *De Staten van Holland*, 205 en De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 251-286.

71 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 237.

On peut on treuver leurs Pareils Dans l'esclat de leur Renommee *La Vallieur leur fournit d'Espee Et la Sagesse de Conseils.*
La Sere

Anoniem, *Vergadering van de Staten-Generaal* (1639). Rijksmuseum, Amsterdam.

De dagelijkse vergaderingen van de Staten-Generaal begonnen rond het middaguur. De raadpensionaris was verplicht die bij te wonen. Deze bijeenkomsten werden voorgezeten door een wekelijks wisselende voorzitter uit een gewest. De Hollandse raadpensionaris was dus geen raadpensionaris van de Staten-Generaal.

Nevenfuncties

Aan het raadpensionarisschap waren nog drie nevenfuncties verbonden die niet genoemd worden in zijn instructie. De eerste is het secretarisschap van de ridderschap in de Staten van Holland, dat de raadpensionaris traditiegetrouw vervulde. Deze positie leverde hem zoals gezegd een groot voordeel op, want tijdens de omvraag mocht de ridderschap bij monde van hun secretaris als eerste haar standpunt laten horen. Op die manier zette de raadpensionaris de toon voordat de steden aan het woord kwamen. Pas onder Gaspar Fagel formaliseerden de Staten van Holland deze gewoonte met een resolutie.⁷²

De twee andere functies waren Grootzegelbewaarder van Holland en West-Friesland en Stadhouder en registermeester van de Lenen van Holland en West-Friesland. Over de inhoud van deze ambten is weinig bekend; ze lijken vooral bedoeld te zijn om de raadpensionaris extra emolumenten te bezorgen. Zo ontving Oldenbarnevelt als raadpensionaris een bezoldiging van f1800 per jaar en als Stadhouder van de Lenen f108; De Witt ontving respectievelijk f3000 (en na 1668 f6000) en f3000.⁷³

Historiografie van de raadpensionaris

We kunnen op nog een andere manier aankijken tegen de geschiedenis van de raadpensionaris, namelijk hoe het ambt en de bekleders door historici werden gezien. Dit historiografische overzicht begint bij de tweede helft van de negentiende eeuw met Robert Fruin en beperkt zich tot de zeventiende-eeuwse raadpensionarissen. De reden is dat literatuur over de raadpensionaris van voor 1850 nauwelijks nog wordt gebruikt en dat er over de zestiende- en achttiende-eeuwse voorgangers en opvolgers van Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel weinig is geschreven.⁷⁴

72 Het woordvoederschap van de ridderschap is in geen enkele zeventiende-eeuwse instructie opgenomen. Vanaf Fagel werd dit gebruik geformaliseerd met een aanvulling op zijn instructie. Greve, 'Ambt en instructie', 370-371. Zie ook Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 239 en H.E.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende ende eerste helft van de zeventiende eeuw* (z.p. [Amsterdam] 1984) 218. Uit het ontbreken van een formele benoeming tot secretaris van de ridderschap concluderen A.W.M Koolen en H.M. Brokken dat de raadpensionaris tot 1672 niet stelselmatig optrad als secretaris, idem, *Inventaris van het archief van de Ridderschap en Edelen van Holland en West-Friesland, 1572-1795* (s-Gravenhage 1992) 16-18.

73 Over het Grootzegelbewaarderschap: Van Bockel, *Gevormde kaders*, 135 en over het Stadhouderschap van de Lenen: H.P. Fölting, *De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland* (s-Gravenhage 1976) 38 en 70. Zie voor het vermogen van de raadpensionarissen Oldenbarnevelt, Adriaan Pauw, De Witt en Antonie Heinsius: Kees Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2010) respectievelijk 318-319, 117-119, 149-150 en 71-72.

74 De laatste jaren lijkt er sprake te zijn van een voorzichtige kentering. Binnen zes jaar verschenen twee proefschriften over de achttiende-eeuwse raadpensionarissen Van der Heim

Drie benaderingswijzen

In 1901 verscheen het staatkundige overzichtswerk *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, dat gebaseerd is op de collegedictaten van de Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis Robert Fruin. Aan dit overzichtswerk zijn vele historici van de vroegmoderne Nederlandse geschiedenis schatplichtig.⁷⁵ In de geschiedschrijving over de raadpensionaris zijn drie benaderingswijzen te onderscheiden. Als eerste richtte de belangstelling van historici zich op de taken van de raadpensionaris. Fruin bespreekt de belangrijkste: het leiden van de Statenvergadering, het voeren van de diplomatieke correspondentie en het bijwonen van alle vergaderingen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal.⁷⁶ Hij staat stil bij de grote invloed die een vaardige raadpensionaris kon ontlenen aan zijn – op papier – beperkte bevoegdheden. Een toevoeging op Fruins takeninventarisatie verscheen in 1904 van de Haagse bibliothecaris H.E. Greve, ‘Het ambt en de instructies van den raadpensionaris’.⁷⁷ Op basis van de instructies van alle raadpensionarissen concludeert Greve dat het ambt zich tijdens de Opstand ontwikkelde van secretaris tot de voorzitter van de Staten van Holland.

Een tweede benaderingswijze, die naar voren komt in de biografieën van raadpensionarissen, staat stil bij hun betekenis voor de geschiedenis van de Republiek. Van de zeventiende-eeuwse raadpensionarissen is alleen Oldenbarnevelt en De Witt de eer ten deel gevallen dat zij een wetenschappelijke levensbeschrijving hebben, maar dat zijn er dan ook direct meerdere, respectievelijk twee en drie.⁷⁸ Oldenbarnevelt-biograaf Jan den Tex beschrijft hoe zijn hoofdpersoon bij gebrek aan concurrentie de macht in de Republiek naar

en Slingelandt, respectievelijk Dral, *Tussen macht en onmacht* en Van Essen, *Staatsbelang boven regentengezang*.

75 Voor Robert Fruin kreeg de Hollandse raadpensionaris ook de nodige aandacht. Voor de waardering van Johan de Witt in de achttiende en negentiende eeuw zie: Jaap de Haan, ‘Van Staatsgezind tot liberaal. De beeldvorming over Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120, 1, 28-47.

76 Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen*, 209-213 en 230-241.

77 Greve, ‘Ambt en instructie’, 367-390.

78 Biografische schetsen van Adriaan Pauw, Gaspar Fagel en Anthonie Heinsius zijn te vinden in De Fouw, *Onbekende raadpensionarissen*. De Fouws boek is beperkt bruikbaar, omdat hij heeft nagelaten zijn tekst te annoteren. Aan Jacob Cats heeft Van Deursen een artikel gewijd: ‘De raadpensionaris Jacob Cats’. Pauw is besproken door Simon Groenveld: ‘Adriaan Pauw (1585-1653), een pragmatisch Hollands staatsman’ en Fagel door Edwards, ‘An Unknow Statesman? Gaspar Fagel in the Service of William III’. Heinsius komt aan de orde in drie artikelen: H. Lademacher, ‘Wilhelm III. von Oranien und Anthonie Heinsius’, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 34 (1970), 252-66, Veenendaal, ‘Inleiding’, in idem, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius* en Veenendaal, ‘Who’s in charge here? Anthonie Heinsius and his role in Dutch Politics’.

zich toe trok en de basis legde voor de succesvolle oorlog tegen Spanje, met als bekroning de erkenning van de Republiek der Verenigde Nederlanden.⁷⁹ Ben Knapen leunt in zijn biografie *De man en zijn staat* sterk op het werk van zijn voorganger, maar heeft ook aandacht voor het bestuurlijke opportunisme van Oldenbarnevelt om zijn wil door te drijven in de gedecentraliseerde Republiek.⁸⁰

Johan de Witt heeft maar liefst drie biografieën, die hem portretteren als een fatsoenlijke, hardwerkende man, die dankzij zijn intellectuele capaciteiten een succesvolle bestuurder was van de vroegmoderne, gedecentraliseerde staat. Bovendien was hij niet te beroerd om persoonlijk aanwezig te zijn op de vloot om de (commerciële) belangen van de Republiek en zijn bewind veilig te stellen.⁸¹

Tenslotte hebben historici sinds het einde van de twintigste eeuw oog voor de derde benaderingswijze, de aandacht voor de positie van de raadpensionaris in de Republiek. In een artikel over de staatsinstellingen in de Republiek heeft Van Deursen de stadhouder en de raadpensionaris ontleed. Beiden waren dienaren van de gewestelijke staten, die als een directeur moesten optreden om de Republiek bestuurbaar te houden. Al snel na de Opstand bleek dat de functionarissen elkaar voor de voeten liepen en ontstond er in de praktijk de regel dat de raadpensionaris een onderschikte positie had als er een stadhouder in Holland was; was die er echter niet, dan speelde de raadpensionaris de eerste viool.⁸²

J.W. Koopmans en Guido de Bruin hebben het dienaar-directeur-dilemma van meer context voorzien. Volgens Koopmans betekende de eerste vrije Statenvergadering in 1572 een ommekeer in de geschiedenis van de raadpensionaris, zeker toen Oldenbarnevelt vijftien jaar later bij zijn aantreden bedong dat hij het volledige voorzitterschap – de directeursfunctie – van de Staten van Holland zou krijgen.⁸³ In *Geheimhouding en verraad* werkt De Bruin onder andere uit hoe de raadpensionaris door zijn voortdurende aanwezigheid in alle vergaderingen de spil werd van de Haagse bestuurscolleges.⁸⁴

79 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 21 en 27.

80 Knapen, *De man en zijn staat*.

81 Japikse, *Johan de Witt* en Rowen, *John de Witt*. Zie ook zijn 'John de Witt: The Makeshift Executive in a 'Ständestaat'', in C.E. Harline [red.], *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe. Collected Essays of H.H. Rowen* (Dordrecht, Boston en Londen 1992) 99-107. Panhuysen, *De Ware Vrijheid*. De Witts betekenis voor de buitenlandse politiek komt aan de orde in J.C. Boogman, 'De raison d'état-politicus Johan de Witt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975) III, 379-407.

82 Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 354-365.

83 Koopmans, *De Staten van Holland*, 207-209.

84 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 261-265 en 323-330. Price, *Holland and the Dutch Republic*, 129-131, besteedt ook aandacht aan de positie van de raadpensionaris, die hij 'so-

Uit dit historiografische overzicht wordt duidelijk dat er tot nu toe weinig aandacht is besteed aan de aard van het raadpensionarisschap. In de literatuur is weliswaar een inventarisatie te vinden van de taken van de raadpensionaris, maar die beschrijving heeft niet geleid tot een beter begrip van zijn positie in Holland en in de Republiek. Daarnaast wordt in biografieën van verschillende raadpensionarissen wel stilgestaan bij de betekenis van de hoofdpersoon voor de Nederlandse geschiedenis, alleen zeggen deze analyses niet veel over het ambt als zodanig. Kortom, het is hoog tijd voor een systematische analyse van het raadpensionarisschap.

mething like a prime-minister' en wiens functie hij 'ill-defined' noemt. Zijn studie biedt geen andere gezichtspunten dan die van de hier genoemde auteurs. Hetzelfde geldt min of meer voor Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris', die hiermee overigens een overzichtelijke ontwikkeling van het ontstaan van het Hollandse raadpensionarisschap heeft gegeven.

Hoofdstuk 3

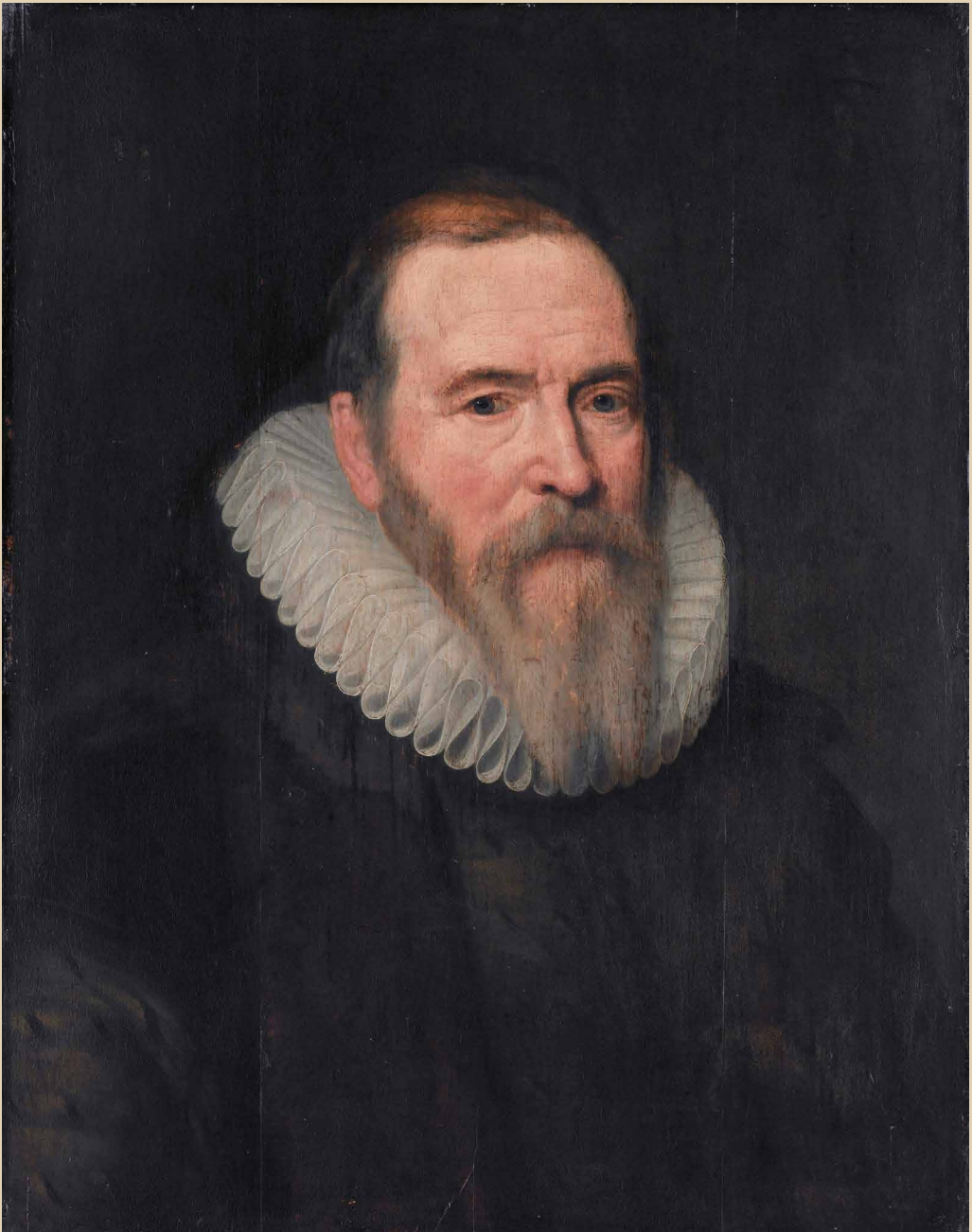
Oldenbarnevelt tussen kerk en staat

Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten

Inleiding

Wie in het Westfries Archief de Medemblikse notulen van de Staten van Holland opvraagt en het verslag van 2 maart 1617 voor zich neemt, leest hoe raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt op alle mogelijke manieren probeerde zijn huid te redden. Die dag was er een nieuwe botsing tussen de remonstrantse en de contraremonstrantse steden, dit keer over een plan van Oldenbarnevelt om de religieuze geschillen tussen de partijen voor te leggen aan een commissie van wijze mannen. De raadpensionaris kwam tijdens het conflict steeds meer in het kamp van de remonstranten terecht en dat leidde ertoe dat de contraremonstranten elk voorstel van hem met wantrouwen bekeken. Zij dachten dan ook dat de commissie niet in hun voordeel zou beslissen. De Amsterdamse burgemeester Reinier Pauw (1564-1636), behalve een harde zakenman ook een fanatieke calvinist, voerde het verzet aan.¹ In de vergadering veegde hij het plan voor een commissie van tafel, met als argument dat in de steden waar de contraremonstranten de dienst uitmaakten ‘nu goede vrede is’. Oldenbarnevelt had deze reactie verwacht. Hij haalde een brief tevoorschijn, waarin Amsterdamse remonstranten klaagden over gescheld en lasterpraat door contraremonstrantse predikanten en dat hen de toegang tot de kerk werd geweigerd. Pauw reageerde furieus en riep dat hij wist wel ‘uut wiens coocker’ dit verzoek kwam ‘ende tot wat eynde’. Prins Maurits, die ook bij de vergadering aanwezig was, hield zich afzijdig en dat moedigde Pauw aan om Oldenbarnevelt flink aan te pakken. De raadpensionaris voer geen rechte koers en het werd tijd, aldus de burgemeester, dat er een nieuwe stuurman aan het roer kwam te staan. De raadpensionaris bood terstond

1 Zie over Reinier Pauw: Menno Witteveen, *Reinier Pauw (1654-1636) en Amsterdam. De macht van een man en een stad* (Amsterdam 2022). Zie over de verschillende vergaderzalen op het Binnenhof: Jaco Alberts, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013).

Michiel Jansz. Van Miereveld (atelier van), *Johan van Oldenbarnevelt*, (ca. 1616). Rijksmuseum Amsterdam.

Toen Johan van Oldenbarnevelt werd gekozen als raadpensionaris was de uitkomst van de Opstand nog ongewis. De onzekere tijden gaven hem wel de mogelijkheid het ambt naar zijn hand te zetten.

zijn ontslag aan, maar de andere steden namen het voor hem op. Zij wilden niet buigen voor Amsterdam: ‘wij zullen niet onder u lijden, al was u nog zo machtig.’²

In de notulen van de bijeenkomst springen twee zaken in het oog. In de eerste plaats werkten Oldenbarnevelts vergadertrucs – commissie instellen, nieuwe informatie inbrengen en dreigen met ontslag – niet meer en werd hij in aanwezigheid van de stadhouder aangevallen door de burgemeester van Amsterdam. In de tweede plaats blijkt dat de raadpensionaris nog steeds op de steun van de overgrote meerderheid van de Staten van Holland kon rekenen. Volgens de notulen namen de andere steden het voor Oldenbarnevelt op, al dan niet uit frustratie over de steeds dominantere positie van Amsterdam. De vergadering past in een reeks gebeurtenissen in 1617 die het keerpunt in de politieke carrière van Oldenbarnevelt markeren. Voordien was zijn positie in Holland vrijwel onaantastbaar, maar vanaf dat jaar werd zijn macht begrensd door Amsterdam en stadhouder Maurits.

Het optreden van Oldenbarnevelt tijdens de Bestandstwisten raakt de kern van dit boek: welke positie nam de Hollandse raadpensionaris in dit gewest in en hoe verhiel hij zich tot de stadhouder en Amsterdam? Uit literatuur over deze periode komt naar voren dat Oldenbarnevelt aan het begin van het Twaalfjarig Bestand grote politieke bewegingsvrijheid had, maar na het dramatische einde van de twisten kreeg zijn opvolger te maken met flink ingeperkte bevoegdheden. De macht van de raadpensionaris werd beknot ten gunste van de stadhouder en daarnaast moest hij – overigens net als de stadhouder – rekening houden met de belangen van Amsterdam.³ De lange periode die hier bestudeerd wordt laat de machtsverschuiving tussen de gewestelijke dienaren goed zien. Vanaf 1608 bemoeide Oldenbarnevelt zich met de theologische ruzie die ontstaan was aan de universiteit in Leiden. Ongeveer tien jaar later beheerste het conflict de politiek en het dagelijks leven in Holland en in de andere gewesten en zou het leiden tot zijn ondergang.⁴

2 ‘Seggende, wij sullen van u nyte lijden, al waert ghij [Amsterdam] noch eens soo mach-
tich.’ Notulen van de Staten van Holland door Frans Pietersz., Westfries Archief, Hoorn,
Oud-archief Medemblik (OAM), toegangsnr. 0715-02, inv.nr. 27, 2 en 3 maart 1617. De
tekst is getranscribeerd te vinden in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, iv ‘Documentatie’, 557-562.
Het is niet waarschijnlijk dat Oldenbarnevelt zijn ontslag serieus meende, want hij pro-
beerde maar liefst negen keer op deze manier zijn zin door te drijven in de Staten. Den Tex,
Oldenbarnevelt, iii, 485.

3 Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 350-352 en Price, *Holland and the Dutch Republic*, 131.

4 In 2018 en 2019 was het vierhonderd jaar geleden dat de Bestandstwisten tot hun drama-
tische ontknoping kwamen en dat heeft een aantal publicaties opgeleverd: Wilfried Uit-
terhoeve, *De zaak Oldenbarnevelt. Val proces en executie* (Nijmegen 2019), Arnout van
Cruyningen, *Johan van Oldenbarnevelt. Grondlegger van de Nederlandse staat (1547-1619)*
(Utrecht 2019) en Ronald Prud’homme van Reine, *Onthoofdingen in de hofstad. De val van*

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: eerst volgt een overzicht van de machtsituatie van Oldenbarnevelt vanaf zijn aantreden in 1586, met de nadruk op het ontstaan van de Bestandstwisten en de verslechterende verhouding met Maurits. Daarna wordt stilgestaan bij de veranderingen in de internationale politiek en tenslotte krijgt Oldenbarnevelts aanpak van het kerkelijk conflict in de Staten van Holland alle aandacht. Het onderzoek richt zich op de manier waarop Oldenbarnevelt de vier functies van de raadpensionaris in de Staten van Holland heeft uitgeoefend.

Frans Pietersz.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de Medemblikse notulen van de Staten van Holland, die geschreven zijn door, of onder toezicht van stadssecretaris Frans Pietersz. († na 1625).⁵ Alle steden ter dagvaart hielden aantekeningen bij om het stadsbestuur op de hoogte te houden over de gang van zaken in de Staten van Holland. Niet alle notulisten leverden dezelfde kwaliteit en lang niet alle aantekeningen zijn overgeleverd. Die van Medemblik zijn erg uitvoerig en redelijk compleet bewaard gebleven.

Over Frans Pietersz. is niet veel bekend. Voorafgaand aan zijn werkzaamheden als stadssecretaris was hij notaris in Medemblik. In 1580 verscheen zijn naam voor het eerst onder officiële papieren van de stad en waarschijnlijk begon zijn betrekking dus in dat jaar. In 1618 werd hij als gevolg van de wetsverzetting door prins Maurits ontslagen als secretaris. Pietersz. vestigde zich als notaris in Hoorn en is daar vermoedelijk in 1625 overleden.⁶ Uit de notulen blijkt dat hij een bewonderaar was van Johan van Oldenbarnevelt. Er vallen geregeld instemmende opmerkingen te lezen bij toespraken van de raadpensionaris, zoals: een ‘lang en mooi verhaal over duidelijke koers [van de Staten van Holland]’, een ‘fraai verhaal’ en ‘een fraaie toespraak’.⁷ Daarnaast duiken

de Oldenbarnevelts (Amsterdam 2019). Specifiek over de Bestandstwisten: Jaap de Haan, ‘Staatsman in het nauw. Johan van Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten’, in *Jaarboek De Zeventiende Eeuw* (Hilversum 2019) 13-30. Over Synode van Dordrecht: Fred van Lieburg, *Synodestad. Dordrecht 1618-1619* (Amsterdam 2019). Gedegen standaardwerken over dit onderwerp zijn nog steeds Den Tex, *Oldenbarnevelt*, deel III en, wat overzichtelijker, Israel, *De Republiek*, I, 465-496, Van Deursen, *Maurits van Nassau* en Knapen, *De man en zijn staat*.

5 De Medemblikse notulen zijn door verschillende handen geschreven. Of ze tijdens de Statenvergadering zelf zijn gemaakt, of later door een klerk op basis van aantekeningen van de stadssecretaris zijn uitgewerkt, is onduidelijk. Van Hans Bontemantel is bekend dat hij deze werkwijze volgde en wellicht heeft Pietersz. dat ook gedaan. G.W. Kernkamp, *Hans Bontemantel. De Regeering van Amsterdam, soo in't civiel als crimineel en militair (1653-1672)*, WHG, derde serie, nr. 7 en 8 (Den Haag 1897) CIV-CIX.

6 Met dank aan Jan de Bruin van het Westfries Archief.

7 ‘[...] lanck ende heerlyck verhael vanden [ron]den cours’, een ‘fraije verhalinge’ en een ‘fraeye oratie’. OAM, inv.nr. II, 9 en II november 1611 en Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 546,

de delerende rivier niet contentement gelyken sonde moete vberdy, noer
 gelykelt vberdy. dat sulze sterckly soude, tot vnderlinge veruorlingen
 vande wettelyche autoriteit van huerre State, ende groote vberdy
 vande wettelyche autoriteit der Magistrate ende vberdy. Soo vberdy
 gelyke disputy, alsoo oock, dat de l. wettelyche soan, gelyk vberdy
 andere van vberdy vberdy, van Amsterdam, vberdy vberdy oply gelyk
 Advocaat vant Landt, als oft hij int vberdy vande vberdy
 vberdy vberdy. O selyc te vberdy vberdy tot te gelyk vberdy
 andere sturman ant vberdy vberdy. Dancoc de huerre vberdy
 mit groote Landt mod vberdy mod vberdy huerre vberdy vberdy
 vberdy vberdy (soot de huerre State alsoo vberdy dat huerre
 vberdy de Landt mit vberdy mit oft vberdy vberdy) vberdy vberdy
 vberdy vberdy, vberdy huerre de vberdy vberdy, vberdy vberdy
 hij vberdy vberdy huerre vberdy tot vberdy vant Landt
 vberdy vberdy. Soo dat andere huerre, vberdy mit vberdy
 vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy
 vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy vberdy
 vberdy, dat en vberdy vberdy door vberdy vberdy vberdy
 vberdy vberdy Landt vberdy vberdy vberdy Landt, soo groote

Notulen van Frans Pietersz. West-Fries Archief, Hoorn. Foto: Jaap de Haan.

De notulen van de Staten van Holland van 2 maart 1617. Frans Pietersz. Notuleerde hoe de Amsterdammer Reinier Pauw Oldenbarnevelt toeriep dat het tijd was voor een nieuwe stuurman aan het roer.

soms sporen op van animositeit tegenover het grote en contraremonstrantse Amsterdam, zoals in de reacties op de aanval van Reinier Pauw. Afgezien van deze voorkeuren heeft Pietersz. zakelijk verslag gedaan van de beraadslagingen in de Staten van Holland – meningen van remonstrantse en contraremonstrantse steden zijn zonder commentaar weergegeven – en dat maakt ze bruikbaar voor dit onderzoek.

De notulen van Pietersz. bieden ook een kijkje achter de schermen. Ze laten zien welke argumenten de steden gebruikten, hoe de stemverhouding in de Staten van Holland was én op welke manier Oldenbarnevelt steun wist te krijgen voor zijn beleid. Behalve van deze notulen is ook gebruik gemaakt van de gedrukte *Resoluties van de Staten van Holland* en van enkele brieven van en aan Oldenbarnevelt, die te vinden zijn in de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (RGP).⁸

Oldenbarnevelt als coördinator van de Opstand

De machtssituatie van Oldenbarnevelt tijdens de Opstand

De carrière van Johan van Oldenbarnevelt is onlosmakelijk verbonden met de Nederlandse Opstand. Zo ver was het nog niet toen hij in 1547 werd geboren in een middenstandsgezin in Amersfoort dat nauwelijks het boerenbestaan ontstegen was. In de eerste vijftientig jaar van Oldenbarnevelts leven vallen drie zaken op. In de eerste plaats kwam hij tijdens zijn studie aan de calvinistische universiteit Heidelberg in aanraking met de ideeën van Thomas Erastus (1524-1583).⁹ Deze theoloog vond, in tegenstelling tot Johannes Calvijn (1509-1564), dat de wereldlijke overheid invloed moest hebben op kerkelijke aangelegenheden. Later zette hij zijn studie voort in Padua. Ten tweede gaf Oldenbarnevelt al vroeg blijk van zijn juridische spitsvondigheid. Zodra hij zich in Den Haag had gevestigd als advocaat aan het Hof van Holland, wilde hij zijn sprong op de sociale ladder verankeren. Hij probeerde zijn stamboom op te poetsen door zijn voorouders als Gelderse ridders erkend te krijgen. Hierbij past ook dat hij trouwde met een vrouw uit een rijke familie. Er deed zich één probleem voor, namelijk dat de vader van zijn aanstaande, Maria van Utrecht (circa 1549-1629), onbekend was en dat zij daardoor niet kon erven. Oldenbarnevelt loste dit probleem op door een oude zeeman te laten verklaren dat hij haar vader was, waarna het huwelijk plaatsvond en hij kon profiteren van

16 december 1616.

8 S.J. Haak en A.J. Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, 3 delen, RGP, nr. 80, 108 en 121 ('s-Gravenhage 1934-1967).

9 Knapen, *De man en zijn staat*, 38-47. Zie voor een beknopte uitwerking van de ideeën van Erastus Den Tex, *Oldenbarnevelt*, 1, 62-63.

haar vermogen.¹⁰ Tenslotte koos de jonge advocaat in 1572 voor de Opstand. Terwijl tal van functionarissen na de inname van Den Briel de hofstad verlieten besloot Oldenbarnevelt te blijven, een keus die voor hem gunstig zou uitpakken.¹¹

In 1576 werd Oldenbarnevelt gevraagd om pensionaris te worden van Rotterdam en vanaf dat moment raakte zijn carrière in een stroomversnelling. Namens de stad werd hij, samen met zes andere Hollandse regenten, afgevaardigd naar Utrecht om te onderhandelen over de totstandkoming van de gelijknamige Unie van Utrecht (1579). Steeds vaker zetten Staten van Holland de Rotterdamse pensionaris in voor lastige klussen. Bij deze opdrachten kwam Oldenbarnevelt in aanraking met Willem van Oranje, een man van wie hij diep onder de indruk raakte. Oranjes vestiging in Delft in 1583 intensiverde de contacten tussen hen en zal hebben bijgedragen aan Oldenbarnevelts inspanningen om de prins tot graaf van Holland te verheffen. De moord verhinderde dit streven, maar hij kreeg wel de eervolle taak om de begrafenis van de prins te regelen.¹²

De dood van Willem van Oranje bood Oldenbarnevelt de mogelijkheid om de jonge Republiek naar eigen inzicht vorm te geven. Kort na de moord was er geen geschikte leider in de opstandige gewesten: de zeventienjarige Maurits was nog te jong, raadpensionaris Paulus Buys had ontslag genomen en vrijwel niemand vertrouwde Robert Dudley, de graaf van Leicester (1532-1588), die eind 1585 onder auspiciën van de Engelse koning Elisabeth (1533-1603) tot gouverneur-generaal in de Noordelijke Nederlanden was benoemd. Oldenbarnevelt was er wel en hij had zich bewezen als een begaafd bestuurder, die wist hoe hij de zaken naar zijn hand moest zetten. Vanaf zijn benoeming tot raadpensionaris in maart 1586 zou Oldenbarnevelt het gat vullen dat Oranje had achtergelaten.

Toen de Staten van Holland hem vroegen om Buys op te volgen, stelde hij een aantal eisen, waarvan de belangrijkste waren dat hij tijdens de Statenvergadering zelf de omvraag mocht doen en dat hij deel uitmaakte van alle commissies van de Staten.¹³ Oldenbarnevelt werd nu officieel de voorzitter van de Staten van Holland. Aan de ambtelijke en de uitvoerende functie van het raadpensionarijschap werd hiermee de politieke functie toegevoegd. In de Staten-Generaal representeerde hij Holland (in het buitenland ook de Republiek)

10 Knapen, *De man en zijn staat*, 46-52.

11 Knapen, *De man en zijn staat*, 46-47, 52-53.

12 Knapen, *De man en zijn staat*, 55-63.

13 Groenveld, 'Van landsadvocaat tot raadpensionaris', 13, Koopmans, *De Staten van Holland*, 208-209 en Den Tex, *Oldenbarnevelt*, 1, 255-264.

en dankzij het overwicht van dit gewest kon hij ook de politieke leiding over de andere gewesten naar zich toe te trekken.

Snel werd duidelijk dat Leicester een sta-in-de-weg was. De raadpensionaris wilde voorkomen dat de graaf de pas verworven provinciale soevereiniteit teniet zou doen en daarom werkte hij hem actief tegen.¹⁴ Op twee manieren wist Oldenbarnevelt Leicester binnen een jaar onschadelijk te maken. Zijn politieke macht verdween toen de centrale besluitvorming niet langer plaatsvond in de Raad van State, waarvan Leicester voorzitter was, maar in de Staten-Generaal; zijn militaire macht werd hem feitelijk ontnomen toen Maurits kapitein-generaal werd van het leger.¹⁵ In 1587 keerde Leicester gedesillusioneerd terug naar Engeland.¹⁶

Oldenbarnevelt en de Staten van Holland en de Staten-Generaal

Tijdens de beroemde Tien Jaren tussen 1588 en 1598, een term gemunt door van Robert Fruin, slaagde Oldenbarnevelt erin de Unie van Utrecht te laten functioneren als een bondsstaat onder Hollandse leiding.¹⁷ Binnen een paar jaar na zijn benoeming als raadpensionaris was hij niet alleen de voorzitter van de Staten van Holland, maar ook hun politiek leider. De meeste Hollandse regenten lieten het bestuur van hun gewest graag aan hem over. Zij waren vooral geïnteresseerd in de lokale politiek en zagen het bijwonen van de vergaderingen van de Staten als corvee. Zolang de raadpensionaris de stedelijke privileges niet aantastte hadden de regenten weinig behoefte om zich met zijn beleid te bemoeien. Tot ongeveer 1600 ervoer Oldenbarnevelt dan ook nauwelijks tegenwind: ‘de binnenlandse strijd hield op bij gebrek aan strijders’, aldus zijn biograaf Jan den Tex.¹⁸ In de Staten-Generaal was er wel enige tegenwerking, vooral van Groningen en Friesland, maar door hun gebrek aan eenheid en financiële slagkracht kon hij protesten uit het noorden makkelijk pareren.¹⁹ Dankzij zijn succesvolle uitoefening van de politieke functie in het economisch sterkste en meest dichtbevolkte gewest kon de Hollandse raadpensionaris in de Staten-Generaal grote invloed uitoefenen op de andere gewesten.²⁰

14 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 31.

15 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 21, in het bijzonder p. 49 en Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 37-39.

16 Voor meer achtergronden over het Leicesterse bewind: Israel, *De Republiek*, I, 247-257.

17 Robert Fruin, *Tien jaren uit den 80 Jarigen Oorlog 1588-1598* (1e druk 1861; 7e druk, 's-Gravenhage 1899).

18 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, 233 en 256.

19 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, 238.

20 Israel, *De Republiek*, I, 266-267.

Een van de momenten waarop Oldenbarnevelt met tegenkrachten te maken kreeg was tijdens de onderhandelingen over een bestand met Spanje. Veruit de meeste Hollandse steden stonden achter een wapenstilstand vanwege de hoge kosten van de oorlog, maar Delft en Amsterdam, gesteund door Zeeland, wilden niets van onderhandelingen weten. Hun handels- en koloniale belangen waren niet gebaat bij vrede. Er ontstonden in de Republiek een vredes- en een oorlogspartij; de laatste groep kon op steun rekenen van de kapitein-generaal, stadhouder Maurits.²¹

De animositeit met Amsterdam was ontstaan omdat Oldenbarnevelt volgens het stadsbestuur geen recht deed aan zijn dominante positie.²² De stad stak met kop en schouders uit boven de andere Hollandse steden: het inwoneraantal verviervoudigde bijna tussen 1570 en 1622, van 30.000 naar 105.000 (ter vergelijking: de tweede stad in Holland, Leiden, had in dat laatste jaar 44.500 inwoners) en door de eveneens stormachtige economische ontwikkelingen droeg Amsterdam veel meer bij aan de gewestelijke belastingen dan enige andere stad.²³ Het stadsbestuur vond dat het recht had op meer inspraak dan de raadpensionaris wilde geven.²⁴ Het verzet tegen Oldenbarnevelt verhardde nadat Reinier Pauw zijn opwachting maakte in de Amsterdamse politiek. In 1605 werd hij voor het eerst burgemeester en zes jaar later nam zijn aanhang de macht over van de libertijnse factie onder leiding van Cornelis Pieterszn. Hooft (1581-1647).²⁵ Pauw liet zich tijdens de Bestandstwisten in de Staten van Holland gelden als een van de felste tegenstanders van de raadpensionaris.

In Hollands buurgewest vond in het eerste jaar van de wapenstilstand een machtsgreep plaats in de stad Utrecht door een bonte coalitie van orthodox-calvinisten, katholieken en ambachtslieden. Het nieuwe stadsbestuur was niet langer op de hand van Oldenbarnevelt en daarom was hij opgelucht toen de Staten van Utrecht in Den Haag aanklopten om hulp. De raadpensionaris kreeg voor elkaar dat Frederik Hendrik – nadat Maurits zich geëxcuseerd had – door de Staten-Generaal gemachtigd werd om de oude machthebbers weer in hun functie te herstellen. Oldenbarnevelt had de tegenkrachten in

21 Israel, *De Republiek*, I, 441-443; Knapen, *De man en zijn staat*, 218-219.

22 Elias, *Geschiedenis van het Regentenpatriciaat*, 45-46; Price, *Holland and the Dutch Republic*, 128.

23 Zie voor de ontwikkelingen van de Amsterdamse handel en bevolkingsgroei Clé Lesger, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004) 103-167.

24 Elias, *Geschiedenis van het Regentenpatriciaat*, 71-75.

25 Elias, *Geschiedenis van het Regentenpatriciaat*, 54-61. Witteveen, *Reinier Pauw*, 104-123.

Utrecht en Holland de voet dwars gezet, maar dat leverde hem onverzoenlijke vijanden op en deed de toch al moeizame verhouding met Maurits geen goed. Enkele van de afgezette Utrechters traden later op als rechters bij zijn proces.²⁶

Oldenbarnevelt en Maurits

Over de verhouding tussen Oldenbarnevelt en Maurits is vanwege de noodlottige afloop veel geschreven. Voor ons verhaal is de politieke opkomst van Maurits van belang, want die leidde ertoe dat hij aan het einde van de Bestandstwisten de raadpensionaris opzij kon zetten. Dat dit zou gebeuren lag niet in de lijn der verwachtingen. In de jaren 1590 vormden de mannen in de woorden van Van Deursen de ‘ideale combinatie’, waarbij Oldenbarnevelt overigens wel een groot overwicht had. Tussen 1589 en 1591 werd Maurits op aandrang van Oldenbarnevelt kapitein-generaal en stadhouder in alle gewesten, met uitzondering van Friesland en Groningen. Oldenbarnevelt maakte van Maurits’ positie gebruik om de andere gewesten in de Staten-Generaal achter de Hollandse oorlogsplannen te krijgen.²⁷ In het gedecentraliseerde staatsbestel van de Republiek was dat een van de weinige mogelijkheden om alle provincies op één lijn te krijgen. Maurits had hier geen problemen mee, want de raadpensionaris stelde hem dankzij Hollands financiën in staat om delen van de gewesten te veroveren die in handen waren van de Spanjaarden. Dat zijn militaire successen weer bijdroegen aan de Hollandse dominantie in deze gebieden spreekt voor zich.²⁸

Spanningen waren er ook. Die gingen over de koers van de buitenlandse politiek, de financiering van de oorlog en de risico’s die tijdens de oorlog genomen mochten worden.²⁹ Als politiek leider trok Oldenbarnevelt doorgaans aan het langste eind. Zo drukte hij in 1600 het plan door voor een militaire campagne over vijandelijk gebied naar het kapersnest Duinkerken. Maurits had vanaf het begin grote bezwaren tegen deze onderneming en hij kreeg gelijk. Langs de Vlaamse kust stuitte het Staatse leger op een Spaanse troepenmacht, die bij Nieuwpoort maar nipt verslagen kon worden. Ondanks de knappe overwinning van Maurits was de veldtocht mislukt. De campagne maakte duidelijk dat de gewesten een definitieve overwinning op de Spanjaarden financieel niet konden opbrengen. Tot een echte breuk leidde ‘Nieuw-

26 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 166-172 en Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 235-237. Zie voor de omwenteling vanuit Utrechts perspectief Frits Broeyer, *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618. Maurits’ zwaard* (Utrecht 2018) 82-92.

27 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 53-54 en 73; Israel, *De Republiek*, I, 265.

28 Israel, *De Republiek*, I, 279-284 en 333-334.

29 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 74-75. Van Deursen baseert zich op Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 122-130.

Hendrick van der Burch, *Een promotie aan de Leidse Universiteit* (ca. 1650 - ca. 1660). Rijksmuseum Amsterdam.

Rond 1610 sloeg het theologische dispuut tussen de Leidse hoogleraren Arminius en Gomarus over de presdestinatieleer van de universiteit over naar de politiek en de samenleving.

poort' nog niet, maar de verhouding tussen de mannen was wel veranderd.³⁰ Maurits liet zich minder gezeggen en zou tijdens het Twaalfjarig Bestand, dat wederom tegen zijn zin tot stand was gekomen, steeds vaker zijn eigen koers varen.³¹ Hiermee ondermijnde hij de politieke en representatieve functie van Oldenbarnevelt.

Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten

Niet lang na het ingaan van het bestand met Spanje in 1609 begon het te rommelen in de Noordelijke Nederlanden. De oorzaak was onduidelijkheid over machtsverhoudingen binnen de Republiek. Niet alleen tussen de staat en de kerk, maar ook tussen de gewesten en de Staten-Generaal en tussen de raadpensionaris en de stadhouder. De Unie van Utrecht bood slechts beperkt uitkomst, want dit defensieve verbond tegen de Spanjaarden was niet bedoeld als grondwet voor de Republiek.³² Zo kwam de Hollandse raadpensionaris in de Unietekst in het geheel niet voor en was voor de stadhouder slechts in uitzonderlijke gevallen een rol als bemiddelaar weggelegd (artikel xvi).³³ Over het geloof was iets meer afgesproken, namelijk de bevestiging van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk in Holland en Zeeland en de garantie van individuele gewetensvrijheid in alle aangesloten gewesten (artikel xiii).³⁴ Zolang de oorlog met Spanje alle aandacht en energie opeiste, bleven spanningen onder de oppervlakte, maar zodra de wapens zweggen kwamen de sluimerende politieke en religieuze conflicten tot uitbarsing.

Aan de Leidse universiteit sluimerde al langer een conflict tussen twee hoogleraren theologie over de interpretatie van Calvijns predestinatieleer en de toepassing van de Nederlandse geloofsbelijdenis.³⁵ Franciscus Gomarus (1563-1641), een vluchteling uit de Zuidelijke Nederlanden, vertolkte een orthodox-calvinistisch standpunt dat God de ene mens uitverkiest voor het eeuwige leven en de andere verwerpt. Deze zienswijze staat bekend als de dubbele

30 Hiertoe ook aangemoedigd door de Engelse koning Jacobus I, die Maurits in 1612 onderscheidde met het lidmaatschap van de Orde van de Kousenband. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 181.

31 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 244-245.

32 Prak, *Nederlands Gouden Eeuw*, hoofdstuk 10 en 11, aldaar 181-182 en 200-212; Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 350-352.

33 A.Th. van Deursen, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet', in: Groenveld en Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht*, 136-254.

34 O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: Groenveld en Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht*, 155-183.

35 Eric Cossee, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt', in: T.G. Kootte (samenstelling), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 8-35, aldaar 10-14.

predestinatieleer. Vanwege de groei van de universiteit werd in 1603 een tweede hoogleraar theologie benoemd: de vrijzinnige calvinist Jacobus Arminius (1550-1609). Arminius was op voorspraak van Oldenbarnevelt benoemd als tegenhanger van Gomarus. Het is niet verwonderlijk dat Gomarus bezwaar had tegen de komst van zijn nieuwe collega. Arminius hield zich tijdens zijn openbare colleges op de vlakte over de predestinatie, maar het duurde niet lang voordat de opvattingen die hij in besloten kring ventileerde naar buiten kwamen.³⁶

Arminius zocht een antwoord op de vraag of God ook verantwoordelijk was voor de erfzonde en of de mens over een vrije wil beschikte en de goddelijke uitverkiezing bijvoorbeeld kon afwijzen. Hij vond dat de laatste vraag bevestigend beantwoord kon worden. De orthodoxe-calvinisten gingen deze vragen uit de weg; voor hen vielen deze kwesties onder het mysterie van het geloof.³⁷ Van Deursen heeft het verschil van inzicht tussen de twee theologen kernachtig samengevat: Arminius ging ervan uit dat de uitverkiezing een vrucht was van het geloof, terwijl volgens Gomarus het geloof een vrucht is van de uitverkiezing.³⁸

Vanaf 1608 bemoeide Oldenbarnevelt zich met deze theologenruzie. Hij organiseerde twee debatten tussen Gomarus en Arminius, één voor de Hoge Raad en één voor de Staten van Holland, in de hoop dat één theologische visie overtuigend naar voren zou komen en dat het dispuut daarna zou doven.³⁹ Dit bleek een verkeerde inschatting van de religieuze sentimenten. Twee jaar later dienden Arminius' aanhangers op uitnodiging van Oldenbarnevelt een remonstrantie (betoog) in bij de Staten van Holland, waarvan de tekst was geschreven door hun nieuwe voorman Johannes Uytenbogaert (1557-1644) en geredigeerd door de raadpensionaris. In 1611 reageerden orthodox-gereformeerde theologen met een contraremonstrantie waarin zij de leerstellingen van de Arminianen tegenspraken.⁴⁰ Sindsdien staan vrijzinnige calvinisten bekend als remonstranten of Arminianen, en de rechtzinnige als contraremonstranten of Gomaristen.

36 Marius van Leeuwen, 'De erfenis van Arminius', in: K. Holtzapffel en M. van Leeuwen, *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit* (Zoetermeer 2010) 26-29.

37 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen: kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (1^e druk 1974; 3^e druk, Amsterdam 2016), 227-229. Zie ook Van Leeuwen, 'De erfenis van Arminius', 26-27.

38 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 227. Uitvoeriger wordt het geschil besproken in W. van't Spijker, C.C. de Bruin, H. Florijn, A. Moerkerken en H. Natzijs, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten 1987) 34-35.

39 Knapen, *De man en zijn staat*, 258.

40 Knapen, *De man en zijn staat*, 260-261, Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 133-135 en Cossee, 'Rekkelijk of precies', 14-16.

Nu het niet gelukt was de religieuze controverse buiten de kerk op te lossen, lag het voor de hand dat een synode zich erover zou buigen. Dat was ook een wens van de Arminianen in hun remonstrantie. Al eerder hadden de Staten-Generaal ingestemd met een nationale synode, met het idee dat een kerkvergadering de geloofsbelijdenis zou herzien op een manier die de (gewestelijke) overheid meer invloed op de kerk zou geven.⁴¹ Oldenbarnevelt was aanvankelijk ook een pleitbezorger van een nationale synode, maar zodra hij beseftte dat die niet ontvankelijk zou zijn voor overheidssturing, werkte hij het bijeenroepen ervan actief tegen.⁴² Zijn bezwaar tegen een nationale synode stak hij niet onder stoelen of banken en verschillende keren verklaarde hij in de Staten van Holland dat de hoogste macht in de staat bij de ‘Heeren Staten’ lag, zelfs als het om geloofskwesties ging. Als woordvoerder van de ridderschap zei hij bijvoorbeeld in 1611:

‘Dat het er in principe op aankomt dat de hoogste macht in religieuze zaken, die volgens de ridderschap naar Gods Woord is, en ook naar de voorbeelden van alle machthebbers, prinsen en republieken, die de tirannie, afgoderij en ketterij van het pausdom verworpen hebben, eigenlijk toebehoort aan de heren Staten en aan niemand anders.’⁴³

De autoriteit van de Staten van Holland in politieke en religieuze zaken was voor Oldenbarnevelt een principieel uitgangspunt.⁴⁴ Dat was om twee redenen niet meer dan logisch. In de eerste plaats omdat in omringende landen, bijvoorbeeld in het Heilige Roomse Rijk, als gevolg van de godsdienstoorlogen de staat en niet de kerk het hoogste gezag had in religieuze kwesties en in de tweede plaats omdat Oldenbarnevelts instructie hem verplichtte dat ‘vol-

41 Cossee, ‘Rekkelijk of precies’, 16.

42 Israel, *De Republiek*, 1, 466; Van’t Spijker, *De Synode van Dordrecht*, 19-22; Knapen, *De man en zijn staat*, 258 en Van Lieburg, *Synodestad*, 17.

43 ‘[...] dattet principalycken aencompt opte hoogste macht in Religions saecken, die welcke d’Eedelen verstaen, dat naer Godts Woordt, oock naer d’exempelen van alle potentaten, princen ende Republyquen, die de Tirannye, affgoderye ende ketterye vant pausdom verworpen hebben, eygentlyck behoort aende heeren Staten ende aen niemandt anders.’ OAM, inv.nr. 11, 9 november 1611.

44 Oldenbarnevelt was, in de woorden van Van Deursen, ‘een geniale opportunist, die zijn voordeel overal wist te zoeken waar het lot hem kansen gaf.’ Idem, *Maurits van Nassau*, 272-273. Op politiek gebied gold dat vooral voor de verhouding tussen de gewestelijke Staten en de Staten-Generaal. Tot circa 1610 verdedigde de Hollandse raadpensionaris het primaat van de Staten-Generaal, maar toen dit uitgangspunt zijn godsdienstpolitiek in gevaar bracht veranderde hij van standpunt. Over de verhouding tussen kerk en staat was Oldenbarnevelt standvastiger.

Atelier Michiel Jansz. Van Miereveld, *Prins Maurits* (ca. 1609-1633). Rijksmuseum, Amsterdam. Tijdens het Twaalfjarig Bestand verzuurde verhouding tussen Maurits en Oldenbarnevelt. De kerkelijke twisten waren voor een belangrijk deel een machtsstrijd tussen de twee mannen, waarbij Maurits aan het langste eind trok.

ledige autoriteit van de Staten in alles gehandhaafd zou blijven' (artikel III).⁴⁵ Het lijkt erop dat Oldenbarnevelt zich na 1600 steeds sterker met dit standpunt heeft geïdentificeerd en dat, vanuit het perspectief van dit onderzoek, zijn representatieve functie voorop is komen te staan.

Religieuze overtuiging van Oldenbarnevelt en Maurits

De Bestandstwisten worden tegenwoordig beschouwd als een politiek conflict, dat werd uitgevochten naar aanleiding van een kerkelijke ruzie.⁴⁶ Hoe keken Oldenbarnevelt en Maurits aan tegen het conflict en zagen zij ook de politieke dimensie? De laatste vraag kan bevestigend worden beantwoord. Met het citaat hierboven maakte de raadpensionaris duidelijk dat wat hem betreft de overheid het laatste woord had in kerkelijke zaken. Bij hem stond niet de kerkelijke leer voorop, maar wel het gezag van de Staten van Holland en als dat gezag werd aangetast, dan moest dat verdedigd worden. Maurits dacht hier niet fundamenteel anders over. De verschillende interpretaties van de predestinatie wilde hij voorleggen aan een nationale synode voor een definitief oordeel, maar daarna moest de kerk zich terughoudend opstellen ten opzichte van de overheid. Na afloop van de synode van Dordrecht beperkte de stadhouder de invloed van de predikanten.⁴⁷

Wat betreft hun geloofsopvatting zat er ook weinig verschil tussen Oldenbarnevelt en Maurits. Van de raadpensionaris is één brief bekend, waarin hij zich over zijn geloof heeft uitgelaten. Een goed christenmens, zo schreef Oldenbarnevelt, behoort te geloven dat hij is gepredestineerd tot eeuwige zaligheid door Gods genade en dat hij in geval van zonde door God genadig bekeerd en tot boetvaardigheid wordt gebracht. Hieraan voegde hij overigens toe dat hij zich nooit het hoofd had gebroken over de betekenis van de predestinatie of dergelijke onderwerpen, die zijn verstand te boven gingen.⁴⁸ Maurits was opgevoed met de ideeën over het calvinistische genadeverbond en de uitverkiezingsleer, maar voor hem stond de verbondenheid tussen het Huis van Oranje en de gereformeerde religie voorop. Een aanval op dit geloof was dus ook een aanval op zijn familie.⁴⁹ In de praktische uitoefening van hun geloof verschilden de raadpensionaris en de stadhouder wel. Maurits was zijn hele leven een trouwe kerkganger, maar Oldenbarnevelt bleef altijd een anti-

45 '[...] behoorlijke autoriteit vande Staten in alles geconserveert ende bewaert worde'. *Resoluties van de Staten van Holland*, 6 maart 1586.

46 Prak, *Nederlands Gouden Eeuw*, 41-43 en Onnekink, 'Het staatsbestel', 170.

47 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 263-264 en 277-278.

48 Oldenbarnevelt aan Noël de Caron, 18 oktober 1617, in Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt*, III, 358. Zie ook Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 230-232, die de laatste opmerking van Oldenbarnevelt negeert.

49 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 12-15 en 215-216.

klerikale calvinist, die zeer sporadisch een kerkdienst bezoekt.⁵⁰ Beide mannen waren dus gematigde calvinisten voor wie de inhoud van het geloof tijdens de Bestandtwisten van secundair belang was; voor hen persoonlijk waren de meningsverschillen tussen rekkelijken en preciezen niet onoverbrugbaar.

Het buitenland kijkt mee

De internationale politiek

Het is Oldenbarnevelts verdienste dat de Republiek binnen dertig jaar door twee van de belangrijkste Europese vorsten werd erkend. Tussen 1588 tot 1598 slaagden de opstandelingen erin van de Noordelijke gewesten een levensvatbare staat te maken. In deze periode knoopte Oldenbarnevelt met behulp van diverse ambassadeurs contacten aan met de Engelse koningin Elisabeth en de Franse koning Hendrik IV (1553-1610). Beide vorsten hadden er belang bij dat de Republiek in oorlog bleef met Spanje en boden de Nederlanders financiële en militaire steun. Engeland wilde niet dat Spanje de Noordzeekust in handen kreeg en dat de Republiek weer katholiek werd. Frankrijk, dat aan drie kanten door de Habsburgers omringd was, hoopte dat de strijd in het noorden de Spaanse druk op het land kon verlichten. In 1596 sloten Engeland en Frankrijk een verbond, waarbij de Republiek op voorstel van de Franse koning als juniorpartner werd uitgenodigd om mee te doen. Niettemin betekende de totstandkoming van het Drievoudig Verbond de kroon op de internationale politiek van Oldenbarnevelt. De Republiek kreeg van beide landen erkenning als een vrije en zelfstandige staat.⁵¹

Een paar jaar na dit diplomatieke succes werd Oldenbarnevelt geconfronteerd met nieuwe vorsten op de Engelse en de Franse troon. De koning van Schotland volgde onder de naam Jacobus I (1566-1625) Elisabeth op. Hij zag zichzelf weliswaar als verdediger van het protestantisme in Europa, maar wilde zich niet mengen in de oorlog van de Nederlanders tegen de katholieke Spanjaarden.⁵² Bovendien zagen de Engelsen met lede ogen aan hoe Nederlanders hun handelsnetwerk binnen en buiten Europa uitbreidden; zij hadden er geen behoefte aan de concurrentiepositie van de Republiek te versterken. In Frankrijk werd in 1610 Hendrik IV vermoord. Zijn dood leidde tot een verzwakking van het koninklijk gezag, want zijn opvolger was zijn ne-

50 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 34 en 206; Knapen, *De man en zijn staat*, 251-254.

51 Fruin, *Tien jaren*, 336-339. Hoewel het drievoudig verbond een belangrijke stap was richting de internationale erkenning van de Republiek wordt het verdrag doorgaans summier besproken. Vergelijk Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977) 231, J.H. Elliott, *Europe Divided 1559-1598* (1e druk 1968, 2e druk Oxford 2000), 243 en Onnekink en Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World*, 19.

52 Roger Lockyer, *James VI & I* (Harlow 1998) 138-141.

genjarige zoon Lodewijk XIII. Aan Hendriks welwillende steun, die hij ook na zijn bekering tot de katholieke kerk aan de Republiek was blijven geven, kwam zo een einde. De voorgenomen interventie van Hendrik en Maurits in de Gulik-Kleefse successieoorlog vond wel doorgang, maar het was de laatste gecombineerde Frans-Nederlandse militaire operatie.⁵³ De internationale ontwikkelingen pakten voor de stadhouder gunstiger uit dan voor de raadpensionaris. Oldenbarnevelts oriëntatie op Frankrijk, in navolging van Willem van Oranje, leverde steeds minder op, terwijl Maurits steeds meer in de gunst van Jacobus I kwam te staan.

De verhouding tussen Engeland en de Republiek verdient hier extra aandacht. In zijn biografie van Maurits legt Van Deursen veel nadruk op de invloed van de internationale politiek. Volgens hem werd de val van de raadpensionaris mede veroorzaakt door bemoeienis van de Engelse koning. Door toedoen van Oldenbarnevelt vervreemdden hij en de koning van elkaar en daarom zocht Jacobus toenadering tot Maurits.⁵⁴ Overigens was Oldenbarnevelt wel doordrongen van het belang van goede betrekkingen met het Engelse hof, want kort na Jacobus' kroning stak hij met een gezantschap de Noordzee over om in Londen zijn opwachting te maken. Dit bezoek bracht de twee mannen niet dicht bij elkaar.⁵⁵

De eerste kink in de kabel tussen Oldenbarnevelt en Jacobus werd veroorzaakt door de voorgenomen benoeming van Conradus Vorstius (1569-1622) als hoogleraar theologie aan de Leidse universiteit. Jacobus was verbijsterd over Vorstius' kandidatuur, want in zijn ogen grensden diens ideeën aan ketterij. Aangezien er in Leiden veel Engelse studenten waren was hij bang dat zij deze ideeën meenamen naar huis. De koning zette de Staten van Holland onder druk om van de benoeming af te zien.⁵⁶ Jacobus zocht in de Republiek vervolgens een andere bondgenoot en die vond hij in Maurits. Om de stadhouder aan zich te binden benoemde hij hem begin 1613 tot lid van de prestigieuze Orde van de Kousenband.⁵⁷

53 S. Groenveld, 'De Nederlanden en de Guliks-Kleefse erfopvolging, circa 1952-1614. Oorlogsdreiging voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog*. (Hilversum 2018) 206-238.

54 A.Th. van Deursen, *Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612)* (Amsterdam 1965) 5-6 en idem, *Maurits van Nassau*, 230-234 en 245.

55 Knapen, *De man en zijn staat*, 210-211.

56 Eric Platt, 'A re-examination of English participation in the Vorstius Affair', in: *Holland. Historisch Tijdschrift* 40 (2008) 4, 301-326.

57 Volgens Van Deursen was deze benoeming voor Maurits een aanmoediging om een eigen politieke koers te volgen en was in die zin een breuk met Oldenbarnevelt, idem, *Maurits van Nassau*, 245.

De tweede kink in de kabel ontstond toen Oldenbarnevelt probeerde Jacobus voor zijn karretje te spannen om de tolerantieresolutie aangenomen te krijgen. Op instigatie van Noël de Caron (circa 1550-1624), de Nederlandse ambassadeur in Londen, probeerde hij de koning zover te krijgen om zijn fiat te geven aan de godsdienstpolitiek van de Staten van Holland. Wellicht zou op die manier de tegenstand van Amsterdam en een paar andere contraremonstrantse steden overwonnen kunnen worden. Een gezantschap uit de Staten bezocht Londen en legde Jacobus het verzoek voor. Om hem alvast een reactie ‘in de pen te geven’ had Oldenbarnevelt een vernuftige brief geschreven, waarin hij zoveel mogelijk Jacobus’ bewoordingen over de autoriteit van de overheid in kerkzaken gebruikte.⁵⁸ De opzet slaagde en de koning schreef een aanbevelingsbrief voor een tolerantieresolutie. Toen later tot Jacobus doordrong dat hij was gebruikt om de Arminianen te helpen, van wie hij niets moest hebben, nam hij dat Oldenbarnevelt erg kwalijk.

De erkenning van de Republiek als onafhankelijk staat was voor een groot deel te danken aan het diplomatieke optreden van Oldenbarnevelt. Dankzij de succesvolle uitoefening van zijn representatieve functie durfden Engeland en Frankrijk de opstandige gewesten te verwelkomen op het Europese toneel. Na 1600 hadden Londen en Parijs andere prioriteiten waardoor de welwillende houding ten opzichte van de Nederlanders afnam. De verzwakking van het Franse koninklijke gezag maakte Oldenbarnevelts oriëntatie op de zuidelijke bondgenoot nutteloos en tegelijkertijd vervreemde hij zich van Jacobus I, door de verkeerde inschatting van diens religieuze sentimenten. Oldenbarnevelt werd in de internationale politiek minder relevant en dat bood Maurits ruimte om zijn positie te versterken.

De Staten van Holland in de ban van de kerkscheuring

De verwachtingen van de Hollandse steden van de raadpensionaris

In januari 1610 greep de Alkmaarse schutterij de macht in de stad. De schutters bezetten het stadhuis en de stadspoorten en molesteerden een paar leden van het stadsbestuur. Ze eisten dat de nieuwe contraremonstrantse magistraten, die door Maurits waren gekozen, werden vervangen.⁵⁹ Aan de schuttersopstand was een conflict in de classis Alkmaar voorafgegaan. De populaire, rekkelijke predikant Adolph Venator (†1619) was geschorst omdat hij geweigerd had de calvinistische geloofsbelijdenis te ondertekenen. De schutters namen het voor Venator op en wilden tegelijk een Arminiaans stadsbestuur.

⁵⁸ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 283.

⁵⁹ Maurits had in Alkmaar gebruik gemaakt van zijn prerogatief om uit een lijst met dubbeltallen de Alkmaarse magistraat samen te stellen.

Deze gebeurtenissen maakten duidelijk dat Oldenbarnevelts pogingen waren mislukt om het godsdienstconflict tussen de remonstranten en contraremonstranten onder controle te houden. De raadpensionaris kon de verleiding echter niet weerstaan om de situatie in Alkmaar in zijn voordeel te beslechten. De eisen van de schutters werden ingewilligd, maar met het passeren van Maurits nam hij een hypotheek op de toekomst.⁶⁰

De zaak-Vorstius (1611-1612)

De eerste grote kerkelijke ruzie waarmee Oldenbarnevelt in de Staten van Holland na het debat tussen Gomarus en Arminius te maken kreeg, was de benoeming van Vorstius aan de Leidse universiteit. Deze onbekende, vrijzinnige Duitse hoogleraar aan de theologische hogeschool van Steinfurt was de voorgenoemde opvolger van Arminius, die in 1609 aan tuberculose was overleden. Vorstius had zich in Holland in de kijker gespeeld met een pamflet waarin hij de wijsheid en de tolerantie van de Staten-Generaal prees. Oldenbarnevelt stuurde zijn kerkelijk adviseur Johannes Uytenbogaert eropuit om de doopceel van Vorstius te lichten. Na een onderzoek beval hij de Duitser voor de Leidse leerstoel aan.⁶¹ Nauwelijks was Vorstius' kandidatuur bekend geworden of de eerste protesten braken uit. In zijn kort daarvoor gepubliceerde boek over de natuur van God, had Vorstius de indruk gewekt dat hij sociniaan was, iemand die de drie-eenheid van God ontkende en overtuigd was van de vrije wil van de mens.⁶²

Oldenbarnevelt wist de gemoederen in eerste instantie tot bedaren te brengen. Vorstius verscheen in mei 1611 in de Gecommitteerde Raden – het dagelijks bestuur van de Staten van Holland – en maakte daar zo'n goede indruk dat vrijwel alle steden akkoord gingen met zijn benoeming. Alleen Amsterdam en Dordrecht stemden tegen. Voor Gomarus was de komst van de vrijzinnige Duitser reden om zijn ontslag in te dienen. Hiermee was de kous echter niet af. In de Staten-Generaal protesteerden Friesland, Groningen, Zeeland en Gelderland tegen de benoeming en eind september liet ook Jacobus I van zich horen. De Engelse koning was zo geschrokken van Vorstius' boek, dat hij zijn ambassadeur Sir Ralph Winwood (circa 1563-1617) de Staten-Generaal liet verzoeken om de benoeming in Leiden tegen te houden.⁶³

60 Israel, *De Republiek*, II, 467-468 en Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 323-324.

61 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 192. Zie ook Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007) 119-120.

62 Conrado Vorstio, *Tractatus theologicus de Deo sive de natura et attributis Dei* (Steinfurt 1610).

63 Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 204-212; Knapen, *De man en zijn staat*, 270-272. Winwood zou dit verzoek nog twee keer herhalen.

Reinier Vinkeles (Jacobus Buys), *Conradus Vorstius* (1783-1795). Rijksmuseum Amsterdam.
De Duitse theoloog Vorstius werd op voorspraak van Oldenbarnevelt benoemd tot opvolger van Arminius in Leiden. Zijn liberale standpunten riepen veel verzet op, niet alleen in de Republiek, maar ook bij de Engelse koning Jacobus.

Oldenbarnevelt besloot toch door te zetten. Uit de Medemblikse notulen van november 1611 komen drie tactieken naar voren die hij gebruikte om Vorstius in Leiden benoemd te krijgen. In de eerste plaats probeerde hij de steden te verenigen achter het standpunt dat de Staten ‘de hoogste macht in religieuze zaken’ hadden.⁶⁴ Ten tweede koppelde hij de zaak-Vorstius aan het opstellen van een nieuwe kerkorde en tenslotte omarmde hij een voorstel om de theoloog zich te laten verdedigen tegen alle beschuldigingen.⁶⁵

Uit deze tactieken blijkt dat Oldenbarnevelt de leiding van de Statenvergadering stevig in handen had. Hij bepaalde wat er op de agenda stond en in welke richting de discussie gestuurd werd en op deze manier oefende hij zijn politieke functie uit. Oldenbarnevelts ambtelijke functie als raadpensionaris komt eveneens naar voren uit de notulen. Hij liep de punten van beschrijving langs, vroeg elke stad om zijn standpunt, formuleerde resoluties en zorgde ervoor dat ze werden vastgelegd.

Ondanks zijn grote politieke ervaring lukte het Oldenbarnevelt niet om beweging te krijgen in het standpunt van Vorstius’ tegenstanders. Amsterdam, gesteund door Enkhuizen, liet weten dat ze gelast was alle middelen te gebruiken om hem van de Leidse universiteit te weren. ‘Somma’, verzuchtte de Medemblikse secretaris Pietersz., ‘de leden van de vergadering kwamen niet dicht tot elkaar, zodat de vergadering vroeg in de middag uit elkaar ging.’⁶⁶ Ook de koppeling van de hoogleraarsbenoeming aan het instellen van een nieuwe kerkorde leidde niet tot het gewenste resultaat. Oldenbarnevelts opmerking dat uitstel van een nieuwe kerkelijk reglement schadelijk is voor het land, maakte geen indruk. De contraremonstranten doorzagen de opzet om van de gereformeerde kerk een brede volkskerk te maken, die ruimte bood aan zowel orthodoxe als vrijzinnige gelovigen, zoals Vorstius. Opnieuw lag Amsterdam dwars. Eerst moesten de ‘differenten tussen de respectieve dienaers’, dus tussen de remonstrantse en de contraremonstrantse predikanten, uit de wereld zijn voordat er overlegd kon worden over een nieuwe kerkorde. Uiteindelijk schikte de stad zich in het compromis dat voorlopig het concept kerkreglement van 1591 gevolgd werd. Eind november scheidden de Staten zonder dat er over deze zaken overeenstemming was bereikt.⁶⁷

64 OAM, inv.nr. 11, 9 november 1611. De woorden van Oldenbarnevelt zijn hierboven aangehaald, zie de paragraaf: Oldenbarnevelt en de Bestandswisten.

65 OAM, inv.nr. 11, 8 en 9 november 1611. De Leidse gedeputeerden onderbouwden hun voorstel met de opmerking dat er ‘staet met gulden Letteren in meest alle vierscharen geschreven die oude treffelycke vermaning Audi Alteram Partem [hoor en wederhoor].’

66 ‘[...] de Leeden vande verghaderinge condon malcanderen in deesen noch nyet verstaen, soo dat de verghaderinge den voormiddach alsoo scheyde.’ OAM, inv.nr. 11, 11 november 1611.

67 OAM, inv.nr. 11, 12, 16 en 22 november 1611.

Oldenbarnevelt zette zijn derde tactiek in tijdens de eerstvolgende bijeenkomst in maart 1612. Aan zijn vertrouweling Noël de Caron, de ambassadeur van de Republiek in Londen, schreef hij hoe hij het verzet tegen Vorstius onschadelijk wilde maken:

‘In de tussentijd zou Vorstius buiten de Republiek moeten verblijven, om het gevaar van beschuldiging van ketterij te voorkomen en om de reputatie van de Staten van Holland te beschermen, maar als hij onschuldig wordt bevonden dan kan hij opnieuw plechtig worden geïntroduceerd.’⁶⁸

Door tijd te rekken wilde Oldenbarnevelt het politieke initiatief weer naar zich toe trekken: hij gokte erop dat de bezwaren tegen Vorstius zouden verdampen als hij enige tijd buiten beeld zou zijn. Tijdens de opening van de Staten van Holland benadrukte de raadpensionaris nog eens dat zij het opperste gezag hadden, zowel in kerkelijke als in politieke zaken. Het bestaan van twee gelijkwaardige machten was volgens hem ‘een van de voornaamste oorzaken van de oorlog’.⁶⁹ Verder moesten de Staten volgens de raadpensionaris een nieuwe kerkorde opstellen en moest Vorstius de gelegenheid krijgen zich te verdedigen.

Tijdens het reces hadden de steden zich goed op de laatste kwestie kunnen voorbereiden en uit de Medemblikse notulen blijkt dat de meningen in die periode verder uit elkaar waren gelopen. Leiden en Rotterdam, als aanvoorders van de remonstrantse en neutrale steden, steunden Oldenbarnevelts voorstel over Vorstius met het argument dat ‘dat God de Heer onze eerste voorouders Adam en Eva in het paradijs niet heeft veroordeeld zonder eerst naar hen te luisteren’. Ze vonden wel dat het gezag van de Staten in de kerkorde van 1591 niet groot genoeg was.⁷⁰ De contraremonstrantse steden Dordrecht, Amsterdam, Schiedam, Enkhuizen, Edam en Purmerend bleven bij hun standpunt en vonden dat de theoloog het veld moest ruimen. Oldenbarnevelt deed nu een handreiking aan deze steden door de benoeming aan

68 ‘Daerentusschen Vorstius alsdan uuyt de Geünieerde provintiën gesonden soude moghen werden [...], omme door dese middel van versendinge ’t dangier van de heresie, soo hij te beschuldigen valt, voircommen mochte werden ende de reputatie van den staet behouden, doch indien hij wert onschuldich bevonden om met meerder solempnityt wederomme geïntroduceert te werden.’ Oldenbarnevelt aan Noël de Caron, 7 januari 1612, Veenendaal, *Oldenbarnevelt bescheiden*, II, 511.

69 ‘[...] eene vande ronde mentale redenen [was] vanden Oorloghe’. Oldenbarnevelt stelde verder dat ‘de heeren Staten als souverayne overich[eyt] competeert het opperste gesach soo in kerckelycke als polijtyque saecken’. OAM, inv.nr. 12, 8 maart 1612.

70 ‘Allegevende dat Godt de Heere onse eerste voorouders Adam ende Eva inden paradyse niet en heeft veroordeelt sonder hun alvooren te hooren’. OAM, inv.nr. 12, 8 maart 1612.

te houden en Vorstius een jaar de tijd te geven zich te verweren.⁷¹ Als hij had gehoopt hiermee Amsterdam tevreden te stellen, dan had de raadpensionaris het mis. Samen met Dordrecht drong de stad erop aan dat Vorstius in de Statenvergadering, in aanwezigheid van Maurits en van een aantal theologen, gehoord moest worden.⁷² Het lijkt erop dat Oldenbarnevelt na deze afwijzing zijn knopen telde.⁷³ Vorstius verscheen op 22 maart nog wel in de Staten van Holland, waar hij zich in een lange rede in het Duits verdedigde tegen alle beschuldigingen, maar hij kreeg niettemin te horen dat de Staten hun steun voor zijn benoeming introkken en dat hij Leiden moest verlaten.⁷⁴

De kwestie-Vorstius maakt duidelijk dat Oldenbarnevelts politieke leiding in de Staten van Holland niet langer vanzelfsprekend was. Wist hij eerst met zijn compromissen de meest uiteenlopende standpunten te verenigen, nu vergrootten zijn initiatieven juist de tegenstellingen in de Staten. De contraremonstrantse steden weerstonden de handreiking met betrekking tot Vorstius, terwijl binnen het remonstrantse kamp de stemming radicaliseerde door de in hun ogen toegeevende houding ten opzichte van de eerste groep. Opvallend is verder dat Amsterdam probeerde Maurits te betrekken bij de besluitvorming over de kerkelijke aangelegenheden. De politieke leiding bleef in handen van Oldenbarnevelt, maar op het punt van de religie werd hij niet langer door alle steden gevolgd.

De tolerantieresolutie (1613-1614)

In 1613 ondernam Oldenbarnevelt een nieuwe poging om de rust in de kerk terug te brengen. De panacee was in zijn ogen een aan de gereformeerde kerk opgelegde tolerantie, inclusief een verbod voor predikanten om over bepaalde

71 OAM, inv.nr. 12, 15 maart 1612.

72 Terwijl de Dordtse gedeputeerden hun antwoord formuleerden, stak Oldenbarnevelt volgens de Medemblikse notulen een betoog af over de verhouding tussen de moeder van de Engelse koning Jacobus en de Anglicaanse bisschoppen. Aanvankelijk was Mary door de bisschoppen als vorstin erkend, maar later heeft 'zijn moeder geheel onder henlyuden moeten staen'. Toen ze verzocht om een kapel in haar paleis werd dat geweigerd. Oldenbarnevelt was kennelijk zo onder de indruk van het verhaal, dat hij volgens Pietersz. sprak over *mijn arme moeder* ('zoo ick verstonde dat den heer advocaet seyde') in plaats van *zijn arme moeder*.

73 Volgens Den Tex had Oldenbarnevelt via Caron met Jacobus over Vorstius een *gentlemen's agreement* gesloten. De theoloog zou het veld ruimen vanwege de goede betrekkingen met Engeland, maar de Staten zouden zelf de beslissing nemen. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 214-126. Zie ook Platt, 'Re-examination of the Vorstius Affair', 322.

74 Oldenbarnevelt aan Noël de Caron, 28 maart 1612, L.Ph.C van den Bergh, *Intendit of acte van beschuldiging tegen mr. Johan van Oldenbarnevelt* ('s-Gravenhage 1875) 70 en Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 218-219. Overigens werden Vorstius' opvattingen door de Synode van Dordrecht in 1619 veroordeeld als goddeloos en godslasterlijk, Van 't Spijker e.a. *De Synode van*, 189-190 en Van Lieburg, *Synodestad*, 186-187.

onderwerpen te preken. Oldenbarnevelts optreden in de Staten van Holland illustreert goed hoe hij de functies van het raadpensionarisschap uitoefende.

Het idee om het kerkelijke conflict te beteugelen door middel van opgelegde verdraagzaamheid paste bij de discussie binnen het calvinisme over de verhouding tussen kerk en staat. Thomas Erastus, met wiens ideeën Oldenbarnevelt in Heidelberg had kennisgemaakt, stelde dat de staat uiteindelijk boven de kerk stond.⁷⁵ In Noordwest Europa vonden deze ideeën gehoor bij libertariërs, onder wie koning Jacobus I en vele Hollandse regenten, zoals Cornelis Pieterszn. Hooft. Als burgemeester van Amsterdam was Hooft van mening dat de christelijke overheid (of de stedelijke magistratuur) zich niet hoefde te onderwerpen aan het oordeel van de kerk. ‘Dat soude alte belachelyck wesen,’ aldus Hooft. Het naast elkaar bestaan van de kerk en de overheid als gelijkwaardige machten – collateraliteit – was volgens hem ‘een onbilliycke zaecke’.⁷⁶ Oldenbarnevelt was het hiermee van harte eens.⁷⁷ Op 10 maart 1612 verklaarde hij in de Staten van Holland dat de edelen en de steden niet alleen de zuiverheid van het gereformeerde geloof wilden behouden, maar ‘dat men ook voor de vrijheid van het land heeft gevochten om geen collaterale macht naast zich te hebben’.⁷⁸ Kortom, de overheid had het hoogste gezag in de staat en duldde geen gelijkwaardige macht naast zich. Na ruim vijftientig jaar als raadpensionaris was er bij Oldenbarnevelt op dit vlak ongetwijfeld sprake van identificatie met zijn principalen. In de ogen van de voor- en tegenstanders van zijn godsdienstpolitiek representeerde hij de autoriteit van de Staten van Holland in kerkelijke zaken, maar vanzelfsprekend verschilden de partijen van mening over de uitgangspunten van zijn beleid.

Voordat de resolutie in augustus en november 1613 in de Staten van Holland aan de orde kwam, had Oldenbarnevelt in Londen voorwerk laten verrichten door ambassadeur Noël de Caron en Hugo de Groot (1583-1645). De raadpensionaris deed een beroep op de autoriteit van de Engelse koning, die zich had opgeworpen als hoeder van het protestantisme in Europa, om de contraremonstrantse steden over de streep te trekken.⁷⁹ Op een handige, maar niet heel respectvolle manier had De Groot steun van Jacobus gekregen voor het plan om de kerk in Holland tolerantie op te leggen (zie hierboven).

75 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 62-63.

76 H.A. Enno van Gelder, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547-1626*, dissertatie UvA (Amsterdam 1918) hoofdstuk VI, aldaar 96-106.

77 Israel, *De Republiek*, I, 470.

78 ‘[...] dat men oock om de vryheyt vant Landt gevochten heeft ende dat men geen collaterale macht moet laeten.’ OAM, inv.nr. 12, 10 maart 1612.

79 Voor Jacobus’ ideeën over de verhouding tussen de kerk en de staat, zie Lockyer, *James VI & I*, 100-124.

Na terugkeer uit Londen kreeg De Groot van Oldenbarnevelt de opdracht om op basis van Jacobus' brief een tolerantieresolutie uit te werken. De koning had geschreven dat 'sulcke questien [over de predestinatieleer] zelden of nooit beëindigd worden door discussies van theologen. Daarom adviseerde hij de Staten een verbod af te kondigen voor predikanten, om dergelijke disputen vanaf de kansel te verkondigen, met het uitdrukkelijke bevel de vrede te bewaren met 'onderlinghe verdraeghsaemhey'.⁸⁰ Dit zogeheten zwijggebod kwam terug in de resolutie van De Groot. Verordonneerd werd 'dat iedereen in de preken met aandacht zal letten op de vermaning van de heilige apostel Paulus, die leert dat niemand zich hoger mag achten dan hij behoort te zijn, maar dat zijn gevoel leidt tot matiging.' De dominees mochten zich vanaf de kansel niet meer uitspreken over heikele theologische kwesties, want dat zorgde alleen maar voor 'ongherijmde naedydinge ende extremiteyten'.⁸¹

In het najaar van 1613 kwam de ontwerp-tolerantieresolutie aan de orde in de Staten van Holland. Om het voorstel kracht bij te zetten hield Oldenbarnevelt volgens Frans Pietersz. een fraai verhaal, waarin hij uiteenzette dat aan Willem van Oranje, net als aan andere vorsten en republieken 'die 't pausdoom verworpen hebben' het oppergezag in kerkelijke en bestuurlijke zaken was toegekomen. Als de rust in het land aan de predikanten werd overgelaten, voegde hij eraan toe, dan zouden de kerkelijke geschillen nooit worden opgelost.⁸² De raadpensionaris wees met zijn toespraak de Statenvergadering in een duidelijke richting en oefende zo zijn politieke functie uit. De gedeputeerden wilden echter niet over zo'n gevoelige resolutie discussiëren zonder overleg met hun stadsbestuur. Om de vaart in het besluitvormingsproces te houden, stelde Oldenbarnevelt voor dat iedereen vrijelijk en zonder consequenties zijn mening kon geven. De opzet slaagde en de steden werden het erover eens dat de Staten met een oplossing voor het conflict moesten komen. Benadrukt werd dat de ene partij niet boven de andere mocht gaan, zodat voorkomen werd dat de Staten ervan beschuldigd werden de verkeerde leer 'de handt boven het hoofd' te houden.⁸³

80 Resoluties van de Staten van Holland, 1-3 mei 1613. Zie ook *Copie van den brief des Conings van Groot Britannien, gheschreven aen de E.M. Heeren Staten Generael der Gheunieerde Provincien. Waer in hy sijn Advijs nopende het different tusschen de Remonstranten ende Contra-Remonstranten over-schrijft [...]* (1613), Kn 2061.

81 '[...] dat inde voorsz uytleggingen, by een yegelick aendachtelick ghelet sal worden op de vermaninghe des Heyligen Apostels Pauli, leerende, dat niemant en ghevoele boven het ghene dat hy behoort te ghevoelen, maer dat syn ghevoelen zy tot matichey.' *Resolutie vande Doorluchtige Mogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt tot den vrede der kercken [...]* (Den Haag 1614), Kn. 2110. De vermaning van Paulus is te vinden in Romeinen 12:3.

82 OAM, inv.nr. 15, 11 november 1613.

83 OAM, inv.nr. 15, 12 november 1613.

Oldenbarnevelt wilde doorpakken, maar er kwam een ‘stock in’t wiel’. Hoewel was afgesproken dat de tekst van tolerantieresolutie binnenskamers zou blijven, kreeg de contraremonstrantse predikant Festus Hommius (1576-1642) er lucht van. Iemand had dus gelekt. Hommius protesteerde tegen de resolutie en Amsterdam greep zijn bezwaren aan om de discussie te heropenen. Stilaan werd het iedereen duidelijk dat de steden tot op het bot verdeeld waren over de uitoefening van het kerkelijk oppergezag door de Staten van Holland.⁸⁴ Half november ging de vergadering uiteen zonder een beslissing te hebben genomen.

Tijdens het reces werd in de Hollandse stadhuizen druk overlegd over de tolerantieresolutie. Oldenbarnevelt kon buiten de vergaderzalen maar beperkt invloed uitoefenen op de uitkomst en daarom stuurde hij voor de zekerheid Hugo de Groot langs een aantal steden. In Amsterdam hoorde De Groot dat het stadsbestuur tegen zou stemmen, officieel omdat de overheid in hun ogen de kerk te veel zou overheersen. Naast religieuze overwegingen bestond er in Amsterdam ook ergernis over de overheersende positie van de raadpensionaris en over De Groots optreden in Londen.⁸⁵ In Rotterdam moest De Groot alle zeilen bijzetten om te voorkomen dat zijn stad bij de volgende Statenvergadering extremistische, remonstrantse amendementen op de tolerantieresolutie in zou dienen. Oldenbarnevelt voerde om dezelfde reden flinke druk uit op het Leidse stadsbestuur. Dordrecht kondigde wel een amendement aan dat grenzen stelde aan remonstrantse predikanten, maar wilde in principe instemmen met de resolutie.⁸⁶

Op 14 januari 1614 kwamen de Staten weer bijeen.⁸⁷ Aanvankelijk zag het er goed uit voor Oldenbarnevelt. Tijdens het reces hadden De Groot en hij bereikt dat de remonstrantse steden binnen boord bleven en het Dordtse amendement zorgde ervoor dat Schiedam, Purmerend en Monnickendam zich aansloten bij de gematigden. Drie steden waren niet te vermurwen: Enkhuizen, Edam en Amsterdam lieten weten tegen te zijn.⁸⁸ Dat was een slecht vooruitzicht voor de raadpensionaris, want dat betekende dat de tolerantieresolutie bij meerderheid in plaats van met unanieme stemmen aangenomen zou moeten worden. De kans was groot dat tegenstanders in dat geval de re-

84 OAM, inv.nr. 15, 15 november 1613.

85 Knapen, *De man en zijn staat*, 281-284.

86 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 298-299.

87 Er zijn geen notulen van Medemblik over deze zitting van de Staten van Holland.

88 Den Tex schrijft dat Oldenbarnevelt de Amsterdammers toevoegde dat zij zelf maar een resolutie moesten opstellen. De stad weigerde, want alleen een nationale synode kon het conflict beslechten. Het is niet duidelijk of het hier gaat om hetzelfde of een ander voorval dan op 15 november 1613 in Medemblikse notulen vermeld wordt. Idem, *Oldenbarnevelt*, III, 299-300.

solutie niet wilden uitvoeren. Oldenbarnevelt besloot ten langen leste tot een stemming over te gaan: vijftien steden steunden het voorstel en daarmee was het met een ruime meerderheid aangenomen. Het effect was gering, omdat Amsterdam zich niets van de resolutie aantrok en vele remonstrantse stadsbesturen de kerkvrede gebruikten om lastige contraremonstranten uit de stad te verbannen.⁸⁹

Oldenbarnevelts politieke functie komt naar voren in zijn pogingen om de tolerantieresolutie in Holland ingevoerd te krijgen. Het doel was dat de overheid de kerkelijke twist in goede banen zou leiden. Om de resolutie aangenomen te krijgen, probeerde hij de steden te verenigen achter het uitgangspunt dat de Staten soeverein zijn. Hiermee had hij succes, maar het was niet genoeg. Amsterdam, Edam en Enkhuizen wezen de resolutie af, juist vanwege de invloed die Oldenbarnevelt de staat op de kerk wilde geven. Voor de tweede keer blokkeerde Amsterdam zijn religieuze politiek.

Matiging en compromis (1615-1616)

Eind december 1615 bereikte de Staten van Holland het bericht dat de Haagse dominee Hendrik Rosaeus (†1637) vanaf de kansel ‘zeer hevig en onstichtelijk [was] tekeergegaan’ tegen hun tolerantieresolutie.⁹⁰ Al eerder had de contraremonstrant de situatie op scherp gezet door het avondmaal te weigeren uit handen van Uytenbogaert. Twee dagen na zijn preek moest Rosaeus zich verantwoorden voor de Gecommitteerde Raden. Hem werd gevraagd zich te conformeren aan de besluiten van de Staten, maar dat weigerde hij. De remonstrants gezinde Haagse kerkenraad was Rosaeus liever kwijt dan rijk en vroeg de Gecommitteerde Raden om de predikant bij volharding te ontslaan. Dat gebeurde uiteindelijk in februari 1616.⁹¹

De provocatie van Rosaeus was een reactie op de toepassing van de tolerantieresolutie in Holland, waar veelal remonstrantse magistraten met de resolutie in de hand orde op zaken stelden binnen de gereformeerde kerk. De paradoxale situatie ontstond toen dat de overheid de vrijheid voor remonstranten afdwong door een fanatieke en luidruchtige groep contraremonstranten uit de kerk te zetten. Na een korte periode van schijnbare rust kwamen de contraremonstranten sterker tevoorschijn, omdat de afgezette do-

89 *Resoluties van de Staten van Holland*, 14 januari 1614. In de resolutie is sprake van een commissie uit de Staten die de stadsbesturen van Amsterdam, Edam en Enkhuizen op andere gedachten zou moeten brengen. Volgens Den Tex is dit plan nooit uitgevoerd, idem, *Oldenbarnevelt*, III, 299-301. Zie ook Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 261-265.

90 ‘extraordinaris vehementie ende ontstichtinghe [was] uytgevaren’. *Resoluties van de Staten van Holland*, 22 december 1615.

91 *Resoluties van de Staten van Holland*, 22 december 1615. Zie ook Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 410-419.

minees door het gros van hun kerkgangers werd gevolgd naar elders. Rosaeus, bijvoorbeeld, vertrok naar Rijswijk, waar zijn aanhangers hem elke zondag konden horen preken. Aan de tocht door weer en wind over de modderige wegen van Den Haag naar Rijswijk dankten de contraremonstranten hun bijnaam slijkgeuzen.⁹² Daarnaast organiseerden de contraremonstranten zich in steden waar ze nog welkom waren, in het bijzonder in Amsterdam. Volgens Den Tex werd daar een plan beraamd om met behulp van Maurits de macht van de remonstrantse magistraten te breken en zo een nationale synode mogelijk te maken. Maurits zou, zo was het idee, openlijk de kant van de contraremonstranten kiezen als hij zou merken hoe zij in Den Haag door de remonstrantse magistraten werden onderdrukt. Rosaeus' provocerende optreden was onderdeel van dit plan.⁹³

Tegen de achtergrond van de toenemende onrust in de Hollandse steden moest Oldenbarnevelt vaststellen dat zijn invloed op de remonstrantse stadsbesturen tanende was. Zij vonden dat hij te toegevend was tegenover de contraremonstranten. Voor de raadpensionaris was dat een probleem, omdat zij zijn natuurlijke bondgenoten waren, bijvoorbeeld in zijn verzet tegen een nationale synode. Onder de steden tekenden zich drie facties af: de remonstrantse steden Haarlem, Leiden, Rotterdam, Gouda, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar en Hoorn, de contraremonstrantse steden Amsterdam, Enkhuizen, Purmerend en Edam en de middengroep Dordrecht, Delft, Gorcum, Schiedam, Medemblik en Monnickendam.⁹⁴ Oldenbarnevelt probeerde de stemming onder de remonstrantse stadsbesturen te matigen en tegelijkertijd de contraremonstrantse magistraten te winnen voor een compromis.⁹⁵

In het voorjaar van 1616 deed Oldenbarnevelt nog een poging om Amsterdam en zijn bondgenoten te laten aansluiten bij de meerderheid. Hij stelde voor om in de tolerantieresolutie expliciet te verwijzen naar de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus.⁹⁶ Deze opzet werkte niet, zoals de Medemblikse notulen van april 1616 duidelijk maken. Oldenbarnevelt moest nu alle zeilen bijzetten om de remonstranten aan zijn kant te houden. Om hen gerust te stellen liet hij weten dat beide formulieren niet geanoniseerd werden, maar Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend had hij daarmee niet voor het compromis gewonnen.

92 Volgens Van Deursen herinnert de scheldnaam bavianen voor remonstranten aan een remonstrants voorman die leek op 'baviaensch jongh', idem, *Bavianen en slijkgeuzen*, 320-321.

93 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 405-409.

94 Groenveld, *Evidentie factiën in den staet*, 17.

95 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 433.

96 *Resoluties van de Staten van Holland*, 28 april 1616. In deze resolutie wordt van het voorstel van 18 maart 1616 melding gemaakt.

De raadpensionaris greep vervolgens naar een zwaar middel om alle stemhebbende steden in het gareel te krijgen: een zogeheten bezending (commissie) uit de Staten onder leiding van Hugo de Groot bezocht tussen 22 en 26 april ‘de 4 steeden die gedifficulteert hadden’.⁹⁷ Het bezoek bleef zonder het gewenste resultaat.⁹⁸ Ook een laatste compromis van Oldenbarnevelt mocht niet baten. De uitzonderingspositie die hij de contraremonstranten bood, trok deze steden niet over de streep. De hernieuwde tolerantieresolutie kon alleen op goedkeuring rekenen van de steden die er al eerder mee hadden ingestemd. Gouda stemde nu uit angst voor geloofsdwang tegen, ‘soo ’t schynt datmen soude willen henluyden brengen tottet leeren van de Catechisme’.⁹⁹

Het failliet van Oldenbarnevelts kerkelijke politiek blijkt uit de aprilvergadering van de Staten van Holland. Toch is enige nuancering op zijn plaats. Ten eerste kreeg de raadpensionaris uiteindelijk op vijf na alle steden achter zijn vernieuwde tolerantieresolutie en ten tweede was zijn voorzitterschap van de Statenvergadering onomstreden. De besluitvorming over alle niet-controversiële onderwerpen ging gewoon door en alle voorstellen werden bij hamerslag aangenomen. Het verslag van Frans Pietersz. illustreert dit. Tijdens de eerste bijeenkomst van de Staten van Holland was Oldenbarnevelt ‘wat swack’, wat geen wonder was met zijn 69 jaar. Terstond werd de bijeenkomst een dag uitgesteld. De volgende dag was hij nog niet hersteld en opnieuw volgde uitstel, zodat de Staten volgens Pietersz. konden profiteren van Oldenbarnevelts adviezen. Op 15 april kon de vergadering dan toch echt beginnen, toen ‘de heere Advocaet mette coetse te hove’ kwam.¹⁰⁰ Desalniettemin: Oldenbarnevelt bevond zich in de paradoxale situatie dat zijn voorzitterschap van de Staten onbetwist was en zijn religieuze politiek op steun van de overgrote meerderheid van de steden kon rekenen. Toch werd hij in zijn politieke functioneren belemmerd door de tegenstand van Amsterdam en drie andere contraremonstrantse steden.

97 Een bezending kon zowel op gewestelijk als op Generaliteitsniveau plaatsvinden. Een commissie uit de Staten of uit de Staten-Generaal bezocht een stad of een gewest dat de besluitvorming blokkeerde, met als doel de dwarsliggende partij tot inschikkelijkheid te bewegen. In de praktijk had dit politieke drukmiddel weinig succes. Over bezendingen bestaat weinig literatuur. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 165.

98 OAM, inv.nr. 24, 21 en 27 april 1616.

99 OAM, inv.nr. 24, 28 april 1616. Monnickendam sloot zich overigens aan bij de meerderheid.

100 OAM, inv.nr. 24, 13, 14 en 15 april 1616. Oldenbarnevelt was duidelijk nog niet volledig hersteld, want volgens Pietersz. kwam hij om half tien aan op het Binnenhof, maar verscheen pas om kwart over tien in de vergadering.

De Scherpe Resolutie (1617)

Volgens Den Tex en Van Deursen is het mogelijk om het moment aan te wijzen waarop Oldenbarnevelt zijn macht verloor: dat was op vrijdag 13 januari 1617.¹⁰¹ Die dag was Maurits ontboden in een speciaal door Oldenbarnevelt bijeengeroepen vergadering van de Gecommitteerde Raden, de Hoge Raad, het Provinciale Hof en de Rekenkamer om de oplopende spanningen tussen remonstranten en contraremonstranten in Den Haag te bespreken. Aanleiding was Maurits' weigering om zijn lijfwacht in te zetten om kerkdiensten van de contraremonstranten te verhinderen. In het bijzijn van alle Haagse bestuurders volhardde de stadhouder in zijn besluit met een beroep op zijn eed. Oldenbarnevelts gok om Maurits tot de orde te roepen was mislukt en door diens opstelling werd hij gedwongen om met een oplossing voor de contraremonstranten in Den Haag te komen.¹⁰² Vanaf dat moment lag het politieke initiatief niet langer bij de raadpensionaris, maar bij de stadhouder. Een illustratie van de veranderende verhoudingen was de ruzieachtige discussie tussen hen, waarin Maurits Oldenbarnevelts argumenten voor een nationale synode ontkrachtte.

De verschuiving van de macht was ook merkbaar in de Staten van Holland. Amsterdam en zijn bondgenoten drongen met succes aan op Maurits' aanwezigheid in de vergaderingen en tegelijkertijd verloor Oldenbarnevelt zijn greep op de steeds verder radicaliserende remonstrantse steden. De eerste frontale aanval op de raadpensionaris volgde op 3 maart. Terwijl Oldenbarnevelt een overzicht gaf van alle problemen in de kerk, werd hij in de rede gevallen door Pauw, die vroeg 'of hij dit verslag deed uit naam van de gehele vergadering'. Spoedig daarna volgde de uitbarsting die in de inleiding is aangehaald. De steden namen het op voor Oldenbarnevelt, maar daar eindigde hun eensgezindheid. Sterker nog, uit de omvraag bleek dat de groep contraremonstrantse steden groter was geworden ten koste van de gematigden. Het lukte Oldenbarnevelt niet meer deze tegenstellingen te overbruggen.¹⁰³

Het conflict tussen de Hollandse steden en misschien ook wel het gevoel dat zijn inspanningen een oplossing niet dichterbij brachten, hadden een weerslag op de gezondheid van de raadpensionaris. Op 14 en 15 maart was hij wegens ziekte afwezig. Een dag later was hij weer in de Statenvergadering,

101 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 440-444 en Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 255-256. Het twistgesprek, dat is geparafraseerd is weergegeven door Den Tex, is te vinden bij Jacob Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen [...]* (Leiden 1650) 902.

102 Geschreven resoluties van de Staten van Holland, 13 en 14 januari 1617; NA, Staten van Holland, 3.01.04.01 inv.nr. 378.

103 '[...] off hij deese verhalinge deede van weegen de geheele verghaderinge'. Notulen van de Staten van Holland, 2-3 maart 1617 in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 557-562.

IVSTIFICATIE

T/1353

vande

RESOLVTIE

Der H. M. Heeren de Staten van Hollandt
ende West- Vrieslandt

ghenomen den 4. Augusti 1617.

op hare H. M. Name ingheselt ende aende
Wroetschappen der Steden
oberghelonden.

Met by voeginghe van verscheyden

VERIFICATIEN

daer toe dienende.

Gedruckt int Jaer 1618.

2002

74

Scherpe Resolutie (1618). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

De Scherpe Resolutie was een poging van Oldenbarnevelt om het gezag van de Staten van Holland tegenover de Unie te beschermen. Dat de resolutie in Holland en in de Republiek een burgeroorlog kon veroorzaken nam hij op de koop toe.

maar Pietersz. schreef in zijn verslag dat ‘mijnheer de advocaats gezicht liet zien dat hij heel gestrest was geweest. Mocht ook niet luid spreken of lezen’.¹⁰⁴ Na twee dagen was Oldenbarnevelt weer terug, maar kennelijk niet voldoende hersteld, want gedurende de resterende zittingsdagen werd hij vervangen door de Dordtse pensionaris Johan Berck (1565-1627).¹⁰⁵ Het is opvallend dat onder diens voorzitterschap geen cruciale onderwerpen werden besproken.

Pietersz.’ notulen maken duidelijk dat de raadpensionaris en de stadhouder er niet in slaagden de impasse in de Staten van Holland te doorbreken. De opstelling van Maurits en Amsterdam dwong Oldenbarnevelt om in Den Haag steeds meer ruimte te bieden aan de contraremonstranten, zodat de fictie in stand bleef dat de kerk in de hofstad niet gescheurd was.¹⁰⁶ Toch voorkwam hij met de steun van de meerderheid van de steden dat de Staten van Holland instemden met de organisatie van een nationale synode. Voor deze steden representeerde hij nog steeds de autoriteit van de Staten. De talrijke en vruchteloze vergaderingen in de eerste helft van 1617 over de kerkelijke zaken ontlokten Pietersz. de verzuchting: ‘Ik heb geen verandering kunnen merken in de houding van Zijn Excellentie, de Raden, de Edelen en alle steden, maar iedereen is bij zijn [standpunt] gebleven en hierop zijn zij [de vergadering] uiteengegaan.’¹⁰⁷ Ondertussen namen niet alleen in Holland de spanningen toe, maar hadden ook andere gewesten ermee te maken. De afgevaardigden van Groningen, Friesland en Gelre drongen bij de Staten van Holland aan op een nationale synode om de kerkelijke twisten te beëindigen.¹⁰⁸

Maurits doorbrak op zondag 23 juli 1617 de patstelling door openlijk een contraremonstrantse dienst bij te wonen in de Haagse Kloosterkerk, die pal naast het huis van de raadpensionaris stond. Het bezoek betekende een desavouering van Oldenbarnevelt, in de eerste plaats omdat Maurits het toe-eigenen van kerken en het houden van diensten door de contraremonstranten legitimeerde. In de tweede plaats tastte zijn weigering om hiertegen op te treden de autoriteit van de Staten van Holland aan, want de stadhouder was tenslotte hun dienaar. Oldenbarnevelt liet het er niet bij zitten en uit zijn

104 ‘[...] mijn heere den Advocaet, diens aengesicht wel wtweese dat hy al gestrest was geweest. Mocht oock nijet luyde spreekken noch leesen’. OAM, inv.nr. 27, 16 maart 1617.

105 Voor Johan Berck zie Van Lieburg, *Synodestad*, 19-20.

106 Namelijk de toestemming voor de contraremonstrantse diensten in Den Haag en het gebruik van de Gasthuiskerk (26 januari 1617) en de voorwaarden waaronder de contraremonstranten diensten mochten houden in de Grote Kerk en de Kloosterkerk (26 en 28 april en 22-24 juni 1617). Zie Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, respectievelijk 442, 450, 462-463 en 471.

107 ‘Ick hebbe niet connen bemercken datter inde resolutie bij Zijn Excellentie ende die Raden ende Edelen met alle die Steeden enige veranderinge is geweest, maar elck bij zijne gebleven ende hijer op sijn Sij gescheyden.’ OAM, inv.nr. 28, 29 april 1617.

108 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 481.

activiteiten valt af te leiden dat hij de politieke leiding in Holland weer naar zich toe wilde trekken. Hiervoor was het van belang dat er geen nationale synode zou komen en dat de (remonstrantse) stadsbesturen zelf over soldaten beschikten. Binnen twee weken na Maurits' bezoek aan de Kloosterkerk probeerde Oldenbarnevelt deze uitgangspunten te verwezenlijken.

Op de laatste dag van de zomervergadering van de Staten van Holland wilden alle gedeputeerden terug naar hun thuisstad. De urenlange, vergeefse discussies over een provinciale synode hadden hen murw gemaakt en ze lieten weten dat er 'geen hoop meer was om iets te bereiken [en] dat het het beste was naar huis te gaan en te scheiden'.¹⁰⁹ Oldenbarnevelt was echter nog lang niet moe. De avond ervoor had hij met enkele vertrouwelingen een gewaagd plan opgesteld, dat Maurits' pogingen om Holland via de Staten-Generaal te dwingen tot deelname aan een nationale vergadering onmogelijk moest maken en dat bovendien het gezag van de Staten van Holland zou veiligstellen. In dit voorstel, dat bekend is geworden als de Scherpe Resolutie, stond dat Holland een eigen synode zou organiseren en dat bezwaren niet aan de Staten-Generaal maar alleen aan de Staten van Holland gericht mochten worden. Het brisantste onderdeel van de resolutie had te maken met het leger:

'Dat de eed van het krijgsvolk wordt vernieuwd en dat in deze eed een artikel komt waarmee zij [het krijgsvolk] de magistraat van de steden trouw zweren, want dat wordt in deze tijd nodig geacht. Daarnaast het voorstel dat de steden zichzelf moeten kunnen beschermen met waardgelders, of anderszins naar bevind van zaken, op kosten van het gewest.'¹¹⁰

De soldaten in het Staatse leger die door Holland betaald werden, zouden dus een eed van trouw moeten afleggen aan het stadsbestuur waar ze in garnizoen lagen en alle Hollandse steden mochten op kosten van de Staten waardgelders in dienst nemen. Waardgelders waren huursoldaten die steden konden aannemen als de lokale schutterij de orde niet kon handhaven, bijvoorbeeld bij gebrek aan schutters of als de schutterij, zoals in 1617 soms het geval was, niet aan de kant van het stadsbestuur stond.¹¹¹

109 '[...] geen hoep was yet uut te rechte [en] dat het beest was na huys te trecken ende te scheidten'. Notulen van de Staten van Holland, 4 augustus 1617 in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 580.

110 '[...] dat men den eet vant crysvoolck vernyeuwen en daer een artyckel van maeckten in densulven eet dye magestraeten van dye steeden getrouwycheyt te sweeren, achten 't sulven in deessen tyt noedych gedaen. Veerstonden oock dat dye steeden haer behoeren te verseecken met waertgelders offte anders nae gelegentheyte van saicken tot lants coosten.' Notulen van de Staten van Holland, 4 augustus 1617 in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 580.

111 Knevel, *Burgers in het geweer*, 247-248.

Nadat het voorstel was gepresenteerd brak er ogenblikkelijk tumult uit, want het was iedereen duidelijk dat de Scherpe Resolutie het gezag van Maurits als de kapitein-generaal ondermijnde. Dordrecht protesteerde fel en werd bijgevallen door Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend. De edelen, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Schiedam, Den Briel, Alkmaar en Hoorn stonden echter achter de raadpensionaris.¹¹² Zo verliep de besluitvorming langs de breuklijnen die begin 1617 waren ontstaan.¹¹³

Kennelijk voelden Oldenbarnevelt en zijn medestanders zich niet helemaal zeker van hun zaak, want de Scherpe Resolutie is slechts in heel vage bewoordingen in de resolutieboeken opgenomen en pas een jaar later gepubliceerd.¹¹⁴ De resolutie rept van de tegenstem van de vijf steden, maar ook dat ‘de meeste Steden’ vonden dat de resolutie moest worden uitgevoerd. Een commissie uit de Staten zou langsgaan bij Maurits, Louise de Coligny (1555-1620) en Frederik Hendrik om de inhoud van de eigenlijke resolutie over te brengen en hen te overtuigen van hun goede bedoelingen. De resolutie besloot met de mededeling dat Maurits de volgende dag in de Staten tegen de resolutie wilde protesteren.

Maurits had alle redenen om protest aan te tekenen. Als kapitein-generaal verloor hij door de Scherpe Resolutie het bevel over het Hollandse deel van het Staatse leger en werd hij geconfronteerd met een nieuwe legermacht, bestaande uit waardgelders.¹¹⁵ Daarnaast hield het besluit van de Staten van

- 112 Den Tex heeft aan de stemverhouding een aparte bespreking gewijd, zie *Oldenbarnevelt*, IV, Excursus 51, 228-229. Gorcum stemde waarschijnlijk ook voor; Schiedam en Monnickendam waren afwezig. Volgens Den Tex stemde Medemblik voor de resolutie, omdat de stad in vergelijkbare gevallen altijd de meerderheid steunde. De notulen van 4 augustus eindigen echter met het zinnetje: ‘Wij als Dort –,’ wat zou betekenen dat de stad tegenstemde. Den Tex’ argumentatie is echter wel plausibel.
- 113 Van Deursen legt een oorzakelijk verband tussen de Scherpe Resolutie en Oldenbarnevelts val. Hij merkt op dat de raadpensionaris de strijd ‘zeker’ zou verliezen, ten eerste omdat hij ‘de meerderheid tegen zich’ had en ten tweede omdat hij ‘Maurits tegen zich’ had. Idem, *Maurits van Nassau*, 262-263. Uit de stemverhouding over de Scherpe Resolutie blijkt dat in de Staten van Holland juist de meerderheid van de steden achter Oldenbarnevelt stond.
- 114 *Resoluties van de Staten van Holland*, 4 augustus 1617 en Geschreven resoluties van de Staten van Holland, 4 augustus 1617, NA, Archief van de staten van Holland, 3.01.04.01 inv. nr. 378. De tekst van de zogeheten Scherpe Resolutie is in 1618, voorzien van een uitgebreide verantwoording, gedrukt in opdracht van de Staten van Holland: *Iustificatie vande Resolutie der H.M. Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt genomen den 4. Augusti 1617 op H.M. name inghestelt ende aende Vroetschappen der Steden overghesonden [...]* (Den Haag 1618), Kn. 2502. De tekst is ook terug te vinden in Willem Baudartius, *Memorien ofte Cort verhael der Ghedenckweerdighste soo kerckelijcke als Wereltlijcke Gheschiedenissen [...]* (Arnhem 1624) en in [J. Uyttenbogaert], *Kerckelicke Historie [...]* (z.p. 1647).
- 115 Fruin stelt dat Oldenbarnevelt naar de letter van de Unie van Utrecht het gelijk aan zijn kant had, maar met de Scherpe Resolutie Maurits dwong om met geweld de Unie te redenen. R. Fruin, ‘De staatkunde van Oldenbarnevelt’ (1882), in: idem, *Verspreide geschriften*

Holland in dat het gewest zich op godsdienstig en militair gebied van de overige provincies afscheidde. De eed waarin hij had gezworen de Unie van Utrecht te beschermen woog zwaar en bovendien verplichtte de Unie hem om in te grijpen.¹¹⁶ Vanaf dit moment probeerde Maurits Oldenbarnevelt, die hij zag als de moedwillige aanstichter van een burgeroorlog, ten val te brengen. Dit lukte na een minutieuze voorbereiding van bijna een jaar met diens arrestatie op 13 mei 1618.¹¹⁷

Conclusie

De Bestandswisten domineerden het laatste decennium van Oldenbarnevelts bewind en hadden grote gevolgen voor de toekomstige verhouding tussen de twee belangrijkste dienaren van de Staten van Holland, de raadpensionaris en de stadhouder. Hieronder passeren de veranderende omstandigheden waarmee Oldenbarnevelt te maken kreeg kort de revue, vervolgens wordt nagegaan welk effect deze veranderingen hadden op de vier functies van het raadpensionarisschap en welke consequenties er waren voor de verhouding tussen de raadpensionaris en de stadhouder.

Oldenbarnevelts *machtsituatie*, die voor het begin van de Bestandswisten erg sterk was, veranderde door de economische en politieke opkomst van Amsterdam en het zelfbewustere optreden van Maurits. De principiële opstelling van de stad en de stadhouder tijdens het religieuze conflict versterkte de tegenstellingen in de Staten van Holland. De invloed van deze houding op het *verwachtingsklimaat* was onmiskenbaar. In de eerste plaats kreeg Oldenbarnevelt door tegenwerking van Amsterdam en een paar andere contraremonstrantse steden op kerkelijk vlak vrijwel niets meer voor elkaar. In de tweede plaats namen de tegenstellingen tussen het overgrote deel van de Hollandse steden, dat Oldenbarnevelts gematigde remonstrantse beleid steunde, en de contraremonstrantse steden steeds verder toe. De laatste groep slaagde erin de stadhouder bij de besluitvorming te betrekken en dat versterkte de impasse in de Staten van Holland. De grote reputatie die Oldenbarnevelt in de *internationale politiek* had opgebouwd verdween door zijn verkeerde inschatting van de religieuze sentimenten van Jacobus I. De Engelse koning koos partij voor Maurits en droeg bij aan de versterking van diens positie in de Republiek.

Als op functieniveau naar Oldenbarnevelts optreden gekeken wordt, is goed te zien welke veranderingen zich voltrokken. Op ambtelijk gebied func-

[eds. P.J. Blok e.a.] 10 delen ('s-Gravenhage 1900-1905), IX, 108-109.

¹¹⁶ Kiesow, *The Office of Stadhouder*, 59-68.

¹¹⁷ Zie Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 263-265 en zeer uitvoerig in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, hoofdstuk 52 en 53, 578-674. Een overzichtelijker samenvatting biedt Prud'homme van Reine, *Ontoefeningen in de hofstad*, 88-105.

tioneerde hij alleen nog bij het bijeenroepen van de Staten van Holland en het formuleren van de punten van beschrijving. Op uitvoerend vlak liep de raadpensionaris achter de feiten aan, want de Haagse contraremonstranten stelden hem, met steun van de stadhouder, voor voldongen feiten. Zijn politieke functie kon Oldenbarnevelt vanaf 1616 nauwelijks meer uitoefenen. Hiervoor zijn drie redenen. De kerkelijke twisten eisten alle aandacht van de Staten van Holland op, waardoor de besluitvorming op vrijwel alle andere gebieden stil lag. De standpunten tussen de steden lagen zo ver uiteen, dat de weg naar een vergelijk was afgesloten en tenslotte voelden Amsterdam en de andere contraremonstrantse steden zich door Maurits gesterkt in hun verzet tegen de raadpensionaris. Dit verzet tastte ook Oldenbarnevelts representatieve functie aan. Voor de contraremonstrantse steden had hij afgedaan als vertegenwoordiger van de autoriteit van de Staten van Holland; voor hen kwam de oplossing voor het religieuze en politieke conflict van de stadhouder en de Staten-Generaal.

Uit de analyse van het optreden van de raadpensionaris, de stadhouder en Amsterdam bij de Bestandstwisten in de Staten van Holland kunnen twee conclusies getrokken worden. Ten eerste kon Oldenbarnevelt niet om Amsterdam heen en ten tweede was de stadhouder niet in staat de Staten van Holland op legale wijze zijn wil op te leggen. Op het moment dat de drie machtsfactoren in Holland (raadpensionaris, stadhouder en Amsterdam) elkaar in evenwicht hielden kon een impasse in het besluitvormingsproces ontstaan. Oldenbarnevelt probeerde die te doorbreken met de Scherpe Resolutie en Maurits, als reactie op dit besluit, door middel van een door de Staten-Generaal gesanctioneerde wetsverzet in Holland. De gevolgen voor de verhouding tussen de Hollandse ambtenaren was dat het primaat bij de stadhouder kwam te liggen. Die duldde geen sterke raadpensionaris naast zich. Deze ongeschreven regel werd toegevoegd aan de gebruiken en gewoonten die hoorden bij het staatsbestel van de Republiek.

Hoofdstuk 4

De Witt en de Ware Vrijheid in Overijssel

De Hollandse raadpensionaris, Overijssel en de veldmaarschalk

Inleiding

In het najaar van 1654 was Johan de Witt op vrijersvoeten. Hij was bijna dertig jaar oud en al ruim een jaar raadpensionaris van Holland. Het werd tijd om een geschikte vrouw te vinden. Johan had zijn oog laten vallen op een jongedame uit een invloedrijke Amsterdamse regentenfamilie, Wendela (1635-1668), de dochter van oud-burgemeester Jan Bicker (1591-1653).¹ Op zaterdag 17 oktober mocht hij langskomen op het buitenverblijf van de familie, Akerendam in Beverwijk. Terwijl De Witt zijn best deed het hart van Wendela te veroveren en de familie gunstig te stemmen, werd hij bij zijn versierpogingen gestoord door Rabo Herman Schele (1622-1666). Deze Overijsselse edelman kwam linea recta uit Deventer om de raadpensionaris te vragen of Amsterdam niet snel een paar schutterscompagnieën naar zijn stad kon sturen, omdat het stadsbestuur bang was voor een aanval van de schutterij uit Zwolle en Kampen. Misschien had De Witt zijn hoofd er niet helemaal bij of was hij daadwerkelijk overtuigd van het gevaar, in ieder geval liet hij weten dat wat hem betreft Deventer wel Amsterdams krijgsvolk kon overnemen. Hierop reisde Schele door naar Amsterdam, waar hij zijn verzoek voorlegde aan burgemeester Frans Banning Cocq (1605-1655). De Amsterdammers waren veel terughoudender dan de jonge raadpensionaris. De vroedschap besloot ogenblikkelijk oud-burgemeester Gerard Schaep (1598-1666) in Den Haag te schrijven. Hij moest ervoor zorgen dat commissarissen uit de Staten-Generaal naar Overijssel zouden gaan om te voorkomen dat er geweld zou uitbreken. De Witt werd gesommeerd om zo snel mogelijk een vergadering van de Staten van Holland over de kwestie bijeen te roepen.²

1 Over het belang van een Amsterdamse bruid voor De Witt als raadpensionaris zie Price, 'De regent', 28-33.

2 Fruin, Kernkamp en Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, I, 243-244 en Hans Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 3 delen (1653-1657) I, 19 oktober 1654, SAA, toegangsnr. 5029, inv.

Jan Lievens, *Jan Gerritsz. Bicker* (ca. 1650). Amsterdam Museum, Amsterdam.
De koopman Jan Bicker was een van de drie gebroeders Bicker die tot 1650 de dienst uitmaakten in het Amsterdamse stadhuis. Het Bickerseiland in deze stad is naar hem genoemd.

Adriaan Hanneman, *Wendela Bicker* (1653). Collectie Teding van Berkhout, Haarlem.
Wendela Bicker, de dochter van Jan Bicker, trouwde in 1653 met Johan de Witt. Via zijn vrouw kreeg De Witt toegang tot de invloedrijke regentenfamilies Bicker-De Graeff.

Het is opmerkelijk dat de Overijsselse edelman bij De Witt aanklopte om militaire steun te krijgen uit Amsterdam. Ook al was De Witt raadpensionaris, hij had niets te zeggen over de inzet van de Amsterdamse schutterij, laat staan dat hij als Hollander de bevoegdheid had om zich te mengen in de interne aangelegenheden van een ander gewest. Toch bleek dit voor hem geen enkel beletsel te zijn om zich tussen 1654 en 1657 actief te bemoeien met de scheuring in de Staten van Overijssel en het ongedaan maken van de benoeming van Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664) als stadhouder van het gewest. Datzelfde geldt ook voor zijn inmenging in de benoemingsprocedure van een nieuwe veldmaarschalk voor het Staatse leger. De raadpensionaris maakte gebruik van het vrijkomen van dit Generaliteitsambt om Willem Frederik, tevens stadhouder van Friesland en Groningen, uit Overijssel weg te krijgen. Dat hij hierbij het initiatief nam werd door bijna alle gewesten zonder morren geaccepteerd.

Deze twee onderwerpen, De Witts bemiddeling bij het schisma in de Staten van Overijssel en zijn leidende rol in de Generaliteit tijdens de benoemingsprocedure van een nieuwe veldmaarschalk, staan centraal in dit hoofdstuk. De analyse van de twee kwesties vertelt ons hoe De Witt erin slaagde zijn politiek leiderschap in een ander gewest aanvaard te krijgen en hoe hij daarbij de vier functies van de raadpensionaris uitoefende. Meer in het algemeen wordt duidelijk wat het ontbreken van een stadhouder betekende voor de positie van de Hollandse raadpensionaris.

Bronnen en opzet hoofdstuk

Voor dit hoofdstuk zijn drie soorten bronnen gebruikt. Ten eerste de brieven van Johan de Witt aan enkele vertrouwelingen. Die geven inzicht in zijn motieven om zich te mengen in het Overijsselse schisma en laten zien hoe hij de benoeming, of uitschakeling, van de veldmaarschalk heeft aangepakt.³ Indirect maken ze duidelijk hoe De Witt dacht over zijn rol als raadpensionaris in de Staten van Holland, in Overijssel en in de Staten-Generaal. Ten tweede de briefwisseling van De Witt met drie Overijsselse regenten. Uit de brieven blijkt hoe hij de zaken in het gewest probeerde te beïnvloeden en hoe deze regenten – Schele voorop – de belangen van hun factie bij hem probeerden

nr. 24. Het is onduidelijk of Bontemantel soldaten of schutters heeft bedoeld. Hij schrijft dat 'Amsterdam eenige compag[nieën] soldaeten soude connen by maniere van afdanckinge en by Deventer in dienst genoemen connen warden'.

3 De voornaamste correspondenten van De Witt zijn in dit geval Willem van Nieuwpoort en Willem Boreel, respectievelijk ambassadeur in Londen en in Parijs, De brieven zijn te vinden in H. Scheurleer, *Brieven, geschreven ende gewisselt tusschen de Heer Johan de Witt [...] ende de gevolmachtigden van den Staedt der Vereenigde Nederlanden [...]*, 7 delen (s-Gravenhage 1723-1727), deel I en III.

te behartigen.⁴ Tenslotte de notulen van de Amsterdamse vroedschap, bijgehouden door Hans Bontemantel (1613-1688).⁵ Hieruit blijkt dat de stad zich een stuk gematigder opstelde dan De Witt wat betreft het ingrijpen bij de oostelijke bondgenoot en de benoeming van de veldmaarschalk, maar dat de raadpensionaris doorgaans de mening van Amsterdam volgde.

De keuze voor deze bronnen heeft gevolgen voor de casus. Bontemantels vroedschapsnotulen zorgen ervoor dat het Amsterdamse perspectief veel aandacht krijgt en dat de bijdrage van andere steden in de Staten van Holland enigszins buiten beeld blijft. Dat geldt ook voor de inbreng van de andere gewesten in de Staten-Generaal wat betreft de Overijsselse kwestie en de veldmaarschalksbenoeming. Deze inbreng komt alleen naar voren als er in de Amsterdamse vroedschapsnotulen of in de brieven van De Witt melding van is gemaakt.

Het hoofdstuk begint met een paragraaf over de machtssituatie van De Witt in Holland en in de Staten-Generaal na zijn aantreden als raadpensionaris. Hierin is ook aandacht voor de internationale politiek. Vervolgens komt het Overijsselse schisma aan de orde: de achtergrond van de breuk, de betrokkenheid van de raadpensionaris, de veldmaarschalksbenoeming, de verwachtingen van de Hollandse steden en de manier waarop De Witt de vier functies van de raadpensionaris gebruikte om beide kwesties in zijn voordeel op te lossen.

De eerste jaren van De Witt

De machtssituatie waarin Johan de Witt terechtkwam na zijn benoeming in 1653 tot raadpensionaris, werd gekenmerkt door bestuurlijke stabiliteit, maar ook door binnenlandse onrust.⁶ De stabiliteit was te danken aan de Grote Vergadering van 1651. Alle gewesten kwamen toen in Den Haag bijeen om te overleggen over de staatkundige toekomst van de Republiek na het plotse lijden van stadhouder Willem II. Een jaar eerder had de stadhouder een staatsgreep gepleegd in Holland, waarbij hij zes vooraanstaande regenten

4 De briefwisseling is uitgegeven in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I en II en in Fruin en Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, I.

5 Hans Bontemantel was volgens G.W. Kernkamp een regent van de tweede rang en als libertijn met remonstrantse sympathieën een aanhanger van de politiek van Johan de Witt. Kernkamp houdt Bontemantels notulen voor betrouwbaar, omdat ze openlijk de kuiperijen in de Amsterdamse raad beschrijven. Niet duidelijk is waarom en voor wie de notulen zijn opgesteld, wel dat ze door andere regenten bij Bontemantel thuis geraadpleegd werden. Idem, *De regering van Amsterdam*, I, xx-xxx en lv-lxi.

6 Zie voor een plaatsbepaling van de Republiek rond 1650, zowel binnenlands als buitenlands: Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Amsterdam 1999) in het bijzonder hoofdstuk 2.

had laten arresteren en geprobeerd had Amsterdam in te nemen. Nu er geen stadhouder en ook geen voor de hand liggende opvolger beschikbaar was, liet Holland het ambt vacant. Met uitzondering van Friesland en Groningen besloten de andere gewesten om ook geen nieuwe stadhouder te benoemen. In Holland kwam de macht in handen van de stedelijke regenten. De Witt werd als raadpensionaris het gezicht van het regentenbewind, dat bekend kwam te staan als de Ware Vrijheid.⁷

De republikeinse staatsvorm kon op grote steun rekenen van de Hollandse elite, maar de gewone bevolking had liever een Oranjestadhouder aan het roer van het gewest en de Republiek. De familie bleef onverminderd populair, met name in Zeeland en in de oostelijke gewesten. In tijden van crisis en oorlog werd de roep om een stadhouder nog sterker dan anders. De handelsoorlog met Engeland, die uitbrak in 1652, gaf de Oranjegezinden nieuwe moed. Na aanvankelijke successen legde de Nederlandse marine het af tegen de grotere en modernere Engelse vloot. De Engelsen konden de Hollandse en Zeeuwse kust blokkeren, met als gevolg een enorme werkloosheid en algehele onvrede.⁸ Hoewel de Hollandse regenten de touwtjes stevig in handen hadden, bestond er vrees voor een opstand onder bevolking en daarom was hen er veel aan gelegen om de oorlog te beëindigen.

Te midden van deze gebeurtenissen begon De Witt in zijn nieuwe functie. Als eerste moest hij een einde zien te maken aan de oorlog en dat betekende onderhandelen met de Engelsen. De politieke leiding in Londen lag sinds enige jaren in handen van Oliver Cromwell, de *Lord Protector*, die tijdens de Engelse burgeroorlog (1642-1651) het bewind van Karel I Stuart (1600-1649) omver had geworpen en de drijvende kracht was geweest achter zijn proces en terechtstelling.

Cromwell wilde wel vrede sluiten met de Nederlanders, maar tegen een hoge prijs: de Staten-Generaal moesten de prins van Oranje uitsluiten van het stadhouderschap en het kapitein-generaalschap van het Staatse leger. Met deze eis wilde hij voorkomen dat de jonge prins Willem III ooit zijn Stuart-familie zou helpen de Engelse troon opnieuw te bestijgen. Willem was immers via zijn moeder Mary Stuart (1631-1660) een kleinzoon van Karel I en een neef van de toekomstige koning Karel II (1630-1685).⁹ Voor de Nederlanders was

7 Zie over Johan de Witt als leider van de Ware Vrijheid: Panhuysen, *De Ware Vrijheid*. De ideeën achter de Ware Vrijheid worden besproken in: G.O. van de Klashorst, 'De ware vrijheid, 1650-1672', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-185.

8 De achtergrond en het verloop van de Eerste Engels-Nederlandse oorlog komen naar voren in J.R. Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (Londen en New York 1996) 107-114 en in Van Alphen, Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 21-28.

9 Op grond van dit huwelijk probeerde de royalistische partij in de persoon van koningin

deze voorwaarde onaanvaardbaar, omdat die de soevereiniteit van de gewesten aantastte. Toen Cromwell en zijn mede-republikeinen vasthielden aan de uitsluiting, kwamen de vredesonderhandelingen vast te zitten.

De Witt was nauw betrokken bij de besprekingen. Hij moest de politieke en representatieve functies van zijn ambt flink oprekken om een uitweg uit de impasse te vinden. Begin 1654 vernam hij van de Hollandse onderhandelaars in Londen, ambassadeur Willem Nieuwpoort (1607-1678) en Hieronymus van Beverningh (1614-1690), dat Cromwell een opening had geboden, namelijk dat hij genoegen nam met de uitsluiting van Oranje door Holland. Na overleg met enkele Hollandse regenten besloot De Witt deze handreiking aan te nemen.¹⁰ Vanaf dat moment voerde Van Beverningh naast de officiële onderhandelingen geheime besprekingen met Cromwell. Ze kwamen met elkaar overeen dat het vredesverdrag een verborgen, extra artikel zou bevatten over de uitsluiting van Oranje, dat pas door Holland werd bekrachtigd na de ratificatie van de vrede door de Staten-Generaal.¹¹ Zo geschiedde: op 22 april 1654 keurden de gewesten nietsvermoedend de Vrede van Westminster goed. Pas daarna openbaarde Johan de Witt de Acte van Seclusie in de Staten van Holland. De meeste steden waren volledig overdonderd door de Acte en het eigenmachtige optreden van hun raadpensionaris. Een paar steden protesteerden fel tegen uitsluiting van Willem III, maar uiteindelijk kreeg De Witt de Staten van Holland zo ver dat zij de Acte met een meerderheid van stemmen aannamen, in plaats van met algemene stemmen.¹² Zonder hulp van Van Beverningh was De Witt nooit geslaagd en als beloning steunde hij de sollicitatie van de Goudse regent naar de functie van thesaurier-generaal van de Unie.¹³

Het vacant laten van het stadhouderschap en de uitsluiting van de prins van Oranje bepaalden de machtssituatie in Holland en in de Staten-Generaal. De Hollandse steden steunden het eerste besluit, maar waren minder gelukkig met het tweede, ondanks De Witts indrukwekkende *Deductie* (de verdediging van de Acte van Seclusie).¹⁴ De raadpensionaris zette zich met succes in om een goede verstandhouding te krijgen met Haarlem, Leiden, Edam en

Henriëta Maria de Republiek aan haar kant bij de burgeroorlog te betrekken – overigens zonder veel resultaat. Zie S. Groenveld, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984) 100-108.

10 Japikse, *Johan de Witt*, 76-79.

11 Rowen, *John de Witt*, 207-214.

12 Israel, *De Republiek*, 1, 823-824 en Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 151-155.

13 Zie over Van Beverningh: Wout Troost, *Hiëronymus van Beverningk tijdens het Rampjaar 1672* (Zutphen 2021).

14 [Johan de Witt], *Deductie, ofte declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt; [...] Ingesteld ende dienende tot Justificatie Van 't verleen van seeckere Acte van Seclusie, Raekende 't employ van den Heere Prince van Oraigne* (s-Gravenhage 1654), Kn. 7543.

Enkhuizen, de tegenstanders van de uitsluiting van de prins, maar na 1668 kozen deze steden alsnog voor de oppositie tegen zijn leiderschap.¹⁵ In de Staten-Generaal bestond onder de andere gewesten grote onvrede over de Hollandse dominantie. Bij tijd en wijle probeerden zij de Hollandse uitsluiting van de prins van Oranje ongedaan te maken; deze casus is een van de voorbeelden.

Het sterkste verzet kwam uit Friesland, waar een andere tak van de familie Nassau het stadhouderschap uitoefende. Willem Frederik van Nassau-Dietz bevond zich in een lastige positie. Aan de ene kant wilde hij van de situatie gebruik maken en in naam van zijn neefje het stadhouderschap in zo veel mogelijk gewesten op zich nemen, maar aan de andere kant wilde hij niet in conflict komen met de Oranje-Nassaus, die de belangen van de jonge Willem III behartigden.¹⁶

Voor De Witt betekende de afwezigheid van de stadhouder dat hij niet vanuit een ondergeschikte positie hoefde op te treden als raadpensionaris, zoals zijn voorgangers onder Frederik Hendrik en Willem II. Hij was daardoor in staat om naast de administratieve en uitvoerende ook de politieke en representatieve functie van zijn ambt volledig uit te oefenen. De omstandigheid dat de zoon van de laatste stadhouder na diens dood geboren was en dat er binnen zijn familie onenigheid bestond over zijn opvoeding en toekomst, zorgden ervoor dat De Witt zich de eerste tien jaren van zijn bewind geen hoofdbrekens hoefde te maken over de jonge prins en de Oranjes.¹⁷

Internationale politiek

In de zomer van 1658 zette De Witt zijn ideeën over de Europese politiek uiteen in een brief aan zijn aangetrouwde oom, de Amsterdamse burgermeester Cornelis de Graeff (1599-1664). Dit betoog vormde de afsluiting van een leerproces dat hij sinds zijn aantreden als raadpensionaris had doorlopen. De Witt schreef dat hij tot de conclusie was gekomen dat de Republiek in Europa bondgenoten nodig had: 'Ik moet bekennen dat ik niet zonder zorg bemerk heb, dat onze staat al enige tijd haar belangen behartigt zonder vaste vrienden

15 Groenveld, *Evidentie factiën in den staet*, 47-49.

16 Zie over deze ingewikkelde *tour de force* van Willem Frederik: Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000).

17 De onderlinge verhoudingen in het Huis van Oranje in de jaren 1650-1672 komen aan bod in Kooijmans, *Liefde in opdracht* en in Geert Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005). Hetzelfde onderwerp, maar dan met de nadruk op de invloed van de Stuarts, is te vinden in Pieter Geyl, *Oranje en Stuart* (Utrecht 1939).

of vertrouwde bondgenoot.¹⁸ Wat waren in deze jaren de omstandigheden waarmee de Republiek in Europa te maken had?

Allereerst bleef Engeland ook na de Vrede van Westminster de raadpen-sionaris bezighouden. De vrede leidde niet tot een betere verstandhouding, want beide landen keken met argusogen naar elkaars economische activiteiten binnen en buiten Europa. In de brief aan zijn oom stelde De Witt vast dat ‘de jaloezie tussen de Engelsen en ons land over handel [...] zal blijven bestaan’.¹⁹

In de tweede plaats raakte de Republiek betrokken bij de Tweede Noordse Oorlog (1655-1660). Zweden, waarmee Engeland nauwe betrekkingen onder-hield, voerde een succesvolle expansionistische politiek in het Oostzeegebied en nadat het land in een korte oorlog Denemarken de zuidelijke Sontoever af-handig had gemaakt, bedreigde het de Nederlandse handelsbelangen. Voor de Republiek was een vrije Sontdoorgang onontbeerlijk om de graanleveranties uit Danzig gaande te houden. In een poging het machtsevenwicht in de Oost-zee te herstellen stuurde de Republiek een flink aantal moderne oorlogssche-pen om Denemarken bij te staan. De Witt wilde de ‘jalousie’ met Engeland echter niet verder aanwakkeren en daarom kreeg de vloot de opdracht zich terughoudend op te stellen tegenover de Zweedse en Engelse marine. In 1659 trokken de Engelsen zich plotseling terug en had de Republiek de handen vrij om de Zweden uit Denemarken te verjagen.²⁰

In de derde plaats was de Republiek verwickeld in een handelsconflict met Portugal. De inzet was de compensatie voor de Nederlandse restitutie van ver-overde Portugese koloniën in Brazilië na de Vrede van Munster. Om de com-pensatie af te dwingen blokkeerde een Nederlands vlooteskader in 1657 de monding van de Taag bij Lissabon.²¹ In de vierde plaats, tenslotte, werden de Zuidelijke Nederlanden het toneel van de strijd tussen Spanje en Frankrijk.

18 ‘Ick moet bekennen niet sonder apprehensie [beduchtheid] aen te mercken, dat desen Staet [de Republiek] nu eenigen tijdt herwaerts alle haere saecken sonder eenige vaste vrund-schap ofte vertrouwde alliancie heeft beleydt’. Johan de Witt aan Cornelis de Graeff, 18 augustus 1658, in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, II 60.

19 ‘[...] de jalousie, die tusschen d’Engelsche ende dese natie om ’t poinct van de commercie [...] oock geschaepen is te continueren’. Johan de Witt aan Cornelis de Graeff, 18 augustus 1658, in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, II, 60.

20 Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 28-30. Zie ook N.F. Noordam, *De Republiek en de Noordse oorlog, 1655-1660* (Assen 1940).

21 Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 32 en 223-227. De Republiek was in staat om de landen aan de Sont en Portugal haar wil op te leggen dankzij de bouw van een moderne oorlogsvloot. Zie hiervoor, naast het genoemde werk, Bruijn, *Varend verleden*, 98-128, Gijs Rommelse en Roger Downing, ‘The fleet as an ideological pillar of Dutch radical republicanism, 1650-1672’, *The International Journal of Maritime History*, 27 (2015) 3, 387-410 en Onnekink en Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World*, 105-114, aldaar 109-110.

De Spanjaarden verdedigden daar hun Europese rijk tegen de drang van Lodewijk XIV om de grenzen van zijn koninkrijk naar het noorden te duwen.²² Hoewel de Republiek tijdens de Dertigjarige Oorlog met Frankrijk verbonden was geweest, hadden de Nederlandse regenten de opdringerige Franse koning liever niet als directe buur.

Toen De Witt zijn visie op de Europese politiek op papier zette, wierp de Vrede van de Pyreneeën (1659) tussen Spanje en Frankrijk haar schaduw alvast vooruit. De tegenstelling tussen Habsburg en Frankrijk werd vervangen door een pril machtssysteem, waarin de voornaamste Europese staten – Engeland, Spanje, Zweden, Frankrijk en de Republiek – opnieuw een plaats moesten zien te verwerven.²³ Voor Frankrijk en Engeland, maar in zekere zin ook voor de Republiek, gold dat zij na een periode van binnenlandse conflicten de mogelijkheid kregen om een goede positie op te eisen. Dit proces komt ook naar voren in de brief van De Witt. Hij trok de conclusie dat Europa was verdeeld in twee partijen, waarbij ‘balans aan de ene zijde tegenwoordig door Frankrijk en Engeland en de aan de andere zijde door Spanje en het Habsburgse rijk [in evenwicht] wordt gehouden.’ Binnen deze constellatie kon de Republiek niet zonder bondgenoten. Het was het verstandigst, aldus de raadpensionaris, om ‘de vroegere verhouding met Frankrijk en, als het lukt, ook met Engeland te herstellen.’²⁴

Hoezeer de bovenstaande Europese ontwikkelingen ook de aandacht van De Witt opeisten, ze vormden in de jaren 1654-1657 geen bedreiging voor de stabiliteit van zijn positie in Holland en de Republiek, wellicht met uitzondering van het gevaar voor een nieuwe oorlog met Engeland. Dat betekende dat De Witt, zolang de fricties met Engeland binnen de perken bleven, de mogelijkheid had om in Holland en de andere gewesten te werken aan de versterking van de Ware Vrijheid.²⁵

Johan de Witt en de het Schisma in Overijssel

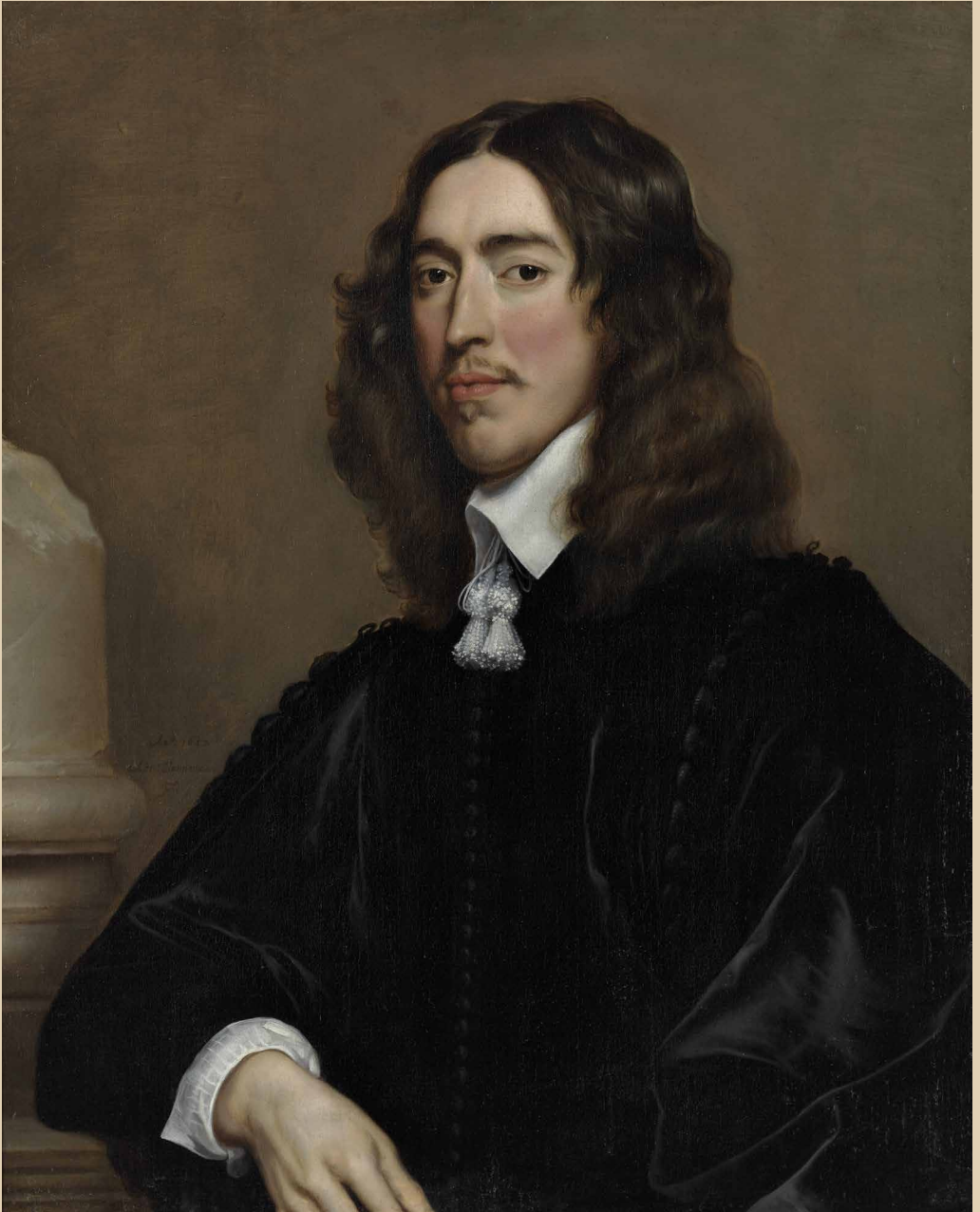
In de herfst van 1654 verscheen in de straten van Deventer een pamflet waarin de Zwolse edelman Rutger van Haersolte (1605-1674) door de fictieve rechter Vrederijk voor het gerecht van Overijssel werd gedaagd:

22 D.J. Sturdy, *Factured Europe 1600-1721* (Oxford 2002) 110-120.

23 Onnekink en Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World*, 103.

24 ‘[...] de balance aen de ééne zyde jegenwoordich door Vranckrijck ende Engelandt ende aen de andere zyde door Spaigne ende ’t gansche huysch van Oostenrijck werdt gehouden; ’de vorige confidentie met Vranckrijck ende, sooveel doenlijck, ook met Engelandt te restabilieren.’ Johan de Witt aan Cornelis de Graeff, 18 augustus 1658, in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, II 61.

25 Japikse, *Johan de Witt*, 88-123, Israel, *De Republiek*, II, 818-823.

Adriaan Hanneman, *Johan de Witt* (1652). Boymans van Beuningen Rotterdam.
Johan de Witt liet zich een jaar voordat hij raadpensionaris werd portretteren door de Haagse society-
schilder Adriaan Hanneman. Drie jaar later schilderde Hanneman de huwelijksportretten van hem en
Wendela (zie afb. 21).

‘Wij Vrederijk, de rechtsheer van het landschap van Overijssel, laten weten dat U, Rutger van Haersolte, met wiens persoon de vrome Patriot ons heeft bekend gemaakt [...], dat U zou hebben geprobeerd de oude Regeringsvorm te veranderen, de Soevereine macht naar U en de Uwen te trekken, de mederegenten te corrumperen, om op die manier met geweld en onderdrukking te mogen domineren en heersen over goede en onschuldige Onderdanen.’²⁶

Het pamflet kreeg vier vervolgen waarin Van Haersolte door ‘de vrome Patriot’ werd aangeklaagd, berecht en veroordeeld voor corruptie en machtsmisbruik. Waar kwam deze beschuldiging aan het adres van Van Haersolte vandaan?²⁷

Begin jaren 1650 ontstond in de Staten van Overijssel onenigheid over de verdeling van enkele provinciale ambten, in het bijzonder over het Drostambt van Twente. De ingewikkelde structuur van de Staten droeg eraan bij dat het conflict ontaarde in een schisma. De drie steden Deventer, Zwolle en Kampen hadden elk één stem in de Statenvergadering en alle edelen stemden individueel. De stemmen staakten als de steden tegenover de ridderschap stonden, maar ook als een derde van de ridderschap en twee steden samen optrokken of als één stad met de hele ridderschap meestemde. Een bijkomend probleem was dat er geen echte leider was binnen de Staten, want na de Opstand tegen Spanje vonden de steden en de vier Overijsselse kwartieren dat

26 ‘Wy Vrede-rijck, de Recht-Heere [...] der Lantschap van Over-Yssel late weten U Rutger van Harsolte [...] welcker gestalt de vrome Patriot ons heeft bekent gemaectt [...] al dat ghy soudt hebben gesocht de goede ordre van Regeronghe te veranderen, de Soevereine macht van dien alleene aen U ende den Uwen te trekken, de Mede-Regenten te corrumperen [...], om alsoo met violentie ende oppressie te mogen domineren ende heerschen over die goede ende onnoosele Onderdanen.’ [Anoniem], *Wy Vrede-rijck, de Recht-Heree, Opperste Gebieder ende Oudste Voorsitter in de Heylige Vier- en Vry-schare der Landschap van Over-Ijssel* (1654), Kn. 7675. Zie over de pamflettenreeks waar dit pamflet deel uitmaakt Jan Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw. Een vergeten pamfletten oorlog (1654-1675)* (Zutphen 2019) 98-100.

27 Het conflict in Overijssel is uitgebreid beschreven door C.H.Th. Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk*, 2 delen (’s-Gravenhage 1888), waarvan het eerste deel betrekking heeft op het conflict uit 1654-1657. Bussemaker zag het schisma in de Overijsselse Staten door een negentiende-eeuwse, Hollandocentrische bril als een conflict tussen Staats- en Prinsgezinden. Zie hiervoor J.C. Streng, ‘C.H.Th. Bussemakers ‘Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk’ na 100 jaar’, in: *Overijsselse historische bijdragen (VORG)* 106 (1991) 21-44. Het schisma is vanuit het perspectief van twee kleine Overijsselse steden beschreven door Frits Schmidt, ‘*Te laate genodigt of in ’t geheel vergeten*’. *De positie van Hasselt en Steenwijk binnen het bestuur van het gewest Overijssel 1621-1795* (Kampen 2001) 85-116.

ze soeverein waren.²⁸ De stadhouder had van oudsher genoeg gezag om de partijen in toom te houden, maar na de dood van Willem II ontbrak deze matigende invloed. Het zal niet verbazen dat de steden en de ridderschap in de Staten van Overijssel een ander idee hadden over wat een meerderheidsbeslissing was.²⁹

Zo kon het gebeuren dat de verkiezing van de nieuwe drost van Twente in april 1654 volledig uit de hand liep. Dit ambt was onder adellijke families een gewilde functie, omdat in elk kwartier een drost aan het hoofd stond. De edelman Rutger van Haersolte, oorspronkelijk afkomstig uit Zwolle, had zijn zinnen gezet op het Twentse drostambt. Om zich te verzekeren van zijn verkiezing had hij tevoren stemmen geronseld onder de Ridderschap en de stadsbesturen van Zwolle en Kampen. Als tegenprestatie beloofde hij de kandidaat van de twee steden te steunen voor het rekenmeesterschap van Salland, de functie die hij op dat moment nog uitoefende. Op de dag van de stemming betaalden Haersoltes machinaties zich uit, want hij kreeg 42 van de ongeveer 60 edelen en de steden Zwolle en Kampen achter zich. Deventer en overige edelen, voornamelijk afkomstig uit Twente, voelden zich bedonderd en erkenden de uitslag niet. De kwestie verlamde de rest van de landdag. Drie dagen later keerden de Zwolse en Kamper afgevaardigden terug naar huis, zonder dat de tot dan toe genomen besluiten werden geresumeerd. Volgens Deventer was de Statenvergadering op deze manier niet formeel gesloten en daarmee was de verkiezing van Van Haersolte ongeldig.³⁰

Johan de Witt werd vanaf het begin van alle strubbelingen op de hoogte gehouden door een geestverwant uit Deventer, de al eerder genoemde Rabo Herman Schele. Schele was weliswaar een edelman, maar hij droeg de republikeinse uitgangspunten van De Witt een warm hart toe en hij had zich ingespannen om het stadhouderschap in Overijssel vacant te laten. Voor De Witt was Schele een betrouwbare informant en hij ging, zeker toen het schisma zich voltrok, blindelings af op diens berichten. De edelman was hierdoor in staat de mening van de raadpensionaris te sturen. Al begin mei schreef hij De Witt over intriges van de Statenleden en over onderwerpen 'van zulke aard,

28 Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen*, 252-253 en A.J. Mensema en A.J. Gevers, 'De Staten als Soevereinen van Overijssel 1578-1795' in: E.D. Eijken, A.J. Mensema e.a., *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle 1978) 35-43. Pas in het midden van de achttiende eeuw bereikten de ridderschap en de steden overeenstemming over deze stemverdeling. Tot die tijd bestond er discussie of riddermatigen individueel of per kwartier stemden. Streng, 'Bussemakers' *Geschiedenis van Overijssel*', 38-39.

29 J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997) 345-348.

30 Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 6-7 en 30-35.

dat die beter mondeling dan per brief gecommuniceerd kunnen worden'.³¹ Eind september wist Schele te melden dat Van Haersolte tijdens een landdag van Zwolle en Kampen had voorgesteld om een nieuwe kapitein-generaal en stadhouder in Overijssel te benoemen.

Het conflict tussen Zwolle en Kampen aan de ene kant en Deventer aan de andere kant liep door Van Haersoltes initiatief steeds hoger op en leidde in juni 1654 zelfs tot een breuk in de Staten van Overijssel. De nieuw gekozen drost van Twente liet zich er niet door tegenhouden. Hij kreeg voor elkaar dat de Zwolse Staten, zoals we de partij van Zwolle en Kampen zullen noemen, in oktober een delegatie naar Leeuwarden stuurde om de Friese stadhouder te vragen op te treden als plaatsvervanger in Overijssel voor de vierjarige prins Willem.³² Willem Frederik had weinig aanmoediging nodig om het verzoek te accepteren en aan het einde van die maand werd hij in beide steden feestelijk binnengehaald om er de eed als luitenant-stadhouder af te leggen. Een paar dagen later reisde hij naar Deventer, maar de stad weigerde hem te erkennen.³³ Sterker nog, de tegenstanders van de Van Haersoltes, zoals de Twentse ridderschap, de stadjes Hasselt en Steenwijk (beide zonder vertegenwoordiging in de Staten), sloten zich bij de Deventernaren aan en richtten een eigen Statenvergadering op.

De Aanslag op Amsterdam en de Grote Vergadering

In de Deventer Staten, en ook bij Johan de Witt, veroorzaakte de benoeming van Willem Frederik tot stadhouder grote onrust vanwege zijn betrokkenheid bij de staatsgreep van Willem II in 1650.³⁴ Een ruzie tussen de stadhouder en de Staten van Holland over bezuinigingen op het Staatse leger was de aanleiding geweest voor de machtsgreep. Willem wilde de inkrimping van het leger ongedaan maken en besloot de grootste voorstanders van de bezuinigingen te arresteren en de stad Amsterdam, als voornaamste pleitbezorger van een kleiner leger, bij verrassing in te nemen. Met het laatste onderdeel was Willem Frederik belast. De staatsgreep, die plaatsvond op 30 juli 1650, lukte maar

31 '[...] van sulcken natuur dat de selve beeter mondeling als bij missive gecommuniceert saude werden'. Schele aan De Witt, 3 mei 1654, NA, Archief Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17, [oud] inv.nr. 9802. De rechterkant van de brief is door de tand des tijds aangetast, waardoor sommige letters zijn weggevallen.

32 Schele aan De Witt, *Brieven aan De Witt*, 1, 107, 112; Bussemaker, *Geschiedenis Overijssel*, 1, 68-69, 73, 81-82. Het is niet helemaal duidelijk waarom Van Haersolte zich zo inspande voor het Huis van Oranje. Mogelijke verklaringen zijn dat hij met het herstel van het stadhouderschap in de Republiek de macht van Holland wilde breken en dat hij met hulp van de (luitenant-)stadhouder zijn benoeming tot Drost van Twente wilde effectueren.

33 Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 229. Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw*, 82-83.

34 Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 137-157.

half. Zes regenten, waaronder de vader van Johan de Witt, werden opgepakt en opgesloten in slot Loevestein, maar de verovering van Amsterdam mislukte omdat de burgemeesters van de stad tijdig gewaarschuwd waren. Willem Frederik trof de stad in staat van verdediging aan en besloot zijn troepen in de omgeving te legeren. Er werden onderhandelingen geopend die de stadhouder uiteindelijk zijn zin gaven: de bezuiniging op het leger werd ongedaan gemaakt en zijn grootste tegenstanders in de stad, waaronder de gebroeders Bicker, verdwenen van het pluche. Lang kon Willem II niet van zijn overwinning genieten, want in november 1650 overleed hij onverwacht aan de pokken; zijn zoon, de latere Willem III, werd acht dagen later geboren.³⁵

Een maand na de dood van de stadhouder was Johan de Witt benoemd tot pensionaris van zijn geboortestad Dordrecht en in die hoedanigheid nam hij deel aan de Grote Vergadering van 1651. Als pensionaris van de stad die oppositie had gevoerd tegen de stadhouder en als zoon van een van de gearresteerde Hollandse regenten bemoeide De Witt zich intensief met de totstandkoming van de besluiten van de vergadering.³⁶ Over de uitkomsten moet hij tevreden zijn geweest.³⁷ Op het gebied van de staatsinrichting liet Holland weten dat het gewest lid bleef van de Unie van Utrecht, maar dat het geen nieuwe stadhouder zou benoemen. Dit voorbeeld werd door de meeste gewesten gevolgd. Het punt van de religie riep minder controverser op: de gereformeerde kerk bleef de publieke kerk, maar werd geen staatskerk. Wat betreft de militie besloten de gewesten dat het Staatse leger intact bleef, maar wel werd het patentrecht aangepast. Voortaan moest zowel de Raad van State als een gewest waarin compagnieën werden gelegerd schriftelijk toestemming (het patent) geven voor troepenverplaatsingen.³⁸

De besluiten van de Grote Vergadering waren voor Willem Frederik een bittere pil, want zijn politieke en militaire ambities werden erdoor gefnuikt.

35 Israel, *De Republiek*, II, 701-703 en S. Groenveld, *De Prins voor Amsterdam*. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650 (Bussum 1967).

36 Rowen, *John de Witt*, 50-56.

37 Price, *Holland and the Dutch Republic*, 285-289. Over de drie kernelementen van de Unie van Utrecht tussen 1640 en 1651: Simon Groenveld, 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Republiek voor en na de Munsterse Vrede', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog: twaalf artikelen over de periode 1556-1652* (Hilversum 2018) 260-286.

38 Het Staatse leger werd niet centraal, maar gewestelijk gefinancierd. Zo betaalde elk gewest de compagnieën die op zijn repartitie (betaalrol) stonden. Sinds de Grote Vergadering van 1650-1651 had elk gewest ook de zeggenschap over de troepen die het betaalde. Deze maatregel was ingevoerd om een nieuwe staatgreep door een stadhouder, zoals in 1618-1619 en 1650, onmogelijk te maken, maar ondergroef wel de kwaliteit van het Nederlandse leger. Zie Olaf van Nimwegen, 'Deser landen crijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688* (Amsterdam 2004) 255-256 en Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 232-234.

De hoop die de Friese stadhouder had om deze functie voor zijn achterneefje in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelre en Overijssel waar te nemen werd hem ontnomen door het besluit de stadhouderszetel vacant te laten. Zijn deelname aan de Aanslag op Amsterdam deed zijn kansen om ooit veldmaarschalk van het Staatse leger te worden, een lang gekoesterde wens, natuurlijk geen goed. Het is de vraag of Willem Frederik dat zelf ook zo zag en beseftte welke angst er onder de regenten voor hem leefde.³⁹ In augustus 1654, bijvoorbeeld, gaf de vroedschap van Amsterdam de opdracht de stad in staat van verdediging te brengen toen het gerucht de ronde deed dat de Friese stadhouder troepen aan het werven was voor ‘eenige aenslaegen of entrep[r]inse op Hollant en voornaementlyck op dese stadt.’⁴⁰ Het gerucht bereikte ook De Witt. Hij liet voor de zekerheid de compagnie die onder bevel van Willem Frederik stond snel overplaatsen van Dordrecht naar het minder centraal gelegen Geertruidenberg.⁴¹ Het is duidelijk dat de mogelijkheid om luitenant-stadhouder van Overijssel te worden voor Willem Frederik een kans is geweest om zijn geknakte politieke ambities nieuw leven in te blazen.

Niet alleen voor Amsterdam en Holland, maar ook voor Johan de Witt vormde Willem Frederik een bedreiging. Na De Witts aantreden als raadpensionaris werd hij het gezicht van het Hollandse regentenbewind. De Witts principalen, de Hollandse steden, waren na het besluit om geen stadhouder meer te benoemen vrij van diens bemoeienis met de magistraatsbestelling; vandaar de naam Ware Vrijheid.⁴² Het optreden van Willem Frederik in Groningen en Drenthe, waar hij het stadhouderschap van zijn Hollandse familie overnam, en in Overijssel, kon het verzet tegen de Hollandse dominantie in de landgewesten aanwakkeren. Ook bestond het gevaar dat de herinvoering van het stadhouderschap in andere gewesten zou overslaan naar Holland en er een einde kwam aan de Ware Vrijheid. In zekere zin was Overijssel dus een strijdtoneel tussen voorstanders van een bestel met een stadhouder aan het hoofd en een republikeins staatsbestel, al moet aangetekend worden dat opportunisme niet vreemd was aan de keus voor een van beide opvattingen.⁴³ In ieder geval was invloed in Overijssel voor de Hollandse raadpensionaris en de Friese stadhouder een manier om de balans in de Republiek ten gunste van hun politieke uitgangspunten te laten doorslaan.

39 Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 236.

40 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, I, 22 augustus 1654.

41 Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 228.

42 Israel, *De Republiek*, II, 801-803.

43 Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw*, 73-77.

Hollands ingrijpen in Overijssel

Het onaangekondigde bezoek van Schele aan De Witt in Beverwijk was een direct gevolg van de verkiezing Willem Frederik tot stadhouder van Overijssel. De Deventernaren verwachtten elk moment dat de stadhouder de schutterijen van Zwolle en Kampen het bevel zou geven om hun stad te omsingelen. Die angst was mede ingegeven door de legering van twee compagnieën van het Staatse leger in Zwolle. De Staten-Generaal hadden weliswaar ook een compagnie naar Deventer gestuurd en alle kapiteins het bevel gegeven zich niet met het Overijsselse conflict te bemoeien, maar Deventer was er niet gerust op.⁴⁴ Het gerucht deed namelijk de ronde dat de Staatse compagnieën de opdracht hadden gekregen om op te trekken naar Twente, om daar de installatie van Rutger van Haersolte als drost af te dwingen.⁴⁵ Nu was de maat voor Deventer vol. Schele werd naar Amsterdam gestuurd om gewapende hulp te vragen.

Uit de aantekeningen die Hans Bontemantel maakte van de vroedschapsberaadslagingen weten we dat er in Amsterdam uitvoerig over de ‘Overijsselse questen’ werd vergaderd. De heren vonden het ‘een swaere saecke’, maar wilden niet meewerken om Deventer van extra troepen te voorzien. De Amsterdammers namen de zaak serieuzer dan de raadpensionaris en sommeerden hem de Staten van Holland bijeen te roepen.⁴⁶ Drie dagen later werd er op het Binnenhof over de kwestie gesproken en uit het ontbreken van een resolutie kan afgeleid worden dat het verzoek uit Deventer op meer tegenstand stuitte.⁴⁷ Dat is opmerkelijk, want de Staten van Holland hadden het verzoek ook kunnen opvatten als een uitnodiging om hun politieke lijn in Overijssel af te dwingen. In een nieuwsbrief aan twee Nederlandse ambassadeurs stond De Witt stil bij deze complexe zaak en hij concludeerde tenslotte dat Holland zich niet moest mengen in de interne aangelegenheden van Overijssel. Ingrijpen zou een precedent scheppen voor andere gewesten om de Zwolse kant te kiezen ‘en zou de hele Staat in een burgeroorlog kunnen storten.’ Toch liet De Witt in dezelfde brief zijn gedachten gaan over de inlijving van Deventer bij Holland, zodat Zwolle, Kampen en andere gewesten afgeschrikt zouden

44 Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 48, 55-64 en Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 22 september 1654.

45 Thomas Birch (ed.), *A Collection of the State Paper of John Thurloe*, 7 delen (Londen 1742) II, 656-669, A paper of the commissioners of Overijssel, 20 oktober 1654.

46 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 19 oktober 1654.

47 Over de verschillende vergaderzalen op het Binnenhof: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 95-154 en Jaco Alberts, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013).

worden de stad aan te vallen. Het plan leek hem bij nader inzien niet uitvoerbaar.⁴⁸

Deze halfslachtige opstelling tegenover het Overijsselse schisma kwam een half jaar later opnieuw naar voren. De Witt legde de Staten van Holland een resolutie voor, die militair ingrijpen in het gewest mogelijk maakte. De aanleiding was dat Schele en burgemeester Johan van der Beecke (1611-1660) opnieuw in de Statenvergadering hadden gesmeekt of Holland hun stad wilde bijstaan tegen graaf Willem, die volgens hen op het punt stond ‘een aanslag te plegen’ op Deventer.⁴⁹ Haar Edel Groot Mogenden besloten ter plekke dat de Hollandse garnizoenen in Overijssel tussenbeide moesten komen als Willem Frederik daadwerkelijk tot gewelddadigheden overging.⁵⁰ Dat ging De Witt niet ver genoeg. In zijn archief bevindt zich een concept-resolutie waarin hij voorstelde om op basis van artikel 1 van de Unie van Utrecht de Hollandse troepen de bevoegdheid te geven Deventer ‘met directe hulp en met krachtige hand bij te springen en de stad met afdoende middelen krachtig te beschermen’.⁵¹ Hier is te zien hoe De Witt zijn politieke functie uitoefende. Het voorstel werd met gemengde gevoelens ontvangen. Dordrecht en Medemblik wilden Deventer te hulp schieten, Alkmaar en Delft vonden dat Holland zich niet met de Overijsselse kwestie moest bemoeien en de overige steden steunden Leiden om een beslissing door te schuiven naar de volgende Statenvergadering.⁵² In een brief aan ambassadeur Nieuwpoort deed de raadpensionaris verslag van de gang van zaken. Hij verwachtte dat de afgevaardigden, als de situatie goed tot hen was doorgedrongen, de resolutie zouden goedkeuren.⁵³

Bij de eerstvolgende gelegenheid dat de Staten van Holland over militair ingrijpen in Overijssel spraken, medio april, wilde De Witt koste wat kost zijn voorstel doordrukken. Bij Bontemantel is te lezen hoe hij te werk ging

48 ‘[...] ende sulx den gantschen Staet in een civile oorloge soude connen werden gestelt.’ De Witt aan Van Beverningh en Nieuwpoort, 30 oktober 1654, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 247.

49 ‘[...] yts te willen attenteeren’. *Resoluties van de Staten van Holland*, 20 maart 1655 en Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 23 maart 1655. Volgens Rowen kwamen Schele en Van der Beecke een dag later langs. Een vergissing? Rowen, *John de Witt*, 366.

50 Bontemantel, *Resoluties van den Raad*, 1, 23 maart 1655.

51 ‘[...] met daedelijk hulp ende met der stercke handt spoedich bij te springen, ende haer vigoureuuselijck te beschermen door soodaenige wegen, ende middelen, als vande meeste expeditie ende effcacie sullen wesen’. NA, Archief Johan de Witt, inv.nr. 53, januari-maart 1655; Bussemaker refereert ook aan deze concept-resolutie, idem, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 109. De Witt noemt Deventer hier niet, maar wel in de rest van de tekst.

52 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 23 maart 1655 en *Resoluties van de Staten van Holland*, 20 maart 1655. Zie ook Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie [...]*, 21 delen (1^e druk 1749-1759; 2^e druk; Amsterdam 1770) XII, 403-412, aldaar 405-406.

53 De Witt aan Willem Nieuwpoort, 26 maart 1655, in: Scheurleer, *Brieven*, III, 35.

om ‘promte assistentie die van Deventer toe te senden’. Tijdens de omvraag lieten vier steden weten dat ze geen mening hadden over de kwestie en dat ze het meerderheidsbesluit zouden volgen. Bij het opnemen van de stemmen, bleek dat zeven steden voor militaire hulp aan Deventer waren en zeven steden tegen, waaronder Amsterdam en Leiden. Er was dus sprake van stakende stemmen, maar De Witt verklaarde als voorzitter van de Statenvergadering de ‘vier leeden tot syn voordeel te neemen’ en dat het voorstel daarmee was aangenomen.

De militante houding van de Hollandse raadpensionaris was ook doorgedrongen in Zwolle. Geschrokken schreven de burgemeesters van deze stad een brief aan hun Amsterdamse ambtgenoten, waarin zij verklaarden nooit van plan te zijn geweest Deventer aan te vallen.⁵⁴ De Amsterdammers besloten dat De Witt van zijn voornemen afgebracht moest worden, want als Holland op eigen houtje besloot partij te kiezen voor Deventer zou er gemakkelijk een binnenlandse oorlog kunnen uitbreken. Nieuwe plannen, die De Witt ‘sonder twijffel met hevicheyt’ zou proberen door te drijven, moesten gestuit worden. Bontemantel sloot zijn notities over het overleg af met de verwachting, dat de raadpensionaris de zaak niet op de spits zou drijven als hij merkte dat deze stad ertegen was.⁵⁵ Zijn inschatting was juist, want in de *Resoluties van de Staten van Holland* komt het voorstel niet meer voor.⁵⁶

De Witt liet het er toch niet helemaal bij zitten. Korte tijd later, waarschijnlijk na 11 mei 1655, redigeerde hij de tekst van de concept-resolutie. Op die dag waren drie gedeputeerden uit Zwolle en Kampen te gast bij de Staten van Holland om hun visie te geven op het conflict in Overijssel. Waarschijnlijk heeft De Witt de tekst toen aangepast, maar het is niet duidelijk wat hij met de ontwerp-resolutie van plan was. In elk geval kan de officiële oproep in juli van de Staten van Holland aan de beide partijen in Overijssel om hun geschillen door bemiddeling op te lossen gezien worden als het definitieve einde van De Witts dreigementen met gewapend ingrijpen.⁵⁷

54 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 16 april 1655.

55 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 16 en 17 april 1655.

56 Volgens Israel werd deze resolutie, ondanks het Leidse verzet, wel degelijk aangenomen: Israel, *De Republiek*, 11, 831, noot 108. Hij baseert zich daarbij op de resoluties van de Leidse vroedschap van 22 maart en 20 april 1655. Aangezien de besluitvorming over De Witts voorstel steeds werd uitgesteld en de resolutie niet in de *Resoluties van Holland* en niet in de *Secrete Resoluties van Holland* is te vinden, ga ik ervan uit dat De Witt zijn voorstel heeft ingetrokken. Overigens namen de Staten van Holland op 25 maart 1655 wel een resolutie aan waarin Willem Fredrik dringend werd verzocht geen geweld te gebruiken om een politiek conflict in het gewest Groningen op te lossen. Zie ook Israel, *De Republiek*, 11, 837-838 en Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 229-230.

57 *Resoluties van de Staten van Holland*, 23 juli 1655.

Uit de manier waarop Johan de Witt reageerde op de spanningen in Overijssel en in het bijzonder op het hulpverzoek uit Deventer, komt de politieke functie van het raadpensionarijschap naar voren. Als voorzitter van de Statenvergadering bewerkte hij de steden, zodat die de Hollandse troepen toestemming zouden geven Deventer te hulp te schieten als Willem Frederik de stad zou aanvallen. Amsterdam en een paar andere steden dachten dat dreigen met militair ingrijpen de tegenstellingen in Overijssel eerder zou verscherpen. Desondanks zette De Witt door en probeerde hij zelfs op een slinkse manier zijn resolutie aangenomen te krijgen. Of de raadpensionaris een Hollandse interventie als een daadwerkelijke mogelijkheid of als een ultiem drukmiddel beschouwde, is niet duidelijk. Het is opvallend dat De Witts benadering van de Overijsselse bestuurscrisis bij zijn principalen niet of nauwelijks tot ophef leidde.

De veldmaarschalk in de Generaliteit

Eind november 1655 werd er in de Amsterdamse vroedschap stevig gediscussieerd over de vraag wie de nieuwe veldmaarschalk van het Staatse leger moest worden: Willem Frederik of Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679). De meeste Amsterdammers hadden 'graef Willem syn faute' uit 1650 nog niet vergeven. Burgemeester Oetgens van Waveren (1585-1658) verwoordde de gevoelens van velen toen hij opmerkte dat Willem Frederik een heftige en onmatige man was, die zijn instructie aan zijn laars zou lappen zodra hij alle onderdelen van het leger en de meeste provincies aan zijn kant had staan. Zijn collega Spiegel (1598-1667) leek minder afkerig van de Friese stadhouder en merkte na Oetgens tirade op: 'Ghy secht veel en bewyst niet'. Misschien had Spiegel beter dan Oetgens in de gaten hoe de 'grote' politiek in de Staten-Generaal werkte. Er was namelijk een nieuwe omstandigheid die de benoeming van Willem Frederik als legeraanvoerder wenselijk maakte. De Amsterdammers besloten voorlopig af te wachten.⁵⁸

De nieuwe omstandigheid was het overlijden van de veldmaarschalk van het Staatse leger, Johan Wolfert van Brederode (1599-1655), een paar maanden eerder. Al een dag na diens overlijden liet Willem Frederik aan Johan de Witt weten dat hij zich kandidaat stelde voor het ambt. 'Mijn heer, [...] ik heb gehoord van het droevige overlijden van wijlen de heer van Brederode, veldmaarschalk', schreef hij aan de raadpensionaris, 'en ik kan niet nalaten Haar Hoog Mogenden mijn diensten aan te bieden en te verzoeken dat Zij mij de eer willen doen en te begunstigen met hetzelfde ambt en waardigheid'.⁵⁹

⁵⁸ *Resoluties van de Staten van Holland*, 22 en 29 november 1655.

⁵⁹ 'Myn heer, [...] Verstaen hebbende het droevich overlyden van wylen den heer van Brederode, veltmahrschalk, soo heb ick niet kunnen onderlaten Haer Hoog Mog. mijn dienst te

Op het eerste gezicht is het opmerkelijk dat Willem Frederik zijn sollicitatie richtte aan De Witt, want het veldmaarschalkschap was een Generaliteitsfunctie, dus formeel ging hij hier niet over. De Friese stadhouder schatte echter goed in dat Holland als voornaamste betaalheer van het Staatse leger een grote vinger in de pap had bij de benoeming en dat het verstandig was om De Witt te benaderen. De Witt van zijn kant moet beseft hebben dat hij de sollicitatie van Willem Frederik kon gebruiken om de problemen in Overijssel op te lossen. Opnieuw trok hij de politieke leiding naar zich toe, maar nu oefende hij deze functie uit op Generaliteitsniveau. Als hij erin slaagde de Friese stadhouder zijn positie in Overijssel te laten opgeven in ruil voor zijn benoeming tot veldmaarschalk, dan zou de beëindiging van het schisma in het gewest een stap dichterbij komen.

De betrokkenheid van De Witt met Overijssel betekende niet dat de Staten-Generaal de Overijsselse ‘dissentien’ aan de Hollandse raadpensionaris overlieten. Vanaf het begin hielden zij het geruzie bij hun bondgenoot nauwlettend in de gaten, maar de particularistische grondslag van de Unie van Utrecht maakte het lastig om zich er direct mee te bemoeien. De opstellers van de Unie hadden wel een regeling bedacht om interne ruzies en conflicten tussen gewesten op te lossen. In het eerste geval besliste een provinciale rechter (artikel 1) en in het tweede geval beslisten andere gewesten of de stadhouder(s) (volgens artikel IX en XVI).⁶⁰ Het schisma in Overijssel zou dus door een gewestelijk justitieel hof beëindigd moeten worden. Problematisch was dat de Zwolse en de Deventer Statenvergaderingen elkaar niet erkenden, zodat een provinciale rechtszaak uitgesloten was. Bovendien was er geen stadhouder die door beide partijen aanvaard werd. De enige voor de hand liggende oplossing was dat de Overijsselse ridderschap en de drie steden uit eigen beweging bemiddeling aan de Staten-Generaal vroegen en zich op voorhand neerlegden bij de uitkomst ervan.⁶¹ Hoe voor de hand liggend ook, alle gewesten – inclusief Holland – bleven huiverig voor de interventie van een andere provincie of de Generaliteit, uit angst een precedent te scheppen.

presenteren ende te versoucken, dat Haer Hoog Mog. my gelieven de ehr te doen ende benificeren met deselfde charge en digniteit’. Willem Frederik aan De Witt, 6 september 1665 [27 augustus OS], Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, I, 166. Origineel in NA, Archief Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17, inv.nr. 2832.

60 A. Th. van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet’, idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 312-313.

61 Van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’, 312-314. ‘Den wech van submissie is de rechtmatichste uutcompste van alle differenten’, citeert Van Deursen uit de Resoluties van de Staten-Generaal van 24 februari 1605.

De gewesten konden moeilijk genoeg nemen met mediatie door een bondgenoot of door de Generaliteit, omdat zij zeer gehecht waren aan de autonomie van de steden en de provincies.⁶² De Zwolse gedeputeerden in Den Haag wezen halverwege 1654 een bezending (een bezoek van een officiële commissie uit de Staten-Generaal) af, want dat was in strijd met de provinciale ‘Hoocheijt’.⁶³ De Statenvergadering in Zwolle herinnerde zich ongetwijfeld de bezending aan de Hollandse steden door prins Maurits in 1618 en prins Willem II in 1650 en het optreden van de Raad van State in Friesland in de jaren 1630, waarbij zelfs militaire dwang was uitgeoefend.⁶⁴ Vervolgens boden de Staten-Generaal in september 1654 en in april 1655 bemiddeling aan, maar dit aanbod liep stuk op de eis van Deventer dat de verkiezing van Willem Frederik ongedaan gemaakt moest worden.⁶⁵ Daarna probeerde Zeeland tevergeefs de handen op elkaar te krijgen voor een conferentie, waarbij de andere gewesten in Overijssel zouden bemiddelen.⁶⁶

Na de dood van Van Brederode kreeg De Witt de mogelijkheid om Willem Frederik via het veldmaarschalksambt uit Overijssel weg te lokken. De omslag van De Witt ten opzichte van de Friese stadhouder verdient enige toelichting. Net als burgemeester Oetgens wist hij zich de Aanslag op Amsterdam en de arrestatie van zijn vader nog goed te herinneren. Bovendien was Willem Frederik voor hem een van de edellieden over wie hij in zijn *Deductie* had geschreven dat zij eigenbelang lieten prevaleren boven het algemeen belang.⁶⁷ Waarschijnlijk speelde het verzet van Friesland tegen de benoeming van Hieronymus van Bevenningh als thesaurier-generaal ook mee. Aanvankelijk wilde De Witt geen nieuwe veldmaarschalk benoemen, maar in de tweede helft van 1655 kwam hij langzamerhand tot een nieuw inzicht.⁶⁸ Om te begin-

62 Prak, *Nederlands Gouden Eeuw*, 181-186.

63 NA, Archief Johan de Witt, inv.nr. 52 Retroacta Overijssels schisma, oktober-december 1654. Zie ook Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 54.

64 Zie over de laatste kwestie: Hotso Spanninga, *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012) 410-418. De slotbeschouwing biedt een beknopt overzicht van de strubbelingen en de aanpak van de Raad van State. Voor meer voorbeelden van militair ingrijpen door de Generaliteit, zie Van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’, 311-312 en 317-318.

65 Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 64,67. Zie ook de analyse van De Witt in zijn brief aan Boreel over de mislukte bemiddeling, 26 november 1654 en 15 april 1655, Scheurleer, *Brieven*, 1, 176 en 198. De Witt uitte zijn zorg dat de situatie in Overijssel dezelfde kant op zou gaan als in Groningen, dat volgens de Witt ‘buyten alle bestellinge van Regeringe ende Administratie van policie’ was.

66 Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 120; Rabo Herman Schele aan Johan de Witt, 5 augustus 1655, NA, Archief Johan de Witt, [oud] inv.nr. 9802.

67 Zoals De Witt in zijn *Deductie* betoogde: idem, *De deductie van Johan de Witt uit 1654. Manifest van de ware vrijheid* [ingeleid en hertaald oor Serge ter Braake] (Arnhem 2009), 154.

68 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 17 en 19 november 1655: ‘Raet pensionaris wil

nen hadden de twee mannen elkaar niet lang voor de dood van Van Brederode beter leren kennen, toen zij in mei van dat jaar samen in Groningen probeerden om een conflict tussen de stad en de Ommelanden uit de wereld te helpen. Willem Frederik vond de raadpensionaris heel anders dan hij zich had voorgesteld en andersom zag De Witt in dat hij minder bedreigend was dan zijn reputatie deed vermoeden.⁶⁹ De Friese stadhouder lag ook goed bij de andere gewesten, in tegenstelling tot de Hollandse kandidaat Johan Maurits van Nassau Siegen. Tenslotte wilde Amsterdam een nieuwe veldmaarschalk benoemen om het Staatse leger aanzien en respect te geven.⁷⁰ De Witt besloot het risico te nemen. Zelfs de ontdekking dat een van zijn klerken, Johan van Messem, spioneerde voor de Friese stadhouder bracht daar geen verandering in.⁷¹

In de manier waarop De Witt in het najaar van 1655 de leiding op zich nam zijn de politieke en de representatieve functie van de raadpensionaris duidelijk herkenbaar. De Witt opereerde met beide kwesties tegelijk op gewestelijk en op generaliteitsniveau. In Holland moest hij ervoor zorgen dat het verzet tegen de persoon van Willem Frederik verdween en in de Staten-Generaal moest hij voorkomen dat Friesland en Groningen via een meerderheidsbesluit de benoeming van hun stadhouder zouden afdwingen. De uitruil van het veldmaarschalkschap tegen het stadhouderschap van Overijssel kwam dan in gevaar. Deze opzet leek te slagen. Op 22 november kwamen beide kandidaten in de Staten van Holland hun sollicitatie toelichten. Volgens het verslag dat burgemeester Tulp (1593-1674) uitbracht aan de Amsterdamse vroedschap begreep Willem Frederik welk offer hij moest brengen: ‘Dat graaf Willem wel begrijpt dat hij het stadhouderschap van Overijssel, in het geval hij veldmaarschalk wordt, moet afstaan’.⁷² Kort daarop stelden de Staten-Generaal een commissie in die een nieuwe instructie voor de veldmaarschalk moest opstellen. Aan zijn principalen liet De Witt weten dat er constructieve gesprekken werden gevoerd met Willem Frederik.⁷³

geen veldmaarschalck’.

69 Willem Frederik aan De Witt, 1 juni 1655, Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, 1, 163. Zie ook Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 230

70 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 17 en 19 september 1655.

71 Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 222-223 en 230-232. Van Messem had onder andere de Acte van Seclusie doorgebiefd aan Willem Frederik, toen die nog een geheim onderdeel was van de Vrede van Westminster.

72 ‘Dat Graef Willem daertoe wel verstaen sal van het stadhouderschap in Overijssel, in cas maarschalck wart, soude afstaen’. Bontemantel, *Resolutiën van den Staat*, 1, 22 november 1655. Overigens deed Willem Frederik pas in oktober 1657 afstand van het stadhouderschap van Overijssel, Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 234.

73 *Resoluties van de Staten van Holland*, 26 november 1655.

Peter Nason, *Willem Frederik van Nassau-Dietz*. (1662). Mauritshuis, Den Haag.
De Friese stadhouder Willem Frederik solliciteerde bij De Witt als de nieuwe veldmaarschalk van het Staatse leger. De raadpensionaris kreeg Willem Frederik zo ver dat hij hiervoor het stadhouderschap van Overijssel opgaf.

Na ruim een week kwam de commissie met een voorstel, dat een *master-plan* was van De Witt, waarmee alle problemen omtrent de nieuwe veldmaarschalk, het conflict in Overijssel en de bezwaren tegen Willem Frederik in één keer konden worden opgelost. De kern van de zogeheten Acte van Harmonie was dat de Friese stadhouder werd verzocht het luitenant-stadhouderschap van Overijssel neer te leggen en dat de Staten-Generaal zouden verklaarden dat het veldmaarschalkschap onverenigbaar was met het stadhouderschap van enig gewest. Een uitzondering werd gemaakt voor een kandidaat die al stadhouder was, zoals Willem Frederik in Friesland en Groningen.⁷⁴ Voor deze geste aan Willem Frederik verwachtte De Witt dat Friesland het verzet tegen de benoeming van Van Beverningh als thesaurier-generaal zou staken. De Acte had ook als doel om alle plooiën glad te strijken die in de jaren 1650-1654 waren ontstaan: de amnestie voor alle betrokkenen van ‘1650’ werd herhaald en de nieuwe veldmaarschalk moest zweren de verdragen met andere landen te handhaven, dus ook de Vrede van Westminster en de Acte van Seclusie. Toen de Acte van Harmonie in de Staten van Holland werd behandeld stemden de steden er tot zijn opluchting zonder problemen mee in.⁷⁵ Als blijk van dankbaarheid organiseerde de raadpensionaris voor zijn medecommissieleden een feestelijk banket.⁷⁶

Het enthousiasme dat de Harmonie in Holland ten deel viel kreeg in de Staten-Generaal geen vervolg en dat was niet verwonderlijk gezien de kern van de Acte. De Witt noemde de scheiding tussen het opperbevel van het Staatse leger en het stadhouderschap van enig gewest zelfs een ‘generale wet’. Aan Nieuwpoort schreef hij dat de uitkomst van de benoemingsprocedure van de veldmaarschalk meer was dan hij had durven hopen. Bovendien, zo voegde hij hieraan toe, werd de macht van de nieuwe legerchef zodanig beknot, ‘dat de autoriteit van de gekozen veldmaarschalk niet vergroot zou worden, zo lang één Provincie daar tegen was’.⁷⁷ De Witt refereerde aan de aanscherping van

74 *Resoluties van de Staten van Holland*, 3 december 1655. De inhoud van de Acte van Harmonie is in De Witts eigen woorden te vinden in een brief aan Nieuwpoort, 3 december 1655, Scheurleer, *Brieven*, III, 148-149.

75 Al valt in Bontemantels *Resolutiën van den Raad*, 1, 15 december 1655, te lezen, dat burgemeester Albert Bas (1598-1652) en schepen Hendrik Hooft (1617-1678) er niet gerust op waren: ‘als sy [het Huis van Nassau] sullen inden setel weesen, de oude wrocke het parsoenagie sullen soucken te speelen. Ende seyde Hooft, dan sullen doen als Alexander Magnus, ingevallen de knoop niet connen los krijgen die met den deegen sullen stucken houwen.’

76 Rowen, *John de Witt*, 367.

77 ‘[...] dat aen den te verkiesen Veldt-Maerschalk geene verdere autoriteyt soude connen werden gedefereert, soo lange eene Provincie sulcks was contradicerende’. De Witt aan Nieuwpoort, 10 december 1655, Scheurleer, *Brieven*, III, 150-151. Dit citaat roept de vraag op in hoeverre De Witt Willem Frederik echt vertrouwde. J.W. van Sypesteijn heeft medio negentiende eeuw betoogd dat de raadpensionaris de Harmonie heeft gebruikt om Willem

het patentrecht, waardoor de nieuwe veldmaarschalk in feite vleugellam was gemaakt. Deze beperkingen gingen in de gewesten niet onopgemerkt voorbij. Zeeland lag direct dwars toen de Acte van Harmonie in de Staten-Generaal aan de orde kwam en na enige tijd rezen er ook protesten bij de overige gewesten. Het belangrijkste bezwaar was dat de nieuwe veldmaarschalk met de acceptatie ervan feitelijk ook de Acte van Seclusie ondersteunde.⁷⁸

De verstandhouding tussen De Witt en Willem Frederik bleef vooralsnog goed en leidde begin 1656 tot een gezamenlijke bemiddelingspoging in Overijssel. Vanuit Den Haag probeerden zij de Zwolse en de Deventer Staten in beweging te brengen, maar het momentum verliep door een nieuw conflict over de verpachtingen van accijns in het gewest. Datzelfde kan gezegd worden van de aanvaarding van de Acte van Harmonie. Willem Frederik deed volgens De Witt zijn best om de Harmonie in de noordelijke en oostelijke gewesten aan de man te brengen, maar zijn pogingen mislukten door de lokale aversie tegen Holland, die de stadhouder eerder zelf had aangewakkerd.⁷⁹ De Witts inschatting werd bewaarheid, want de rest van het jaar 1656 bleef het stil rond de Harmonie en de veldmaarschalksbenoeming.

Uiteindelijk kwam de veldmaarschalksbenoeming tot een dramatische ontknoping. De Friese afgevaardigden in de Staten-Generaal waren bang dat uitstel van de benoeming van Willem Frederik zou leiden tot afstel. Toen de Hollandse afgevaardigden tussen Kerst en Oud en Nieuw afwezig waren zagen zij hun kans schoon. De Friese gedeputeerden zetten de veldmaarschalkbenoeming op de agenda van de eerste vergadering van 1657. Ze hoopten, nu de Hollandse delegatie thuis gebleven was, Willem Frederik de functie te bezorgen. Toen De Witt hiervan verslag deed aan ambassadeur Nieuwpoort kookte hij nog van woede. Hij verdacht de Friezen ervan dat ze met deze sluwe zet Holland buitenspel wilden zetten (wat ook zo was). Dankzij Van Beverningh, die toevallig lucht had gekregen van de zaak, kon de benoeming worden tegengehouden. Hij trommelde alle leden van de Gecommitteerde Raden op en vervolgens verschenen zij *en corps* in de Staten-Generaal.⁸⁰

Frederik het luitenant-stadhouderschap te laten opgeven en hierin is hij anderhalve eeuw later bijgevallen door Geert Janssen. Rowen heeft zich in zijn lijvige De Witt-biografie niet over deze kwestie uitgelaten. Alleen Japikse was overtuigd van de goede bedoelingen van De Witt. J.W. van Sypesteyn, *Geschiedkundige bijdragen*, 3 delen. ('s-Gravenhage 1864) I, 103-104, 115 en 121-122; Janssen, *Creaturen van de macht*, 193 en Japikse, *Johan de Witt*, 116-117.

78 Rowen, *John de Witt* 367-368; Janssen, *Creaturen van de macht*, 192-193; Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 233-243.

79 De Witt aan Nieuwpoort, 21 april 1656, Scheurleer, *Brieven*, III, 215-216.

80 Zie hierover De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 148-149.

De intimidatie door de Hollanders had effect en de benoeming werd twee weken uitgesteld.⁸¹

De onverhoedse poging van de Friezen betekende het einde voor het veldmaarschalkschap. Na twee weken leverde De Witt de *Deductie van de Staten van Holland ende West-Vrieslandt [...] in't bysonder competerende over, ende ontrent de militie* in bij de Staten-Generaal, waarin het gewest betoogde dat een nieuwe veldmaarschalk onnodig was en dat het ambt werd gemortificeerd.⁸² In het geval van een oorlog zou er een 'Overhoofd ofte Cheff' kunnen komen, maar die mocht dan voor slechts één veldtocht benoemd worden. Als de overige gewesten de benoeming van Willem Frederik toch doorzetten, dan zou Holland een eigen legerbevelhebber aanstellen.⁸³ De raadpensionaris zette zijn contacten in Gelre en Overijssel onder druk om in de Staten-Generaal steun te krijgen voor het Hollandse standpunt. Zo vroeg hij aan Geldersman Hendrik van der Capellen tho Rijsel (circa 1580-1659) en aan Schele en Van der Beecke om ervoor te zorgen dat Holland niet werd overstemd. Schele kreeg het dreigement te horen dat Holland een afwijkende mening van de Deventer Staten niet zou erkennen, omdat de Staten van Overijssel gesplitst waren.⁸⁴ Willem Frederik zag zijn benoeming tot veldmaarschalk in rook opgaan. Hij herinnerde De Witt nog een paar keer aan diens belofte, maar concludeerde uiteindelijk verbitterd dat hij was bedrogen.⁸⁵

Relatie met Amsterdam

Begin februari kwam De Witt bij Cornelis de Graeff terug op de mislukking van de Acte van Harmonie in de Staten-Generaal. Zijn mening over het Friese optreden en het afketsen van de Harmonie is minder interessant dan het beeld dat hij schetste van zijn verhouding met Amsterdam. In de brief vallen

81 De Witt aan Nieuwpoort, 12 januari 1657, Scheurleer, *Brieven*, III, 312-317. Bontemantel geeft ook een adequaat verslag van de gebeurtenissen in de Staten-Generaal op 5 en 6 januari, idem, *Resolutiën van den Raad*, 8 en 15 januari 1657.

82 Johan de Witt, *Deductie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, dienende tot aenwysinghe van't recht [...] de Staten vande provincien deser Vereenichde Nederlanden elck in't bysonder competerende over, ende ontrent de militie* ('s-Gravenhage 1657), Kn. 7879 en 7880.

83 *Resoluties van de Staten van Holland*, 17 januari 1657; zie ook Kn. 7879. De overige gewesten zouden een brief krijgen waarin het Hollandse standpunt uiteen werd gezet. De Amsterdamse vroedschap stemde met de verklaring en de brief in, al was ze van mening dat 'eenige punten wat hart en rigoreus gestelt syn.' Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, I, 19 januari 1657.

84 De Witt aan Schele, 28 januari 1658, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 465. Met Van der Beecke overlegde hij een week later hoe verdere pogingen van Friesland geblokkeerd konden worden. De Witt aan Van der Beecke, 5 februari 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 471-472.

85 De Witt aan een aantal Hollandse edelen en regenten, 31 januari 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 465-467 en Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 235-236.

twee passages op. Als eerste bedankte De Witt zijn oom voor het vertrouwelijke overleg dat de gedeputeerden van de stad met hem ‘als minister van de provincie van Hollandt’ hadden gevoerd. Als tweede verzekerde de raadpensionaris De Graeff dat hij bij alle belangrijke kwesties ‘de stad Amsterdam en de opvatting van de regering aldaar altijd in het oog zal houden’.⁸⁶ Het is een van de weinige keren dat De Witt zichzelf omschrijft als minister (eerste dienaar) van Holland en dat hij expliciet laat weten dat hij de Amsterdamse belangen hoog in zijn vaandel heeft staan. De passages laten zien dat De Witt wist hoe de macht in de Republiek werkte: als raadpensionaris was hij de dienaar van de Staten van Holland, maar hij kon de grenzen van de politieke functie van zijn ambt flink oprekken, zolang hij de steun genoot van de machtigste stad in het gewest. Met deze steun was hij zelfs in staat om als Hollandse representant een poging te blokkeren van de overige gewesten om de veldmaarschalksbenoeming in de Staten-Generaal door te drukken.

De manier waarop De Witt het stadhouderschap in Overijssel en het veldmaarschalksambt onschadelijk maakte toont aan dat hij de politieke leiding in Holland en de Staten-Generaal stevig in handen had. De politieke en representatieve functies van de Hollandse raadpensionaris komen naar voren in de Acte van Harmonie, die De Witt feitelijk op eigen initiatief namens alle gewesten opstelde. In de manier waarop Holland het veldmaarschalksambt opschortte zijn deze twee functies ook terug te zien. Als Hollandse raadpensionaris leverde hij een eigenhandig geschreven *Deductie* in bij de Staten-Generaal, waarmee de overige gewesten voor een voldongen feit werden geplaatst.

De Witt en Deventer, Kampen en Zwolle

In de vroege zomer van 1657 gebeurde waar Schele en de stad Deventer drie jaar eerder bang voor waren geweest: de Zwolse partij ging over tot geweld. Begin juni omsingelde de stadsmilitie van Zwolle het Hanzestadje Hasselt aan het Zwarte Water, dat een bondgenoot was van Deventer. Na een paar vruchteloze *pro forma*-onderhandelingen liet de commandant Anthony van Haersolte (circa 1609-1670), de broer van Rutger van Haersolte, op woensdag 6 juni het vuur openen. In twee dagen tijd losten zeven Zwolse kanonnen maar liefst 780 schoten op het stadje, niet alleen kogels, maar ook allerlei soorten schroot. Onder druk van de beschietingen capituleerde Hasselt. De schade was groot: twee doden, 57 beschadigde huizen en talloze andere vernielingen aan bruggen, kerken en torens.⁸⁷

86 ‘[...] het ooge altijds singulierlijck zal hebben op de stadt van Amstelredam ende ’t sentiment van die van de regeringe aldaer’. De Witt aan De Graeff, 2 februari 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 467-470, citaten 468.

87 F.A. Ebbinghe Wubben, *Geschiedenis van het beleg der stad Hasselt in den jare 1657* (Zwartsluis

Toen het nieuws van het bombardement De Witt bereikte, kon hij onmogelijk verrast zijn. Een paar dagen eerder had hij bezoek gekregen van de Kamper burgermeester Roelof van Langen (1620-1666), die hem vertelde dat de Zwolse Staten goedschiks of kwaadschiks hun recht wilden halen over de inning van havenaccijns in Hasselt. Volgens De Witt kondigde Van Langen de burgeroorlog in Overijssel al aan.⁸⁸ Toch zag het er in het voorjaar niet naar uit dat de situatie in Overijssel zo uit de hand zou lopen. In maart was dezelfde Van Langen ook bij de raadpensionaris op bezoek geweest om te vragen of hij de twee partijen in Overijssel bij elkaar wilde brengen.⁸⁹ De Witt nam het voorstel aan, maar veel succes had hij niet. Hoewel Deventer liet weten ook te willen meewerken, liep deze bemiddelingspoging vast in onenigheid over de verkiezingen van 1654. In dit klimaat konden opgebouwde spanningen over de verpachting van de havenaccijns gemakkelijk ontaarden in een bombardement. Al op de eerste dag van de beschietingen kwam De Witt in Den Haag met Van Langen, Schele en Van der Beecke overeen dat de bemiddelingspoging doorgang zou vinden.⁹⁰

Het vervolg van dit hoofdstuk gaat over De Witts succesvolle bemiddelingspoging in Overijssel en analyseert wat zijn optreden in het gewest zegt over zijn uitoefening van het raadpensionarisschap. Voor een volledig beeld worden ook de maanden voor het bombardement meegenomen. In het optreden van De Witt als bemiddelaar in Overijssel kunnen drie fasen worden onderscheiden. De eerste fase loopt van maart 1657 tot en met het bombardement van Hasselt waarin De Witt probeerde met de Zwolse en de Deventer Staten een gemeenschappelijke basis te vinden voor overleg. De tweede beslaat de periode juni-juli, waarin hij beide partijen zover wist te krijgen om zich neer te leggen bij submittie. Tenslotte de derde fase, waarin tijdens de maand augustus alle geschilpunten uit de weg werden geruimd.

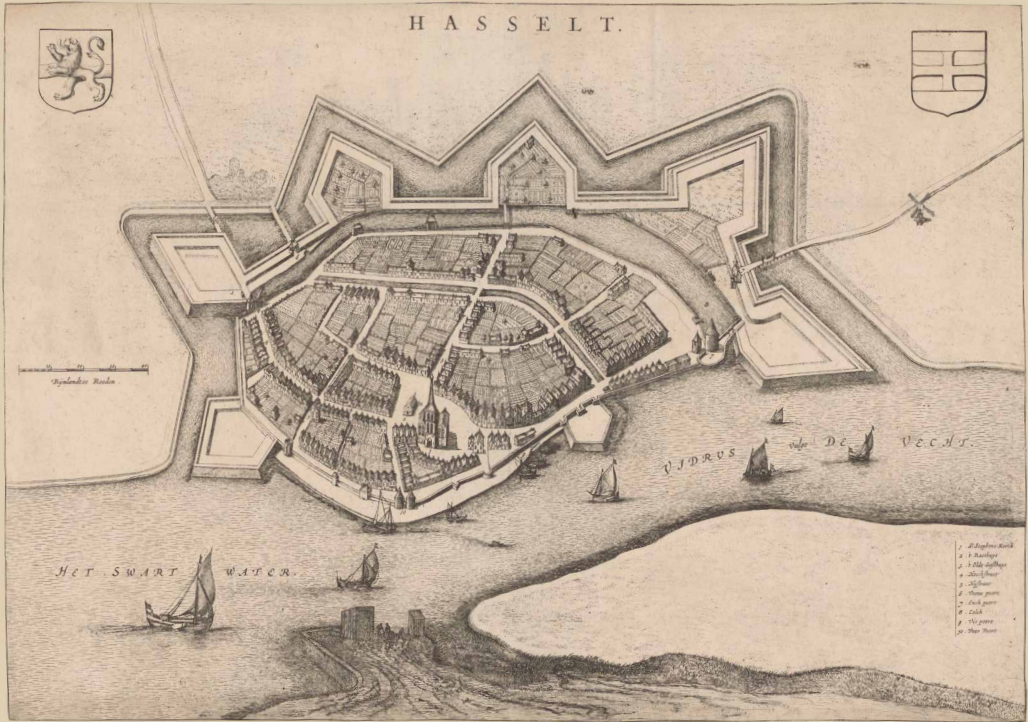
In de eerste fase werd Johan de Witt, zoals hierboven al is aangestipt, door de Kamper burgermeester gevraagd om een verzoening in Overijssel tot stand te brengen. Dit initiatief van Van Langen was een belangrijke opening, omdat

1861) 16, 20 en 52-53. Voor een ooggetuigenverslag van de beschieting zie 54-56. De datum van het bombardement is volgens de Gregoriaanse tijdrekening. Zie ook Jan ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005) 306-309 en Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 159-169. Een dag na de capitulatie van Hasselt was er nog een confrontatie tussen Zwolse en Deventer milities met één dode als gevolg.

88 De Witt aan Schele en Van der Beecke, 1 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 537-539.

89 Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 172-174.

90 De Witt aan Van Langen, 6 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 539. Zie ook *Resoluties van de Staten van Holland*, 11-12 juli 1657.

Anoniem, *Gezicht op Hasselt in Overijssel vanaf de overkant van het Zwarte Water* (ca. 1670 - ca. 1720).
 Rijksmuseum, Amsterdam.

Door een uit de hand gelopen conflict over de heffing van accijnzen aan het Zwarte Water, bombardeerde de Zwolse schutterij begin juni 1657 de Hanzestad Hasselt.

het afkomstig was van een van de partijen zelf (eerdere pogingen in 1654 en 1655 kwamen van buitenaf). De Witt legde het idee voor aan Schele en de Deventer burgermeester Johan van der Beecke, die begin april lieten weten dat zijn achterban instemde met een bemiddelingspoging. Vanaf dat moment onderhield De Witt een geregeld contact met beide partijen.⁹¹ In de Haagse wandelgangen, maar ook in een briefwisseling, probeerde hij een basis voor overleg te vinden, opdat de Zwolse en Deventer Staten de uitkomst van zijn bemiddeling zouden accepteren. Deze zogeheten submissie was een belangrijke les die De Witt een jaar eerder had getrokken uit zijn mislukte mediatiepoging met Willem Frederik. De bereidheid tot overleg betekende niet dat de partijen ook bereid waren tot concessies. Het voornaamste struikelblok was de Deventer eis dat de dorstverkiezing van Van Haersolte werd geannuleerd.⁹²

Medio april stelde de raadpensionaris zijn eigen positie in het bemiddelingsproces aan de orde. Hij wierp het idee op dat de mediatie buiten 'd'Heer Prins Willem' en de Generaliteit zou plaatsvinden. Daarnaast wilde hij niet op persoonlijke titel optreden, maar als representant van de Staten van Holland, samen met een afgevaardigde uit Amsterdam.⁹³ Kennelijk was De Witt door Van Langen in eerste instantie gevraagd als privépersoon en pas in tweede instantie als Hollandse raadpensionaris. De Witts voorstel, dat hij namens Holland wilde bemiddelen, betekende dat de mediatie niet uit naam van de Staten-Generaal werd gedaan, zoals bij de voorgaande mislukte pogingen het geval was geweest. Zijn overwegingen liet de raadpensionaris in het midden, maar waarschijnlijk vreesde hij dat de mediatie door de andere gewesten nadelig beïnvloed kon worden. Een dergelijke gedachte bestond ook bij Schele. Hij was bang dat Zwolle en Kampen in de contramine zouden gaan omdat De Witt goede banden onderhield met de Deventer Staten. De raadpensionaris stelde hem gerust. Verzet zou volgens hem eerder komen van de gewesten die solidair waren met Overijssel dan van Zwolle en Kampen.⁹⁴ Met de keus voor De Witt werd ook duidelijk dat Willem Frederik voor de Zwolse Staten had afgedaan. Terwijl het aftasten van beide partijen door de raadpensionaris nog in volle gang was, barstte in Overijssel de bom.

In de tweede fase, die we laten beginnen na de beschieting van Hasselt, zette De Witt druk op de drie Overijsselse steden om de uitkomsten van de

91 Uit de periode maart – augustus 1657 zijn in totaal 25 brieven tussen De Witt en Schele en Van der Beecke en tussen De Witt en Van Langen bewaard gebleven. De meeste zijn uitgegeven in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1 en Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, 1, enkele zijn niet uitgegeven en bevinden zich in het NA, Archief van Johan de Witt.

92 De Witt aan Van Langen, 5 april 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 526-530.

93 De Witt aan Schele en Van der Beecke, 19 april 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 530-532.

94 De Witt aan Schele, 6 mei 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 533-535.

mediatie op voorhand te accepteren. Om dat te bereiken onderhandelde hij een week na de beschietingen met de Overijsselse vertegenwoordigers in Den Haag over een voorlopig verdrag. Om iedereen achter het verdrag te krijgen, bediende de raadpensionaris zich van de klassieke truc door beide partijen te schrijven dat de andere akkoord was met het verdrag.⁹⁵ Deze opzet werkte, maar daarmee was er nog geen sprake van submittie.⁹⁶ De Witt zette eerst via Van Langen de Zwolse partij onder druk. Hij schreef de Kamper burgemeester eerst dat de Hollandse Gecommitteerde Raden een hulpverzoek van Hasselt hadden ontvangen, maar dat het hem onverstandig leek om daar gehoor aan te geven omdat niet iedereen het ermee eens was. De Witt vervolgde met bedenkingen over het vrijblijvende karakter van het conceptakkoord tussen de drie steden en suggereerde dat Van Langen de geesten in Kampen en Zwolle rijp moest maken voor een permanent verdrag. De goede verstaander hoorde het verkapte dreigement dat Holland zich aan de kant van Deventer zou kunnen scharen.⁹⁷ Dezelfde dag stuurde De Witt een brief van gelijke strekking aan Schele en Van der Beecke, alleen liet hij het dreigement dat Holland Hasselt (en dus Deventer) te hulp wilde komen, achterwege.⁹⁸

De manipulaties van De Witt hadden niet direct effect, want pas op 28 juli stemden de Zwolse Staten in met submittie. Om hen over de drempel te helpen gebruikte De Witt een list. Hij verzocht Van Langen ‘de saecke aldaer daerhenen te dirigeren’ dat de Zwolse Staten hun vertrouwen zouden uitspreken in de uitkomst van de mediatie. De Witt hoopte dat de tegenpartij dan hetzelfde zou doen. Hij sloot zijn brief aan de Kamper burgemeester af met een fraai staaltje verdeel-en-heers-politiek. Hij voegde een kopie van een Deventer schrijven bij, waarover hij opmerkte dat ‘ik daarin wat minder wensdenken en wat meer realiteitszin over de submittie had gewenst.’ Van Langen liet weten dat de Zwolse Staten de uitkomst van de bemiddeling zouden accepteren en met deze toezegging trok De Witt Deventer over de streep.⁹⁹

95 De Witt aan de Staten van Overijssel in Zwolle en in Deventer, 12 en 16 juni en aan Schele, 15 juni, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 539-540.

96 Dat er sprake was van een concept-verdrag blijkt uit een brief van De Witt aan Van Langen, 6 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 539 en uit de *Resoluties van de Staten van Holland*, 11-12 juli 1657.

97 De Witt aan Van Langen, 16 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 540-542.

98 De Witt aan Schele, 16 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 542.

99 ‘[...] daerinne ick wel wat minder elogia [wensdenken] ende in plaetse van dien de realiteyt van submittie als boven gewenscht hadde.’ De Witt aan Van Langen, 23 juli en aan Schele, 28 juli 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, 1, 543-546.

De derde fase begon met de submittie van de Deventer en de Zwolse Statenvergadering. Begin augustus onderhandelde De Witt met twee deputaties uit Overijssel en op 8 augustus bereikte hij een akkoord over de acceptatie van de uitkomst van de mediatie. Vooruitlopend op de overeenkomst hadden de Staten van Holland naast de raadpensionaris de Amsterdamse burgemeester Cornelis de Graeff als bemiddelaar aangewezen.¹⁰⁰ De Witt en zijn aangetrouwde oom konden bij het opstellen van een nieuw regeringsreglement voor Overijssel gebruik maken van het voorwerk dat de raadpensionaris en de Friese stadhouder een jaar eerder hadden gedaan. Na krap twee weken presenteerden zij een voorstel, met als belangrijkste punten de annulering van de verkiezing van Rutger van Haersolte als drost van Twente en van de verkiezing van Willem Frederik als luitenant-stadhouder. Alle betrokkenen konden rekenen op amnestie. Daarnaast werden de accijnzen in Hasselt opnieuw ingesteld en boog een commissie zich over de gewestelijke financiën. Tenslotte kwamen er regels voor de benoeming van provinciale functionarissen. In Overijssel was de vreugde bij beide partijen groot, ondanks het feit dat De Witt en De Graeff de Deventer Staten in vrijwel alles gelijk hadden gegeven.¹⁰¹ De achtergrond voor de Zwolse en Kamper inschikkelijkheid was waarschijnlijk de slechte financiële situatie van het gewest en de mislukking van het voorgedij-stadhouderschap van Willem Frederik. Hierdoor was de eensgezindheid in de Zwolse Staten snel afgebrokkeld.¹⁰²

Conclusie

De Witts bemiddeling in het Overijsselse schisma en zijn bemoeienis met de benoeming van de veldmaarschalk waren het onderwerp van deze gevalstudie. Aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris is geanalyseerd hoe de Witt zijn ambt uitoefende en welke positie hij innam in de Republiek. Ook is onderzocht welke rol De Witt voor zichzelf als raadpensionaris zag weggelegd.

We beginnen met het antwoord op de laatste vraag: hoe keek De Witt aan tegen zijn ambt? Hierover heeft hij zich in de bestudeerde bronnen niet expliciet uitgelaten, maar er valt uit zijn brieven wel een impliciet antwoord af te leiden. De Witt vond het vanzelfsprekend dat hij bij de veldmaarschalkbenoeming en het Overijsselse schisma de politieke leiding nam. Dat blijkt ten eerste uit de moeite die hij deed om, tot drie keer toe, een resolutie aangenomen te krijgen die gewapend ingrijpen door Holland in Overijssel mogelijk maakte. Ten tweede uit de manier waarop hij het veldmaarschalkschap gebruikte

¹⁰⁰ *Resoluties van de Staten van Holland*, 11 juli 1657.

¹⁰¹ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 177-184.

¹⁰² Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, 1, 176.

om Willem Frederik uit Overijssel los te weken en de bevoegdheden van de legerbevelhebber kortwiekte. Ten derde laat de briefwisseling met de Overijsselse afgevaardigden zien hoe De Witt ook in dit gewest de leiding naar zich toe trok en de twee partijen zo ver kreeg om de uitkomst van zijn mediatie te accepteren. De raadpensionaris beseftte dat zijn bemoeienis als Hollander met de aangelegenheden van een ander gewest verzet opriep in de Staten-Generaal en probeerde de indruk te vermijden dat Holland het in Overijssel voor het zeggen had.

Als we kijken naar de uitoefening van de vier functies van het raadpensionarisschap kunnen we drie verschillende niveaus onderscheiden, namelijk in Holland, in Overijssel en in de Staten-Generaal. In de Staten van Holland springt de politieke functie van De Witt het meest in het oog. Hij wilde militair ingrijpen in Overijssel mogelijk maken en nam, na aanvankelijke onwil, de taak op zich om de benoeming van Willem Frederik tot veldmaarschalk met een tandeloze instructie aanvaard te krijgen. In Overijssel staat de representatieve functie van De Witt als Hollandse raadpensionaris voorop, gevolgd door zijn politieke en uitvoerende functie. De Witt opereerde als afgevaardigde van zijn gewest in Overijssel (representatief) en nam succesvolle initiatieven om de verkiezing van de luitenant-stadhouder ongedaan te maken en het schisma in de Staten van Overijssel op te lossen (politiek en uitvoerend). In de Staten-Generaal komen de functies van de Hollandse raadpensionaris terug. De representatieve functie komt het duidelijkst naar voren bij de indiening van zijn *Deductie* over het veldmaarschalksambt, waarmee Holland de andere gewesten voor het blok zette om geen legeraanvoerder benoemen. De politieke en uitvoerende functie van de raadpensionaris zijn te herkennen bij De Witts voorzitterschap van de commissie die de Acte van Harmonie opstelde. Het is goed om hier nog eens op te merken dat niet of nauwelijks werd geprotesteerd tegen De Witts leidende rol in Overijssel en bij de benoeming van de veldmaarschalk.

Tenslotte de positie die De Witt als Hollandse raadpensionaris innam in de Republiek. We hebben in deze casus gezien dat hij een leidende positie had, niet alleen in Holland, maar ook in de Staten-Generaal en – in dit geval – in Overijssel. In de praktijk was er behoefte aan een bestuurder die in de Generaliteit de zaken coördineerde en kon ingrijpen als een arbiter bij interne conflicten. Een stadhouder kon als zodanig optreden, maar na de dood van Willem II bleef dit ambt vacant. Hierdoor kreeg De Witt de ruimte om de leiding in Holland en de Republiek naar zich toe te trekken. In deze casus speelde zijn staatkundige overtuiging ook mee. Als de leider van de Ware Vrijheid wilde hij voorkomen dat de Zwolse Staten en de Friese stadhouder zijn bewind in gevaar brachten en dat verklaart waarom hij zich met Overijssel en

de veldmaarschalksbenoeming bemoeide. Een combinatie van de persoonlijkheid van De Witt, zijn leiderschap van de Ware Vrijheid en de afwezigheid van een stadhouder leidden ertoe dat de Hollandse raadpensionaris zijn positie oversteeg en de politiek leider werd van de Republiek.

Hoofdstuk 5

De Witt als onzichtbare leider op de vloot

Johan de Witt op de vloot tijdens de campagne van 1665

Inleiding

In de zomer van 1665 stapte Johan de Witt aan boord van het vlaggenschip van de Nederlandse marine, de *Liefde*.¹ De raadpensionaris wilde de nieuwe bevelhebber Michiel de Ruyter (1607-1676) bijstaan tijdens de jacht op de Engelse vloot. Aan het begin van een nieuwe oorlog met Engeland hoopte hij de vijand in een zeeslag een verpletterende nederlaag toe te brengen. Vlak voor vertrek legde De Witt in een brief zijn aan zus Johanna de Witt (1617-1692) uit waarom hij zijn leven wilde wagen. Het was volgens hem ‘absoluut noodzakelijk voor het behoud van het lieve vaderland’ dat hij mee zou gaan, want onder de kapiteins was niet één capabel persoon te vinden om de vloot te leiden. Zijn oplossing was om een commissie van betrouwbare en standvastige mannen te benoemen, die ervoor moest zorgen dat de vlootleiding de confrontatie met de Engelsen zou zoeken. ‘De meeste Hollandse gedeputeerden en die uit de andere provincies waren van mening, dat, als ik niet in de commissie benoemd zou worden, de hele commissie net zo goed achterwege kon blijven.’² Op zijn voorstel werd De Witt namens Holland benoemd tot een van de gedeputeerden van de Staten-Generaal op de vloot.

- 1 James Bender, *Dutch Warships in the Age of Sail 1600-1714. Design, Construction and Fates* (Barnsley 2014) 233 en 240. De *Zeven Provinciën* was op dat moment al wel afgebouwd, maar kwam te laat in dienst om als vlaggenschip te dienen. Ad van der Zee, ‘Een nieuw schip voor De Ruyter: De Zeven Provinciën’, in: J.R. Bruijn (red.), *De 7 Provinciën. Een nieuw schip voor Michiel de Ruyter* (Franeker 1997) 71-88, aldaar 85-87.
- 2 De Witt aan Johanna de Witt, 12 augustus 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, III, 88-92: ‘Gelijck dan oock om die verschreven ende meer andere redenen de meeste leden van Hollandt ende alle de andere provinciën eenpaerlijck van dat sentiment waeren, dat, als ick in de verschreven commissie niet soude gebruyckt werden, alsdan de geheele commissie behoorde achterwege te blyven.’ De brief van Johanna is te vinden in Fruin en Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, II, 227. Zie ook Japikse, *Johan de Witt*, 219-222.

Adriaan Hanneman, *Johanna de Witt* (ca. 1660), Dordrechts Museum, collectie Arent Maartenshof, Dordrecht.

Johanna de Witt had weinig begrip voor het plan van haar broer om als gedeputeerde mee te gaan op de vloot. Ze maakte zich zorgen over de gevaren waaraan hij zich blootstelde en vond dat hij te licht dacht over de mogelijke gevolgen voor hemzelf en zijn familie.

De brief is interessant, omdat hij laat zien hoe De Witt over zichzelf en over zijn positie als raadpensionaris dacht. Er was bij hem duidelijk geen sprake van enige bescheidenheid; sterker nog, als hij niet zou meegaan op de vloot, dan had de hele campagne tegen de Engelse vloot geen zin. De Witt was in zijn beleving de enige man die genoeg zelfvertrouwen en overwicht bezat om tegen de officieren en de zeelieden ('luyden op een soo ruw element opgevoet') in te gaan en zijn zin door te drijven. Bovendien moest hij ook overwicht hebben op andere gedeputeerden, zodat die achter zijn plannen zouden staan.

De Witt bracht in het epistel aan zijn zuster onbewust de tweeslachtige positie van de Hollandse raadpensionaris onder woorden. Als dienaar van de Staten van Holland liet hij zich *de facto* benoemen tot opperbevelhebber op de vloot, een positie die min of meer gelijk stond aan het admiraalschap, een ambt dat toekwam aan de prinsen van Oranje. Officieel maakte De Witt deel uit van een gezelschap van drie gedeputeerden, dat werd bijgestaan door drie kolonels en twee zogeheten zeeraden, maar algemeen werd de raadpensionaris als de leider van de deputatie gezien.³ Zo schreef de Engelse ambassadeur George Downing (1623-1684) aan zijn minister van Buitenlandse Zaken dat De Witt op de vloot de bevoegdheden van een Romeinse dictator had, want als representant van de soevereiniteit van de Staten-Generaal kon hij bevelen geven alsof hij hen in eigen persoon was.⁴ Ook De Witts medegedeputeerde Johan Boreel (1621-1673) vond dat zijn positie op de vloot 'raecht aen den soeverain'.⁵

- 3 J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, 5 delen, (1^e druk 1833-1848; 3^e druk Zwolle 1869) II, 36-38.
- 4 Downing aan Arlington, 28 juli 1665, in: H.T. Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de groote Nederlandsche zeeoorlogen*, 2 delen, RGP, Kleine serie, nr. 18 en 19 ('s-Gravenhage 1919) II, 277. De Franse avonturier Armand de Gramond verdacht De Witt er ook van dat hij bevelhebber van de vloot wilde worden: 'Want hieruit bleek dat men hem beschouwde als een al te ambitieuze man die zich wilde verheffen boven zijn rang, zijn functie en zijn afkomst; een man die alle belangen van zijn land naar eigen goeddunken behartigde en daardoor de plaats verliet die voor hem was bepaald, namelijk die van een bescheiden dienaar wiens ijver uitsluitend het vaderland ten goede mocht komen. Als hij echter gebleven was binnen de grenzen van zijn ambt, dan had hij nooit zo'n enorme positie in de Republiek kunnen opbouwen.' In: Armand de Gramont, graaf van Guiche, *Herinnering aan Holland / Memoires du comte De Guiche concernant les Provinces-Unies des Pais-Bas Unité* (Londen 1744) [Vertaling en uitgave Ad van der Zee, z.p. 2013] 54.
- 5 Boreel aan Van Kinschot, 21 juni 1665, in: G.L.R van Kinschot, 'Oorspronkelijke brieven van J. Boreel uit Zeeland en van 's Lands vloot aan R. van Kinschot', in: *Codex Diplomaticus Nederlandicus*, 2e serie (Utrecht 1852) 7-80, aldaar 34. Boreel uitte zijn kritiek op De Witt, die hij aanduidde met 'visir', niet rechtstreeks, maar schreef: '[...] segnor del Campo seyde op de stoel der waarheyd dingen, die ick niet soude durven schrijven.' Hij voegde eraan toe dat de aanwezigheid van de raadpensionaris weinig nut zou hebben, omdat hij

Voor het onderzoek naar de raadpensionaris in de zeventiende-eeuwse Republiek is het van belang na te gaan hoe De Witt en zijn tijdgenoten aankeken tegen zijn positie op de vloot.⁶ Vonden zij dat de raadpensionaris als plenipotentiaris (afgevaardigde met speciale bevoegdheden) zijn instructie oversteeg of dat hij op deze manier een noodzakelijke bijdrage leverde aan de oorlogvoering? Hoe werden de raadpensionaris en zijn medegedeputeerden gepresenteerd in pamfletten (publieke opinie): kreeg De Witt als individu alle lof toegezwaaid, of moest hij die delen met de andere twee gedeputeerden?⁷ Tenslotte, komen de vier functies van de raadpensionaris naar voren in de pamfletten over zijn aanwezigheid op de vloot?

Het hoofdstuk staat eerst stil bij de manier waarop de pamfletten en de andere bronnen zijn geanalyseerd. Daarna wordt gekeken naar de oorzaken van de Tweede Engelse Oorlog (internationale politiek) en vervolgens naar De Witts positie als raadpensionaris (machtssituatie) en zijn optreden op de vloot (verwachtingen van de regentenelite).

vanaf zijn schip anderen niet zou kunnen commanderen en omdat die ‘de jaloesie, die in den staet onder de regenten is tegens andre regenten’ zou vergroten. Ook uit andere hoeken kwam kritiek op De Witt, zie Japikse, *Johan de Witt*, 221-222 en Rowen, *John de Witt*, 580-581.

- 6 In 1654 had De Witt in zijn *Deductie* nog op het gevaar van erfelijke monarchieën gewezen en het collegiale regentenbestuur geprezen. Nu werd hij de machtigste man op de vloot. Zie Johan de Witt, *De deductie van Johan de Witt uit 1654. Manifest van de ware vrijheid* [ingeleid en hertaald oor Serge ter Braake] (Arnhem 2009) 160.
- 7 Onder de publieke opinie versta ik hier de openbare meningsvorming. Voor dit boek is een analyse van het begrip publieke opinie niet noodzakelijk. Wel is het goed te wijzen op de moeilijkheden die aan dit begrip kleven. De motieven om de openbare mening te beïnvloeden zijn vaak niet te achterhalen (waren auteurs oprecht bezorgde burgers of boekverkopers die winst probeerden te maken?). Ook weten we niet zeker wie het publiek was, of hun mening daadwerkelijk beïnvloed werd en in hoeverre de overgebleven kranten en pamfletten een afspiegeling zijn van de publieke opinie. De laatste jaren is het nodige onderzoek gedaan naar pamfletten en de publieke opinie en alle onderzoekers reflecteren op dit probleem: Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 14-18, R. Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) 22-26, Ingmar Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2012) 29-34, Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw*, 21-44 en Helmer Helmers, ‘Burgerparticipatie en het publieke debat’, in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021) 186-207.

Methode pamfletten- en bronnenonderzoek

Het antwoord op deze vragen is hoofdzakelijk gezocht in pamfletten en in De Witts briefwisseling uit het eerste jaar van de Tweede Engelse Oorlog.⁸ De pamfletten en brieven maken het mogelijk om de ideeën van de raadpen-sionaris over zijn positie op de vloot te vergelijken met het beeld dat in de publieke opinie van hem werd gepresenteerd. Een deel van de pamfletten is namelijk op instigatie van De Witt of, in een enkel geval, door hemzelf geschreven. Op deze manier kan gekeken worden in hoeverre zijn zelfbewuste houding terugkomt in de pamfletten over zijn deputatie op de vloot.

Pamfletten zijn folderachtige boekjes, waarin commentaar werd gegeven op gebeurtenissen die actueel waren op het moment van verschijnen.⁹ De pamfletten, ook paskwillen, libellen of blauwboekjes genoemd, werden meestal geschreven door anonieme auteurs. Vorm en inhoud gingen samen: vanwege de actuele inhoud moest de tekst snel gedrukt kunnen worden. Veel exemplaren bestaan dan ook uit katernen van 4, 8 of 16 bladzijden, omdat op één vel papier, afhankelijk van de grootte, zoveel pagina's passen. De hier onderzochte pamfletten zijn afkomstig uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek en die telt voor het eerste jaar van de Tweede Engelse oorlog 202 titels.¹⁰ In hoeverre deze groep representatief is voor de totale pamflettenproductie in dat jaar is lastig na te gaan, maar algemeen wordt aangenomen dat de Knuttelcatalogus een goede afspiegeling is van het totale aantal verschenen pamfletten.¹¹ Op basis van de titelbeschrijving kunnen 41 stuks als herdruk van een eerdere titel geïdentificeerd worden en hierdoor blijven er 160 originele pamflettitels over, 80 procent van het totaal aantal in dat jaar. De oorlog met Engeland komt in deze groep prominent naar voren, zoals blijkt uit de onderstaande tabel:

8 Over de (geringe) nieuwsaarde van pamfletten en nieuwsboeken in de vroegmoderne tijd J.W. Koopmans, 'De vergadering van de Staten-Generaal in de Republiek voor 1795 en de publiciteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005) 3, 379-396.

9 Definitie overgenomen van Reinders, *Gedrukte Chaos*, 15.

10 Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling*, deel II.

11 Zie hierover Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 123-124. Harms heeft alle titels nagezocht die in een pamflet worden genoemd uit 1650 (Kn. 6067) en deze blijken grotendeels te zijn overgeleverd: van de 42 titels zijn er 35 terug te vinden in de Knuttelcatalogus. Volgens Guido de Bruin is het redelijk te veronderstellen dat de Knuttelcatalogus 60 procent van alle verschenen pamfletten bevat: 'from 1000 pamphlets printed in 1672 more than 600 have been included in Knuttel'. De Bruin, 'Political pamphleteering and public opinion', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders, *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Leiden 2011) 66.

Onderwerpen in het jaar 1665		
	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Oorlog met Engeland	84	52,5%
Oorlog met Munster	23	14,4%
Buitenlandse politiek	22	13,8%
Kerkelijke onderwerpen	12	7,5%
Kometen & voorspellingen	11	6,9%
Binnenlandse politiek	5	3,1%
Anders	3	1,8%
Totaal	160	100%

Uit de groep over de oorlog met Engeland zijn de pamfletten geselecteerd die betrekking hebben op het optreden van Johan de Witt en zijn medegedeputeerden in 1665. Dat zijn er in totaal zeventien en deze groep kan in drie categorieën verdeeld worden: pamfletten over de vloot na de Slag bij Lowestoft, over het optreden van de gedeputeerden en een van De Witt zelf over zijn deputatie op de vloot.¹²

De pamfletten zijn gecategoriseerd naar genre en functie op basis van de indeling van Roeland Harms in zijn *Pamfletten en publieke opinie*.¹³ Harms' constatering dat sommige pamfletten meerdere tekstfuncties hebben, doet zich hier ook voor. Zo is het verschil tussen een overheidspublicatie, een nieuwsbericht en een brief vaak lastig te onderscheiden. Het pamflet *Pertinent ende Autenticq Verhael* (Kn. 9096), waarin verslag wordt gedaan van het optreden van de gedeputeerden op de vloot, kan bijvoorbeeld als nieuwsbericht en als overheidspublicatie gezien worden. Het is uiteindelijk bij de nieuwsberichten geschaard, omdat het een sterk gekleurd verslag is en geen zakelijke weergave van de resoluties van de gedeputeerden.

Naast de pamfletten is gebruik gemaakt van de briefwisselingen van Johan de Witt met enkele van zijn familieleden en met zijn vervanger Nicolaas Vivien (1631-1692).¹⁴ De brieven zijn voor dit onderzoek waardevol, omdat De Witt tot op zekere hoogte inzicht geeft in zijn motieven. Veelal hebben zijn

12 Zie bijlage II voor de categorisering van de pamfletten uit 1665.

13 Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 258-259.

14 De briefwisselingen zijn te vinden in Fruin en Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, III, en in Fruin en Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, II.

G. van Vliet, *De pamflettenverkoper* (ca. 1620-1668). Atlas van Stolk, Rotterdam.
Pamfletten (of vlugschriften) waren snel gedrukte, goedkope boekjes over actuele onderwerpen.
Hun bereik was vaak groot, want ze werden vaak voorgelezen en na gebruikt doorgegeven.

brieven betrekking op de besluitvorming op de vloot, waarvan hij verplicht was de Staten van Holland op de hoogte te stellen, maar ook daar valt het een en ander uit af te leiden. De raadpensionaris schrijft zelden of nooit over zijn medegedeputeerden, dus het ligt voor de hand ervan uit te gaan dat zij niet of nauwelijks bij de besluitvorming waren betrokken.¹⁵ In persoonlijke brieven, zoals aan zijn zuster Johanna, was De Witt opener. Daarom geven deze brieven een betrouwbaar beeld over zijn beweegredenen om mee te gaan met de vloot en hoe hij zijn positie zag te midden van de vlootvoogden.

Opnieuw oorlog met Engeland

1665 zou een moeilijk jaar worden voor de Republiek. In maart verklaarde de Engelse koning Karel II (1630-1685) de oorlog aan de Republiek en eind september viel de bisschop van Munster, Christoph Bernhard von Galen (1606-1678), de oostelijke gewesten binnen.¹⁶ Het bleef voor de Republiek spannend welke positie de andere Europese landen zouden innemen: zouden ze neutraal blijven of wilden ze profiteren van de Engelse oorlogsverklaring? Zweden en Denemarken, bijvoorbeeld, hadden veel te winnen bij een aanval op de Nederlandse handelspositie in de Oostzee. Met Frankrijk had de Republiek in 1662 een defensief verbond gesloten, maar of dat betekende dat de Fransen hun steun zouden omzetten in militaire daden was in 1665 nog onduidelijk.

De oorlog met Engeland kon duidelijk maken of de nieuwe oorlogsvloot van de Republiek was opgewassen tegen de Engelse. Johan de Witt was de drijvende kracht geweest achter de bouw van tientallen moderne fregatten en nu spoorde hij iedereen aan om de vloot zo snel mogelijk gereed te maken.¹⁷ Eind mei zeilden ruim 100 oorlogsschepen, voorzien van 21.000 man en bijna 5000 stukken geschut, onder commando van luitenant-admiraal Jacob Wassenaer van Obdam (1610-1665), de Noordzee op.¹⁸ De Witt wilde snel resultaat zien en verwachtte dat Wassenaer actief de Engelsen zou opzoeken om

15 Dat valt ook op te maken uit brieven van de Zeeuwse gedeputeerde Boreel, die schrijft over allerlei wetenswaardigheden op de vloot, maar nauwelijks over vergaderingen van de gedeputeerden. Van Kinschot, 'Oorspronkelijke brieven van J. Boreel'.

16 Voor de economische achtergronden van de Tweede Engelse oorlog: Gijs Rommelse, *The Second Anglo-Dutch War (1665-1667). International raison d'état, mercantilisme and maritime strife* (Hilversum 2006). De militaire aspecten worden besproken in J.R. Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (Cambridge 1996) en Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*.

17 Over dit onderwerp: J.E. Elias, *De vlootbouw in Nederland in de eerste helft der 17e eeuw* (Amsterdam 1933), J.K. Oudendijk, *Johan de Witt en de zeemacht* (Amsterdam 1944), Bruijn, *Varend verleden* en Rommelse en Downing, 'The fleet as an ideological pillar', 387-410.

18 De Jonge, *Nederlandsche zeezezen*, II, 7. Een lijst van alle schepen is te vinden in James Bender, *Dutch Warships in the Age of Sail*, 91-94.

een zeeslag af te dwingen. Na een paar weken werd duidelijk dat de luitenant-admiraal hiervoor niet de juiste man was. Zijn afwachtende houding wekte ergernis en begin juni schief de raadpensionaris aan Wassenaer, dat de Staten van Holland ongeduldig werden en

‘dat er hier overlegd wordt om commissarissen naar de vloot te sturen met de volmachten en de autoriteit [van de staat]. [...] Ik heb mijn diensten daartoe aan Hare Edel Groot Mogenden aangeboden en wil u in alle oprechtheid laten weten dat ik die opdracht met plezier zal aanvaarden, zoals ik er nog nooit een op mij heb genomen.’¹⁹

Wassenaer ervoer deze brief niet ten onterechte als een gebrek aan vertrouwen in zijn leiding en waarschijnlijk zocht hij hierom een paar dagen later overhaast de confrontatie met de vijand.

Op 11 juni kreeg de Nederlandse vloot de Engelsen in zicht voor Lowestoft, een plaatsje onder Great Yarmouth. Aanvankelijk stond de wind gunstig voor de Nederlanders, maar toen de strijd twee dagen later 's nachts losbarstte, kregen de Engelsen de wind in de rug. Snel stapelden de problemen zich op aan Nederlandse kant. Wassenaers bekwame onderbevelhebber vice-admiraal Egbert Cortenaer (1604-1665) sneuvelde binnen twee uur en zijn plaatsvervanger kon de formatie van de vloot niet bijhouden. James Stuart, hertog van York (1633-1701), de hoogste Engelse admiraal, maakte hiervan gebruik en brak door de Nederlandse linie heen om Wassenaer aan te vallen. Na felle gevechten ontplofte om drie uur 's middags de kruitkamer van Wassenaers schip *De Eendracht*. De luitenant-admiraal kwam hierbij om het leven. Chaos en verwarring maakten zich nu van de Nederlandse vloot meester. Vele kapiteins dachten dat het sein voor de terugtocht werd gegeven en verlieten de zeeslag. Het was te danken aan het bekwame optreden van vice-admiraal Cornelis Tromp (1629-1691) dat de Nederlandse vloot ontsnapte aan complete vernietiging. In totaal waren er zeventien schepen verloren gegaan en ongeveer een kwart van de matrozen was gedood, gewond of gevangen genomen.²⁰

Na de Slag bij Lowestoft besloten de Staten-Generaal zich op instigatie van De Witt direct met de vloot te bemoeien. Net als in het begin van het jaar reisde de raadpensionaris aan het hoofd van de Generaliteitscommissie voor zeezaken naar Den Helder om toe te zien op snelle reparatie van de schepen

19 ‘[...] eenige deliberateen voorgevallen, om commissarissen te senden in de vloot met volle macht ende auctorisatie; [...] Ick hebbe mijn persoon ende dienst deertoe aen Haer Edel Groot Mog. aengeboden ende verklaere in alle oprechtigheyt, dat ick die commissie soo blygeestich soude aenvaerden, als ick oyt eenige op my genomen hebbe.’ De Witt aan Wassenaer Obdam, 4 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 60-61.

20 De Jonge, *Nederlandsch zeewezen*, II, 5-25, aldaar 12-15. Zie ook Bruijn, *Varend verleden*, 112.

en het herstel van het gezag op de vloot; een andere deputatie vertrok naar Hellevoetsluis. Dat ging niet vanzelf; eerst moesten twee problemen worden opgelost, namelijk de berechting van kapiteins die de zeeslag waren ontvlucht en de benoeming van een nieuwe bevelhebber voor de marine.

De problemen bij het berechten van de kapiteins waren ontstaan door Cornelis Tromps weigering om de krijgsraad voor te zitten. De vice-admiraal, na de dood van Wassenaer de hoogste in rang, was bang dat hij daardoor zijn populariteit onder het Oranjegezinde bootsvolk verspeelde. Tromps houding was een inspiratiebron voor vele pamflettisten. Sommigen steunden hem en bekritiseerden het regentenbewind, maar anderen, waaronder de gedeputeerden, gebruikten de publieke opinie om hem onder druk te zetten. Uiteindelijk schikte de weerspannige admiraal zich, maar voor het zover was had De Witt heel wat met hem te stellen.²¹

De benoeming van een nieuwe bevelhebber was het andere hoofdpijndossier voor de raadpensionaris. Tromp ging ervan uit dat hij deze positie zou krijgen en werkte alvast hard aan een nieuwe organisatie van de vloot. Met zijn eigengereide en onberekenbare gedrag had hij echter veel vijanden gemaakt in Den Haag en dus werd er omgekeken naar een andere kandidaat. De Witt wilde graag De Ruyter aan het hoofd van de vloot, maar die voerde op dat moment een strafexpeditie uit tegen Engeland in Noord-Amerika en West-Afrika. Half augustus keerde De Ruyter terug in de Republiek en werd prompt tot bevelhebber benoemd.²² Tromp was woedend dat hij gepasseerd was en nam onmiddellijk ontslag, maar even later kwam hij erop terug en legde zich neer bij de benoeming van de De Ruyter.²³

Tijdens zijn werkzaamheden als gedeputeerde op Texel kwam De Witt tot de conclusie dat er gedeputeerden mee moesten op de vloot, want hij was ervan overtuigd dat de admiralen anders nooit tot de aanval zouden overgaan. De beste kandidaat hiervoor was hijzelf. De raadpensionaris legde het plan voor aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal en die stemden er, ondanks de nodige bezwaren, mee in. Als gedeputeerde bemoeide De Witt zich intensief met de operaties van de vloot en preste hij de scheepskrijgsraad om de Engelsen op te sporen en aan te vallen. Hevige najaarsstormen verhinderden de plannen en tot De Witts grote spijt kwam het niet tot een zeeslag. Gedwongen door het weer hield de Nederlandse vloot zich voornamelijk bezig met de opvang van koopvaardij- en VOC-schepen. Begin november 1665

21 R. Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (Amsterdam 2001) 246-247.

22 De benoeming van De Ruyter had prioriteit bij De Witt en gespannen wachtte hij zijn komst af op de vloot. Zie de brieven van De Witt aan Vivien, Fuine en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 100-113.

23 Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 249-250.

Abraham Evertsz. Van Westerveld, *Cornelis Tromp* (ca. 1660). Rijksmuseum, Amsterdam.
Met Cornelis Tromp kreeg De Witt heel wat te stellen. De admiraal maakte geen geheim van zijn Oranjesympathieën en reageerde woedend toen hij gepasseerd werd als opperbevelhebber van de vloot.

keerden de oorlogsschepen terug naar de havens in afwachting van een nieuw oorlogsseizoen.²⁴

De spin in het bestuurlijke web

Aan het begin van de Tweede Engelse oorlog was Johan de Witt twaalf jaar raadpensionaris en al die tijd zat hij stevig in het zadel.²⁵ Dankzij zijn goede verhoudingen met Amsterdam en de andere steden in de Staten van Holland was de machtsituatie waarin hij opereerde stabiel.²⁶ Via de familie van zijn vrouw stond De Witt in nauw contact met de belangrijkste Amsterdamse regentenfamilies, zoals de invloedrijke burgemeester Cornelis de Graeff.²⁷ Steeds zorgde de raadpensionaris ervoor dat zijn gewestelijke en buitenlandse beleid zoveel mogelijk rekening hield met de wensen van de Amstelstad. In de Statenvergadering kon De Witt daarnaast rekenen op de steun van zijn geboortestad Dordrecht, waar zijn vader en later zijn broer in de Oudraad zaten.²⁸ Die steun was belangrijk, omdat Dordrecht, de oudste Hollandse stad, na de Ridderschap, waarvan De Witt de woordvoerder was, het eerste spreekrecht had in de Staten. De raadpensionaris deed ook zijn best om in andere steden contacten aan te knopen met één of meerdere regenten; in slechts enkele gevallen lukte dat niet.²⁹ Door middel van recommandaties (aanbevelingen) voor gewestelijke functies wist hij mensen aan zich te binden.³⁰ Toegang tot de belangrijke admiraliteiten van Amsterdam en de Maze kreeg De Witt door zijn contacten met David de Wildt (1611-1671) en via zijn broer Cornelis de Witt, die in deze jaren lid was van de Admiraliteit van de Maze (Rotterdam).

Tijdens de eerste jaren van zijn bewind vormde de stadhouderlijke familie geen echte bedreiging voor De Witts positie. De meest voor de hand liggende kandidaat voor het stadhouderschap, prins Willem III, was geboren in 1650 en nog te jong om in de voersporen van zijn vader te treden. Bovendien bestond er binnen de familie veel onenigheid, onder andere over de opvoeding van de prins. Een politieke factor van betekenis was Willem III voorlopig dus

24 In 1666 Was De Witt opnieuw gedeputeerde op de vloot. Hiervan deed hij verslag in een pamflet: [Johan de Witt], *Verhael van't gepasseerde in de zee-slagh, tusschen de vlooten van Engelandt ende van de Vereenighde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1666), Kn. 9296.

25 Israel, *De Republiek*, II, 829-830.

26 Price, *Holland and the Dutch Republic*, 122-126.

27 Elias, *Geschiedenis van het Regentenpatriciaat*, 144-149.

28 Soms gooide de rivaliteit tussen de familie De Witt en de Van Beverens roet in het eten. Zie N. Japikse, 'De Dordtse regeeringsoligarchie in het midden der 17^e eeuw' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6 (1924) I, 6-22 en Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 231-235.

29 Namelijk in Schoonhoven en Enkhuizen. Groenveld, *Evidente factiën in den Staet*, 46-47.

30 Groenveld, *Evidente factiën in den Staet*, 46-48.

nog niet, maar de steun voor de prins onder de bevolking was groot, niet in de laatste plaats op de oorlogsvloot.

De Witts positie als raadpensionaris binnen Holland was dan onomstreden, politieke problemen waren er wel degelijk. Die gingen in de eerste plaats over de verschillende economische belangen van de Hollandse steden en de andere gewesten. Amsterdam en de West-Friese steden dreven veel handel met het Oostzeegebied, terwijl de steden in het zuiden van Holland en in Zeeland georiënteerd waren op de Middellandse Zee. In beide gebieden bestonden spanningen die de Nederlandse handel bedreigden. De vraag was waar de nieuwe oorlogsvloot van de Republiek het beste ingezet kon worden. De Witt wist met behendig manoeuvreren beide groepen tevreden te stellen: in 1657 blokkeerde de Nederlandse vloot Lissabon en in de twee jaar daarna beëindigde zij de oorlog tussen Zweden en Denemarken (1658-1660).³¹

In de tweede plaats waren er politieke troebelen in Groningen en Overijssel, die onder meer samenhangen met de positie van de Oranjes. Als Hollandse raadpensionaris kon De Witt zich niet bemoeien met de interne aangelegenheden van andere gewesten, maar destijds bestond de vrees dat de ruzies in beide gewesten zouden overslaan naar de rest van de Republiek. In Groningen en Overijssel bemiddelde De Witt bij het oplossen van de interne conflicten. Hiermee vulde hij voor een deel het vacuüm dat de stadhouder als minimaal samenbindend element in de Republiek had achtergelaten (zie hoofdstuk 4).

In de derde plaats eiste de jonge prins vanaf 1660 steeds meer zijn aandacht op. In dat jaar werd in Engeland de monarchie hersteld en de nieuwe koning, Karel II, was een oom van Willem III. Zolang hij er zelf beter van werd probeerde Karel de belangen van zijn neef in de Republiek te ondersteunen. De Witt nam de aanhangers van de prins de wind uit de zeilen door de jongeman een staatsopvoeding te beloven die hem zou voorbereiden op een politieke en militaire rol in Holland. Onderdeel hiervan was dat de Acte van Seclusie werd ingetrokken.³²

Tenslotte morrelde de bisschop van Munster, beter bekend als Bommen Berend, eind jaren 1660 aan de oostgrens van de Republiek en probeerde zijn invloed in Gelderland, Overijssel en Groningen te vergroten. Deze gewesten waren geen partij voor zijn leger en zij klopten daarom aan bij De Witt om hulp. Amsterdam, dat geen belang had bij een oorlog met de prins-bisschop, belette uiteindelijk dat Hollandse troepen de drie gewesten te hulp kwamen.³³

31 Israel, *De Republiek*, II, 841-844.

32 Israel, *De Republiek*, II, 855-858. Van het plan om Willem Kind van Staat te maken kwam overigens weinig terecht omdat Karel II, na de dood van Mary Stuart in 1660, zijn voogd werd. De angst bestond dat Willem als een Engelse prins zou worden opgevoed in plaats van een Nederlandse. Rowen, *John de Witt*, 512-528.

33 Israel, *De Republiek*, II, 839-841.

De Hollandse dominantie leidde tot scheve gezichten in de gewesten in de Staten-Generaal. Een aantal gewesten, met Friesland voorop, probeerde waar mogelijk hun machtige bondgenoot dwars te zitten. Zonder aanvoering van een gezamenlijke stadhouder kregen ze echter weinig voor elkaar, zeker niet als Amsterdam en de Staten van Holland de gelederen gesloten hielden. En daar zorgde De Witt goed voor.³⁴

Gedeputeerde op de vloot

De totstandkoming van de deputatie van de Staten-Generaal ter zee laat zien dat De Witt een sterke machtspositie had in de Staten van Holland. Tegen de bezwaren van veel regenten in ging hij toch naar de vloot. De vrees bestond dat de aanwezigheid van de Hollandse raadpensionaris tot jaloezie bij de andere gewesten zou leiden en voor onrust onder admiralen zou zorgen. Bovendien waren de Staten bang dat de besluitvorming in Holland stil kwam te liggen. De Amsterdamse vroedschap was bijvoorbeeld van mening dat ‘de Raet pensionaris niet can gemist werden’.³⁵ De stad lag lang dwars, maar ging uiteindelijk overstag.³⁶ In de Staten-Generaal kwam de beslissing voor de deputatie niet zonder slag of stoot tot stand. De Zeeuwen protesteerden omdat ze niet wilden dat Holland op de vloot de dienst zou uitmaken en zij wierpen de Hollandse raadpensionaris voor de voeten dat zijn functie op de vloot de luister van de Oranjes naderde.³⁷ Om de Zeeuwse tegenstand te overstemmen verschenen de Staten van Holland *en bloc* in de Staten-Generaal en tenslotte stemde het gewest, evenals de rest, toe.³⁸ De Witt kreeg wel twee medegedeputeerden, namelijk de al eerder genoemde Zeeuw Johan Boreel, burgemeester van Middelburg, en de Geldersman Rutger Huygens (1587-1666), de bijna tachtigjarige afgevaardigde uit de commissie voor zeezaken.

34 Price, *Holland and the Dutch Republic*, 240-241.

35 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 20 juli 1665. Zie ook Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 87 noot 3.

36 Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 1, 22 juli en Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 119.

37 Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 119. Boreel liet zich in andere bewoordingen, maar wel met dezelfde strekking, uit over De Witt, Boreel aan Van Kinschot, 21 juni 1665, ‘Oorspronkelijke brieven van J. Boreel’, 34.

38 De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsch zeewezen*, 37. Van deze tactiek maakte De Witt vaker gebruik (zie casus Overijssel). In de Staten-Generaal waren meestal maar enkele gedeputeerden van de andere gewesten aanwezig. De komst van alle leden van de Staten van Holland – minstens 40 leden – naar de vergadering van de Staten-Generaal had een intimiderend effect.

Over de motieven van De Witt om met de vloot mee te gaan is veel gespeculeerd. Tegenstanders van het Hollandse regentenbewind, zoals aanhangers van de prins van Oranje en Tromp, Zeeuwse regenten, maar ook enkele buitenlanders, dachten dat de raadpensionaris zijn macht en populariteit wilde vergroten.³⁹ Ook zou hij Cornelis Tromp in de gaten hebben willen houden. De Witts medegedeputeerde Boreel duidde hem in zijn briefwisseling steeds aan als 'visir' en zelfs een keer als 'groot visir'. Hoewel Boreel zijn eigen Zeeuwse pensionaris ook een vizier noemde, kan deze titel toch moeilijk als een compliment gezien worden. De meeste historici gaan ervan uit dat De Witt edelmoediger motieven had. Volgens J.C. de Jonge (1793-1853) wilde de raadpensionaris de eenheid en orde op de vloot versterken en tegelijk toezicht houden op Tromp, die hij vanwege zijn dwarse aard en Oranje-sympathieën niet vertrouwde.⁴⁰ Modernere historici accepteren De Witts verklaring dat hij met zijn aanwezigheid en volmachten de vloot tot eenheid en tot actie kon bewegen.⁴¹

Aan de bevoegdheden van de deputatie van de Staten-Generaal op de vloot wordt in de literatuur nauwelijks aandacht besteed. Dat is opmerkelijk, omdat de gedeputeerden de supervisie kregen over alle operaties van de vloot. De deputaties zorgden voor een noodzakelijke machtsconcentratie in de gedecentraliseerde Republiek. Al tijdens de militaire campagnes van Maurits en Frederik Hendrik reisden gedeputeerden van de gewesten mee om ter plekke met de stadhouder beslissingen te nemen, zodat tijdrovend overleg met Hare Groot Mogenden in Den Haag werd vermeden. Deze *ad hoc* commissies hadden een ruime instructie waardoor zij redelijk zelfstandig konden optreden. In de instructie van De Witt, Huygens en Boreel stond dat zij gemachtigd waren om 'zonder ruggespraak over het reilen en zeilen van de Nederlandse vloot, zodra die zee gekozen had, na advies van de admiralen en andere officieren alle besluiten te nemen en die te laten uitvoeren'.⁴² Een bekwame bestuurder zoals De Witt kon met deze instructie zijn greep op de vloot ver-

39 Downing aan Arlington, 7 augustus 1665, in: Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven*, 1, 279: 'De Witt before his goeing hence said to some of his friends that he will conquer or dye'.

40 De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsch Zeewezen*, II, 38.

41 Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 119-121, Rowen, *John de Witt*, 580-581 en De Bruin, *Varend verleden*, 262. Het – voorstelbare – contemporaine verwijt dat De Witt als jurist geen verstand had van de gang van zaken op de vloot, laten zij onbesproken.

42 NA, Archief Staten-Generaal toegangsnr. 1.01.02, *Verbael De Witt, Huygens en Boreel*, 28 juli 1665: '[...] om sonder ruggespraeke aengaende d'expeditie ende 't employ der voorseide 's Landts Vlote, soo wanneer deselve Zee gecosen sal hebben, naer ingenomen advis, ende gehoort de consideratien vande Luitenants Admiralen of andere hoofden der voorseide Vlote, alles te resolveren ende effectueren [...].'

Ludolf Bakhuizen, *Terugkomst van de Hollandia in het Landsdiep bij Huisduinen* (1666-1667).
Scheepvaartmuseum, Amsterdam.

In het najaar van 1665 was de *Hollandia* het vlaggenschip van de Nederlandse marine.

stevigen, want hij voerde feitelijk het bevel over de vloot.⁴³ De uitvoerende, representatieve en politieke functies van het raadpensionarijschap komen duidelijk naar voren in De Witts deputatie. De Amsterdamse vroedschap zag die dan ook als een ‘politieke commissie’.⁴⁴

Leider achter de schermen

Als raadpensionaris had Johan de Witt er belang bij dat hij voldeed aan de verwachtingen van de Hollandse regenten. De raadpensionaris had de touwtjes in de Staten van Holland stevig in handen, maar hij moest ook rekening houden met de publieke opinie. Ontevredenheid onder de Hollandse stedelingen kon de stemming van de regenten in de Statenvergadering negatief beïnvloeden. De nederlaag van de Nederlandse vloot tijdens de Slag bij Lowestoft wakkerde bij een deel van de bevolking de roep om de terugkeer van een Oranje-stadhouder aan. Voor De Witt en zijn geestverwanten was het dus van belang dat de publieke opinie een gunstig beeld kreeg van zijn optreden als gedeputeerde op de vloot.⁴⁵

Voor het onderzoek naar de manier waarop De Witt werd gepresenteerd in de publieke opinie zijn drie categorieën pamfletten onderzocht. De eerste categorie bestaat uit verschillende opiniërende pamfletten die zijn verschenen naar aanleiding van de verloren zeeslag bij Lowestoft. Een deel van de pamfletten is erg kritisch over het optreden van de vloot en wijt dat aan de ‘regiering’, maar een ander deel verdedigt het optreden van de regenten. Het ligt voor de hand dat het laatste deel is geschreven in opdracht van het regentebewind, maar dat kan lastig worden aangetoond. De tweede categorie bestaat uit drie zogeheten verantwoordingspamfletten, waarin het optreden van de drie gedeputeerden aan de orde komt. In het *Zee-Journael*, het *Autentiq Verhael* en de *Leste Zee-Tocht* worden brieven van De Witt, van de gedeputeerden en publicaties van de Staten-Generaal aangehaald, dus we kunnen aannemen dat deze pamfletten zijn geschreven door of in opdracht van de raadpensionaris of zijn plaatsvervanger Vivien.⁴⁶ Het eerste pamflet is gericht op een breed

43 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 139-141 en 260-263. Zie ook: De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsch Zeewezen*, II, 36-38, Japikse, *Johan de Witt*, 215, Oudendijk, *De Witt en de zee-macht*, 120-121 en Rowen, *John de Witt*, 580. Volgens De Bruin was het geheime commissiewezen, waarvan de deputatie ter zee een onderdeel was, de ruggengraat van het bewind van De Witt. De machtsconcentratie op maritiem gebied blijkt uit de inkrimping van de deputaties tot één man: De Witt zelf in 1666 en zijn broer Cornelis in 1667 en in 1672. Idem, 262.

44 ‘Commissarissen poletiq’, in Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 20 juli 1665.

45 Price, *Holland and the Dutch Republic*, 66.

46 Dat blijkt bijvoorbeeld uit een passage over het beëindigen van een opstand onder de bemanning op het VOC-schip St. Paulo in het *Pertinent ende Autentiq Verhael, van al 't geene ghepasseert is, in, ende ontrent 's Vloot, 't sedert den Zee-slagh op 13. Junij 1665 [...]*, Kn.

publiek en bespreekt op een verhalende en aansprekende wijze, doorspekt met anti-Engelse retoriek, het optreden van De Witt, Boreel en Huygens.⁴⁷ Het *Autentiq Verhael*, dat zakelijker en minder verhalend is, richtte zich op de regentenklasse, maar legde net als het *Zee-Journael* de nadruk op de succesvolle bijdrage van De Witt, Huygens en Boreel aan de expeditie. De *Leste Zee-Tocht* is ook vanuit dit standpunt geschreven, maar is voornamelijk een kaal feitenrelaas.⁴⁸ Tenslotte de derde categorie. Die bestaat uit één pamflet, *Missive aen een goet Vrient*, dat Johan de Witt zelf heeft geschreven, waarschijnlijk als reactie op een brief waarin het succes van zijn optreden op de vloot in twijfel wordt getrokken.⁴⁹

Laffe kapiteins of een hoogmoedig regime?

Het pamflet de *Hollantsche-ontsteltenis* verhaalt van een Zuid-Hollander en een Amsterdammer, die vlak na de Slag bij Lowestoft naar Texel reizen om poolshoogte nemen op de vloot. Onderweg komen ze een Noord-Hollander tegen ('Goedemorgen mannen, wat bent u gehaast. Waarheen gaat de reis?') en samen maken ze bij aankomst hun opwachting bij de gedeputeerden van de Staten-Generaal:

'*Amsterdammer*: Goedendag mijne heren, excuus dat ik u onderbreek. Wij zijn hier gekomen om de toestand van onze vloot na de zeeslag te bekijken. De heren weten nu waarom de slag is verloren. Zie daar, daar zit ook mijnheer Tromp. Welkom uit zee mijnheer en Goddank dat wij u gezond terug krijgen en dat u in de voetstappen van uw vader, loffelijke gedachtenis,

9096A (afgekort als *Autentiq Verhael*): 'Hebben d'Heeren Gedeputeerden op dito 24. hier vande principaelste Belhamels doen saiseren / ende daer uyt lichten.' De Witt beschreef het incident ook in een brief aan Vivien en gebruikte hierbij dezelfde woorden: het 'saiseren' en 'uutlichten' van enkele oproerkraaiers werkte uitmuntend om de rust terug te krijgen. De Witt aan Vivien, 25 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 74.

47 *Zee-Journael ofte Autentiq Verhael uyt de d'annotatien vande Heeren haer Hooghmogende Volmachtighden inde Vloot, der Doorluchtighste Geunieerde Republijcque, en andere Schriften, aengaende al het gepasseerde, 't zedert 't vertreck vande Vloot uyt Spanjaerds-Gat [...]*, Kn 9102. Afgekort als *Zee-Journael*.

48 *Het derde deel ofte lesten Zee-Tocht vande Groote Zee-Vloot des Vereenden Nederlantschen Staets, dese iaers 1665*, Kn. 9108. Dit pamflet is een vervolg op het *Autentiq-Verhael* en op het *Zee-Journael*. De *Lesten Zee-Tocht* voegt inhoudelijk weinig toe aan de twee voorgaande en zal om die reden verder niet aan bod komen.

49 Dat valt op te maken uit de aanhef en de introductie van het pamflet. Voor de toeschrijving van dit pamflet aan De Witt: zie de laatste paragraaf van dit onderdeel. *Coppe van een Missive aen een goet Vrient geschreven tot onderrichtinge van het gene gedurende de laetste expeditie ter Zee van consideratie is voorgevallen [...]*, Kn. 9245A. Afgekort als *Missive aen een goet Vrient*.

bent getreden. God beware u in de toekomst en dat u ook een vader des vaderlands moge worden.

Staten: Wees welkom heren! Aan uw verzoek kan door de heer Tromp voldaan worden.⁵⁰

Vervolgens komt Tromp aan het woord. Hij geeft een uiteenzetting over de verloren zeeslag en na dit gesprek keren de mannen tevreden huiswaarts.

De *Hollantsche-ontsteltenis* is een van de pamfletten waarin het optreden van de Nederlandse vloot werd besproken. Een deel is geschreven door tegenstanders van het regentenbewind en zij grepen de nederlaag aan om te pleiten voor een terugkeer van de prins van Oranje in het landsbestuur. De kritiek op het regime van De Witt werd niet openlijk gegeven, maar was voor de goede verstaander duidelijk te herkennen. Dat is ook hier het geval. Op de terugweg trakteert de Noord-Hollander zijn metgezellen op een stevige preek, waarin hij fikse kritiek levert op het hoogmoedige regentenregime onder leiding van De Witt (zonder dat hij die bij name noemt) en terloops laat weten dat alle laffe kapiteins opgehangen moeten worden. De aanval op de Engelsen, zo stelt hij, was zonder goede reden en zonder 'nedrigheyt en vreesse Godts gheschiedt'. Om zijn argumentatie kracht bij te zetten citeert hij vrij uit de *Acte van Verlating* uit 1581: 'Een overheid is er niet voor zichzelf, maar voor het volk, [...] opdat het volk haar geweten openstelt voor de overheid en de overheid een goed geweten heeft tegenover God, want zij zullen aan Hem rekenenschap moeten geven.'

In meerdere pamfletten komt het stramien voor waarbij eerst werd afgegeven op de laffe Nederlandse kapiteins, waarna de lof werd gezongen op Tromp en tenslotte impliciete kritiek werd geuit op het regentenbewind, bijvoorbeeld door te toosten op de jonge prins van Oranje.⁵¹ De verbinding tussen Tromp en Oranje en het voorstellen van de oorlog met Engeland als een

50 'Goeden dach mijn Heeren / met permissie / wy sijn hier gekomen / om van de ware gesteltheyt van onse Vloot ende Zee-slach te onderstaen / wy hooren onderweegh slechte tijdingen / en sien hier een kleyn ghetal scheepen / de Heeren hebben nu kennisse / wat is doch van de slach? Ey sie daer sit oock Mijn Heer Tromp / wellekom uytter zee Mijn Heer / en Godt heb danck dat wy u ghesont weerom krijgen / wy hebben al van u gevaer gehoort / ende dat gy de voetstappen van u Heer Vader Loffelijcke gedachtenisse wel hebt nagespoort / Godt beware u in toekomende / ende dat ghy soo doende / oock een Vader des Vaderlands mooghe werden.' *Hollantsche-ontsteltenis Noord-Hollander, Zuyt-Hollander ende een Amsterdammer* (Hoorn 1665), Kn. 9068, 8. Zie voor commentaar op dit pamflet ook Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 244-246.

51 *Neerlander en Engelsman t'samen redenkavelende over den Zee-strijt*, Kn. 9069, *Damppraatje over de laatste Zee-slag*, Kn. 9070, *Papieren kogels geschooten in 't hondert van de Laf-hertige Capiteynen*, Kn. 9077 en *Conferentie en samen-spraak tusschen den Dogg en den Leeuw [...]* [1665], Kn. 9117.

onrechtvaardige strijd kan gezien worden als kritiek op De Witt. Willem III was via zijn moeder, de dochter van koning Karel I, ook een Engelse prins. Zijn aanhangers hoopten dat zijn oom, Karel II, de rechten van zijn neef zou helpen herstellen.

In reactie op de orangistische pamfletten doopten aanhangers van het regentenbewind ook hun pen in de inkt. In het *Openhertigh discours [...] tusschen een reghent, capiteyn en coopman* lopen een regent en een koopman tijdens een wandelingetje een kapitein tegen het lijf. De regent nodigt hen uit om bij hem thuis de tegenwoordige toestand te bespreken. Al snel komt het gesprek op de verloren zeeslag, waarbij de kapitein en de koopman zich beklagen over de nalatigheid van de ‘regieringe’, maar de regent laat dat niet op zich laat zitten:

‘Dan vindt men wonderlijk snel mensen die direct om het kleinste voorval dat hun niet aanstaat, [...] tegen de regering uitvaren en haar uitschelden voor ontrouwe bestuurders, alsof die [bestuurders] op hun eigen belang uit zijn en het algemeen belang negeren. [...] Ze verdraaien de goede bedoelingen van de wijze en deugdzame regenten [...], alsof de overheden met de vijanden van het hemelrijk hebben samengespannen om de overwinning [van de vloot] te voorkomen.’⁵²

Daarom is het goed, vervolgt hij, dat de regenten wijs zijn en niet op alle beschuldigingen reageren. Na enige aarzeling wordt de regent gesteund door de kapitein en samen weten ze de koopman te overtuigen dat het bewind een verstandig beleid voert. Bij het afscheid bedankt de koopman beide mannen ‘voor de patientie in my aen te hooren en de goede onderrichtinge die my op ’t een en andere gegeven is.’

In de pamfletten uit de regentenhoeke is het vaak een burger (een regent) die de regering verdedigt, doorgaans met het argument dat iedereen vertrouwen moet hebben in het beleid van de wijze regenten.⁵³ In het algemeen kan

52 ‘Dat vintmen oock wonderlijk gauwe Menschen om datelijck op ’t minste voorval, dat juist met haer humeuren niet accordeert [...] die van de regieringe uyt te varen, deselve uytcretende voor ontrouwe bestierders / als of sy op haer eyghen profijt uyt waren en de gemeene saken lieten drijven/ [...] verdrayende het goede ooghmerck vande wijze en deughtsame Regenten [...] alsof de overheden / met de Vyanden Heymelijck hadden aengespannen / alle zege beletten en de ongemacken veroorsaken’. *Openhertigh discours over de jegenwoordige gelegenteyt der Saecken tusschen een reghent, capiteyn en coopman* [1665], Kn. 9125, [5-6].

53 *Buer-Praetje tusschen een Borger en een Matroos, Aengaende de ghelegentheydt deses Tijds* [1665], Kn. 9125A en *Zeelands Discours Waer in getoont wert waerom desen Oorlogh met engelandt is aengevangen [...] Gestelt in ’t Samen-spraek, tusschen een matroos, een soldaet en een borger* [1665], Kn. 9125B/9140.

gezegd worden dat de Slag bij Lowestoft door tegenstanders van het regentenregime gebruikt werd om – impliciet – De Witt te bekritisieren en dat zijn medestanders het opnemen voor de ‘wijze’ regenten. Omdat vrijwel alle pamfletten anoniem zijn weten we niet uit welke hoek de kritiek afkomstig is.

De Witt contra Tromp

Na de Slag bij Lowestoft haastte De Witt zich naar Den Helder, waar de vloot het Marsdiep binnenvoer en voor anker ging. Zijn activiteiten op de vloot staan beschreven in de zogeheten verantwoordingspamfletten en daarom zullen nu de exemplaren uit de tweede categorie onder de loep genomen worden.

Als gedeputeerde van de Staten-Generaal probeerde De Witt twee zaken te bereiken, namelijk dat orde en tucht, en daarmee zijn greep op de vloot, hersteld werden en dat de Nederlandse schepen zo snel mogelijk weer zee kozen om jacht te maken op de Engelsen. Hier zien we ook de vier functies van het raadpensionarisschap naar voren komen. Hij representeerde zowel de Staten van Holland als de Staten-Generaal; zijn inspanningen om het gezag te herstellen en de vloot opnieuw uit te rusten passen bij zijn uitvoerende en ambtelijke functies en het plan om de Engelsen te forceren tot een zeeslag past bij zijn politieke functie.

Er was De Witt veel aan gelegen om de twee plannen snel te realiseren. In diverse blauwboekjes werd al voorzichtig kritiek geuit op het regentenbewind. Na een nieuwe nederlaag tegen de Engelsen zou het daar misschien wel niet bij blijven en een opstand was niet ondenkbaar. Een voortvarende aanpak van de orde en tucht op de vloot en een snel herstel van de schade aan de schepen was nodig om de bevolking te laten zien dat de regenten de zaken onder controle hadden. Een tegenvaller was dat De Witt te maken kreeg met opzettelijke tegenwerking van Cornelis Tromp.

Nadat De Witt met ooggetuigen van de zeeslag had gesproken kwam hij tot de conclusie dat de zeeslag was verloren omdat diverse kapiteins met hun schip waren gevlucht. De raadpensionaris wilde dat een scheepskrijgsraad een voorbeeld zou stellen. Tromp was als luitenant-admiraal de aangewezen persoon om de krijgsraad voor te zitten, maar dat weigerde hij. Zonder toestemming van de gedeputeerden verliet hij de vloot. De Witt dacht dat Tromp bang was dat hij zijn populariteit op de vloot zou verspelen als hij als voorzitter van de krijgsraad strenge straffen zou uitspreken.⁵⁴ De schrijver van het *Authentiq Verhael* maakt duidelijk welke gevolgen de actie van Tromp had:

54 De Witt aan Vivien, 24 en 25 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 73-75.

‘De vice-admiraal onttrok zich niet alleen aan de scheepskrijgsraad, maar verliet ook zonder toestemming de vloot, waardoor Hare Hoog Mogenden in Texel met de overige leden van de Krijgsraad geen werk konden maken van een snelle en krachtige berechting. Als de hoge regering geen maatregelen neemt dan is het de vraag of lagere officieren en matrozen de autoriteit van de hoge regering niet met voeten zullen treden. Iedereen op de vloot zal in het oog houden wat de regering ten aanzien van vice-admiraal Tromp zal vorderen.’⁵⁵

Het vertrek van Tromp was een terugkerend onderwerp in de brieven van De Witt aan zijn plaatsvervanger Nicolaas Vivien. Tromp probeerde via Vivien zijn gelijk te halen en dat leidde in de brieven tot een welles-nietes discussie tussen de raadpensionaris en de luitenant-admiraal. Toen het niet lukte om Tromp te bewegen terug te keren naar de vloot, werd de zaak in de openbaarheid gebracht. De titel en de inhoud van de *Brief van de H. Gedeputeerde in Texel, Raeckende de ghevangens inde Vloot, en de doleantie over den Vice-Admiraal Tromp, Over desselfs vertreck uyt de Vloot* liet er geen misverstand over bestaan over de gevolgen van Tromps gedrag.⁵⁶ De druk die deze publicatie op hem uitoefende had effect. Begin juli kwam de gekrenkte luitenant-admiraal weer aan boord van zijn schip *Liefde*, maar hij vermeed zijn opwachting te maken bij de gedeputeerden.⁵⁷

De affaire-Tromp wordt in het *Autentiq Verhael* breed uitgemeten. De auteur laat de gedeputeerden vijf pagina’s lang gespannen wachten op Tromps terugkeer, maar die wordt steeds weer uitgesteld en pas op pagina 32 komt hij in het holst van de nacht aan. Het kan de lezer niet ontgaan dat de luitenant-admiraal een snelle uitrusting van de vloot bemoeilijkte en bovendien

55 ‘Dat den Vice-Admiraal sich niet alleen de voorsz. judicature / maer selfs oock de Vloote sonder voorgaende permissie ontrocken hadt / waer door d’ Hoogh Mogende ontwijffelijck mede nevens haer soude oordelen / dat sy in Texel met ’t overige van den Krijghs-raedt geen werck soudon konnen doen vorderen / of het administreren van promte en vigoureuse justitie houden / ingevalle de voorsz. weygeringe niet alleen / maer oock self het ongepremitteert vertreck van den voornoemde Vice-Admiraal Tromp / met ’t geen daer ontrent is: by de Hooge Regeringe selfs over ’t hooft gesien/ en daer jegens geene vereyste ordre gestelt wort / als niet konnende oordelen dat minder Officieren en Matroosen by haer [de Staten-Generaal] tot haer debvoir en in ordre soude konnen worden gehouden / so by de hooger Officieren impune gepeccert en d’authoriteyt van de hooge Regeringe met voeten getreden wort / gelijk dan oock bye eenen yegelijck inde Vloot het ooge daer op wert gehouden / wat dien-aen gaende ten aensien van den voorgenoemde Vice-Admiraal Tromp / by de hooge regeringe soude werden gestatueert.’ *Autentiq Verhael*, 20.

56 *Brief van de H. Gedeputeerde in Texel*, Kn. 9072.

57 De Witt aan Vivien, 4 juli 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 83-84. Zie ook: Prud’homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 246-247.

alle fatsoensregels negeerde. Het doel van de auteur was om de geesten in de Republiek rijp te maken voor het opperbevel van Michiel de Ruyter, zodra die teruggekeerd was van zijn missie naar West-Afrika en de Caraïben. Tromp krijgt nog een veeg uit de pan:

‘De heren [gedeputeerden] maakten hun besluit bekend aan de aanwezige hoofdofficieren op de vloot, die het bereidwillig accepteerden en lieten weten het te zullen opvolgen, uitgezonderd de luitenant-admiraal Tromp.’⁵⁸

De benoeming van De Ruyter krenkte Tromp diep. Ondanks zijn moeilijke karakter had hij na zijn terugkeer op de vloot veel werk verzet: als voorzitter van de scheepskrijgsraad bekrachtigde hij uiteindelijk de vonnissen en hij stelde een nieuwe gevechtsinstructie op. Tromp had verwacht de nieuwe bevelhebber te worden. Gepikeerd vroeg hij om zijn ontslag, maar een paar dagen later besloot hij zich tandenknarsend in de situatie te schikken.

Het is onduidelijk waarom De Witt het recalcitrante gedrag van Cornelis Tromp heeft getolereerd. Volgens Tromp-biograaf Ronald Prud’homme van Reine gingen er in de Staten van Holland stemmen op om de luitenant-admiraal voor zijn gedrag te berechten. In een brief aan De Witt schreef Vivien zelfs dat hij hoopte dat Tromp ‘niet alleen voor deze expeditie, maer voor altijd buyten employ sal werden gelaeten’.⁵⁹ Ook mede-gedeputeerde Boreel was Tromp liever kwijt dan rijk: ‘Wij hopen dat hare Hoog Mogenden ons de heer De Ruyter zullen sturen en de Zeeuwen de tweede rang laten houden; misschien worden we van verlost’. Op de vijf puntjes staat geen naam, maar dat moet slaan op Tromp.⁶⁰ Waarschijnlijk durfde De Witt het ontslag van Tromp niet aan, omdat de luitenant-admiraal een grote populariteit genoot onder de bemanningen, die traditioneel net als Tromp Oranjegezind waren. Een aanwijzing hiervoor is een opmerking in het *Autentiq Verhael* over de matrozen op Tromps schip, die alleen in naam van Oranje de ankers wilden ophalen.⁶¹

58 ‘Gelijck sy Heeren oock deselfde haer Hooghmog: resolutie bekend gemaect / ende vervolgens mede bekondicht hebben / aen de aldaer anwesende Hooft-Officieren van ’s Landts Vloote / die / alle goetwillich aennaemen / haer daer naer te reguleren / uytgesondert alleendelick den Luitenant Admirael Tromp.’ *Zee-Journael*, 6.

59 Prud’homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 249.

60 ‘Wij hopen dat hare Ho. Mo. ons den heer de Ruytter sullen toesenden, ende euenwel de Zeeuwen laten houden den tweeden rangh, mogelijck wierden wij van ... verlost’. Johan Boreel aan R. van Kinschot, 10 augustus 1665, in: Van Kinschot, ‘Oorspronkelijke brieven van J. Boreel’, 38.

61 *Autentiq Verhael*, 53; Zie ook: Prud’homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 247-250.

Karel Dujardin, *Michiel Adriaansz. De Ruyter* (1669). Scheepvaartmuseum, Amsterdam.
Na zijn terugkeer uit de West werd Michiel de Ruyter benoemd tot opperbevelhebber van de Nederlandse vloot. In het najaar van 1665 verbleef De Witt bij hem aan boord.

Uiteindelijk lukte het de gedeputeerden om de eenheid op de vloot te herstellen. Het *Zee-Journael*, het tweede pamflet over het optreden van de raadpensionaris en zijn medegedeputeerden, vermeldt dat zij constateerden dat er sprake was van een wederzijdse ‘genegenheit’ tussen De Ruyter en Tromp en dat alles ‘met eenparigheit van sentiment’ werd besloten.⁶²

(On)zichtbare leiding op de vloot

Toen Johan de Witt samen met Johan Boreel en de oude Rutger Huygens aan boord van De Ruyters schip de Noordzee opzeilde, wist iedereen dat de raadpensionaris de invloedrijkste man was aan boord; De Ruyter was vanzelfsprekend de belangrijkste zeeman. Wat weten we van de omgang tussen De Witt en zijn medegedeputeerden? Van Boreel zijn brieven over allerlei onderwerpen bewaard gebleven die hij vanaf de vloot stuurde aan een vriend. Zo gaf hij een aardige beschrijving van de leefomstandigheden van de gedeputeerden aan boord: ze deelden met nog twee anderen een kajuit, waar ieder zijn eigen bed had. Verder was het leven aan boord druk en chaotisch; Boreel vergeleek het met een woelig mierenest. Het schip stonk, het eten was matig en het bier zuur, maar iedereen verkeerde in een goede gezondheid. De oude Huygens was nog het best bestand tegen het zeeleven. Een paar keer schreef Boreel over De Witt, die hij vrijwel nooit bij naam noemde, maar meestal met vizier aanduidde.⁶³ Slechts drie keer vermeldde hij een gesprek met de raadpensionaris. Over het laatste onderhoud schreef hij:

‘Ik heb vannacht tot ongeveer 2 uur met de vizier over deze zaken [beëindiging van de vlootcampagne] gesproken, voornamelijk over de inzet van onze vloot. Hij ziet niet in dat de bemanning en het gewest [vinden dat het zo genoeg is], maar ik denk dat alles [de eenheid] tegelijk in tweeën breekt, of anders dat we ten gronde gaan.’⁶⁴

62 *Zee-Journael*, 13.

63 *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal* vermeldt bij vizier: ‘benaming voor staatsministers van de Turksche en Perzische vorsten, in ’t bijz. voor den eersten minister.’

64 ‘[...] Ick hebbe desen nacht tot ontrent ten twee uren metten visir ouer deselve saecken beginnen te spreecken, ende voornamentlijck ouer het employ van onse vloot. Hij kan niet apprehenderen, offe personeel offe provinciael; ende euenwel sie ick dat alles tegelijck sal ouerslaen, offe anders dat wij te gronde gaen’. Boreel aan Van Kinschot, 28 oktober 1665, Van Kinschot, ‘Oorspronkelijke Brieven van J. Boreel’, 60-61.

Deze passage en de verder spaarzame verwijzingen naar contacten met De Witt wijzen er niet op dat Boreel een gelijkwaardige partner was. In de brieven die de raadpensionaris naar Vivien stuurde vermeldde hij zijn medegedeputeerden zelden, zodat we ervan uit kunnen gaan dat zij nauwelijks invloed hebben gehad op de deputatie.⁶⁵

Het bekendste voorbeeld van De Witts leiderschap is de manier waarop hij het mogelijk maakte dat de vloot via het Spanjaardsgat de Noordzee opvoer.⁶⁶ Hier komen de politieke en de uitvoerende functie van de raadpensionairs bij uitstek naar voren. Al in mei, toen de vloot nog onder leiding van Wassaenaer Obdam bij Texel lag te wachten op een gunstige oostelijke wind, had De Witt het plan geopperd dat de schepen bij een westelijke wind door het Spanjaardsgat – een geul die ten zuiden van Texel loopt – konden uitvaren. De loodsen beweerden bij hoog en laag dat dit onmogelijk was, maar De Witt toonde hun ongelijk aan door persoonlijk de geul te peilen. Kort daarop werd het gat succesvol gebruikt. Begin augustus herhaalde deze situatie zich. Geërgerd schreef de raadpensionaris aan Vivien dat de loodsen zich door onwetendheid en kwaadwilligheid vergisten over de diepte van het zeevat en dat hij het opnieuw zelf gepeild had en had laten controleren door ‘de minst irresolute lootslyuden.’⁶⁷ Op 14, 15 en 16 augustus verlieten de oorlogsschepen het Marsdiep via het Spanjaardsgat.⁶⁸ Het nieuws over De Witts optreden verspreidde zich snel, want Downing schreef dezelfde dag al naar Londen dat de raadpensionaris ‘the Spanish gat’ had gepeild.⁶⁹

65 Slechts één keer noemt De Witt Boreel en Huygens. Dat was in antwoord op Vivien's verzoek dat hij naar Den Haag zou terugkeren; beide mannen en De Ruyter vonden dat hij de vloot niet kon verlaten, omdat de ‘dissolutie van de gansche commissie onfeylbaerlijk daerop soude volgen.’ De Witt aan Vivien, 16 september 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 125.

66 Romeyn de Hooge heeft een afbeelding gemaakt van het peilen van het Spanjaardsgat door Johan de Witt, die verscheen als onderdeel van zijn *Witten Wonder Spiegel* in 1675. De Hooge was een aanhanger en propagandatekenaar van stadhouder Willem III, maar in de *Witten Wonder Spiegel* gaf hij een objectieve weergave van de prestaties van de gebroeders De Witt. Het thema van de prenten was de wisseling van het fortuin. Henk van Nierop, *The Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708. Prints, Pamphlets and Politics in the Dutch Golden Age* (Amsterdam 2018) 101-104.

67 De Witt aan Vivien, 5 augustus 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 99.

68 Op 17 augustus schreef De Witt aan Vivien over de voordelen van het Spanjaardsgat: ‘Jae, soude ick derven verseecken, dat ter nauwer noot, de wint West ten Noorder wesende, noch eene vloote door 't selve gatt uytgebracht soude connen werden’, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 110.

69 Downing aan Arlingron, 14 augustus 1665. Downing dacht kennelijk dat De Witt zich had vergist, want hij ging ervan uit dat het water te laag was. Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven*, I, 283.

Hoe werd er in de verantwoordingspamfletten geschreven over raadpensionaris en zijn medegedeputeerden? Werd het optreden van De Witt, die met gevaar voor eigen leven probeerde het vaderland te redden, propagandistisch uitgebuit? Deze invalshoek is niet gekozen door de schrijvers van het *Autentiq Verhael* en het *Zee-Journael*. In beide pamfletten ligt de nadruk op het optreden van de gedeputeerden als collectief, maar in het *Autentiq Verhael* wordt De Witt in twee gevallen als individu opgevoerd, een eer die Boreel en Huygens niet ten deel is gevallen. De twee onderwerpen zijn het proces tegen Johan Evertsen (1600-1666) en het peilen van het Spanjaardsgat.⁷⁰

De Zeeuwse luitenant-admiraal Evertsen werd direct na de Slag bij Lowestoft ervan beschuldigd dat hij voortijdig de zeeslag had verlaten en zo had bijgedragen aan de nederlaag van de Nederlandse vloot. Eenmaal aan wal gekomen kreeg Evertsen te horen dat hij zich voor zijn optreden moest verantwoorden in Den Haag. Voor het zover was werd hij gemolesteerd door een woedende menigte in Den Briel. Uiteindelijk verscheen Evertsen voor de gedeputeerden op Texel.⁷¹ Het *Autentiq Verhael* vertelt hoe de Zeeuwse admiraal op Texel zijn zaak bepleitte voor de gedeputeerden. Zij toonden zich ontvankelijk voor zijn pleidooi, maar besloten de kwestie voor te leggen aan de krijgsraad, want ‘Advocaten sijn geen krijghs / veel min Zee-luyden’:

‘Kortom, de hooggeleerde heer De Witt en de andere gedeputeerden hebben overlegd en vonden het geraden dat de heer Evertsen sijn verweer op dit punt zou herhalen in de tegenwoordigheid van de krijgsraad, om sijn oordeel daarover te mogen horen. Zij wilden proberen dit bij de eerste gelegenheid voor elkaar te krijgen.’⁷²

Hoewel De Witt in dit fragment de hoofdrol speelt, is hij onderdeel van een collectief. Daarnaast zijn hij en zijn medegedeputeerden neergezet als redelijke bestuurders, die erkennen dat ze niet in staat zijn het optreden van de vlootcommandant goed te beoordelen en die niet doof zijn voor het verweer van de Zeeuwse admiraal. In het pamflet komt het proces tegen Evertsen niet meer aan de orde, maar uit de brieven van De Witt aan Vivien blijkt dat de

70 Het eerste onderwerp komt in het *Zee-Journael* niet aan de orde.

71 *Autentiq Verhael*, 6-17. Zie ook het lemma van Johan Evertsen op wikipedia: [wikipedia.org/wiki/Johan_Evertsen_\(1600-1666\)](https://wikipedia.org/wiki/Johan_Evertsen_(1600-1666)) (20 mei 2021). Een jaar later werd Evertsen in ere hersteld op de vloot, maar sneuvelde op de eerste dag van de Tweedaagse Zeeslag (1666).

72 ‘Summa den hoogh geleerden heer de With ende d’ ander Geputeerde hier over-redent / vonden geraden / dat den heer Evertsen / sijne reden op ’t selfde poinct dienende aen haer soude verhalen / ter teghenwoordicheyt vanden voornoemden Krijghs-raet / om desselfs gevoelen / ende oordeel daer op te mogen verstaen. ’t Welcke sy ter eerster gelegentheynt soudent trachten te doen effectueren.’ *Autentiq Verhael*, 17.

raadpensionaris voorstelde om de vijfenzestigjarige Evertsen vanwege zijn leeftijd eervol te ontslaan, wat ook is gebeurd.⁷³

Over het peilen van het Spanjaardsgat is een verschil te zien tussen het *Autentiq Verhael* en het *Zee-Journael*. In het eerste, wat volksere pamflet, krijgt de raadpensionaris alle lof toegezwaid: '[nadat] de heer De Witt het Spanjaardsgat gepeild had en de laatste orders had gegeven is men in de naam van God, de heer der heerscharen, met de hele vloot in zee gelopen.' Dat was volgens de auteur ook hard nodig, want de Engelse vijand loerde als een roofvogel op de VOC-retourvloot. Alleen de matrozen op het schip 'vanden Heer Tromp' talmde, want zij wilden alleen in naam van Oranje het anker lichten. Dreiging met de galg was nodig om de matrozen aan het werk te krijgen.⁷⁴ Het *Zee-Journael* benadrukt weer de collectieve inzet van de gedeputeerden:

'De gedeputeerden hebben op de 12^e [augustus] met de loodsen, waarmee zij het Spanjaardsgat hadden gepeild, zich ervan overtuigd dat het doenlijk was om 's lands vloot door dit gat naar buiten te brengen. Over het in zee lopen van de vloot gesproken, zij [de loodsen] hebben verklaard dat door de harde wind, die in de nacht van de 11^e en de in morgen van de 12^e uit het westen waaide, de zee op de zandbanken te hol stond, zodat het uitvaren niet ondernomen moest worden.'⁷⁵

Zowel het *Autentiq Verhael* als het *Zee-Journael* leggen de nadruk op de collectieve inzet van de gedeputeerden bij het uitvaren en het herstellen van de eenheid van de vloot, met uitzondering van De Witts inspanningen voor het vinden van een nieuwe zee-uitgang. De Witt, Boreel en Huygens worden gepresenteerd als doortastende lieden, die tegen het advies van de loodsen in besloten de vloot via het Spanjaardsgat in zee te brengen. Deze episode kan overigens als voorbeeld dienen voor alle andere moeilijkheden die de gedeputeerden moesten overwinnen om de vloot opnieuw uit te rusten, zoals het repareren van de schepen, het op peil brengen van de voorraden en de monsterring van de bemanning. Twee willekeurig gekozen bladzijden uit het

73 De Witt aan Vivien, 18 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 69-70.

74 *Autentiq Verhael*, 53.

75 'De Gedeputeerde hebben noch dito 12. met de Lootsen / waer mede sy 't Spaengaerts Gat hadden geweest peylen / ende die haer oertyghyt vonden / dat het wel doendelijck was / 's Landts Vloote / door 't selfde Gat uyt te brengen / over het doen Zee-nemen van de selfde Vloote gesproocken / maer sy-luyden [de loodsen] hebben verklaert / dat vermits de harde koelte / die den 11 snachts / en noch dito 12 smorgens wat Westelick gewaeyt heeft / dat de Zee op de gronden noch soo hol stont, dat het uytloopen / niet en diende te worden ondernomen / ofte getenteert.' *Zee-Journael*, 6-7. De auteur heeft zich in de datum vergist. De Witt peilde het Spanjaardsgat twee dagen eerder.

Ian de Wit Lootft de Oorloghs Vloot uyt 't Spanjaerts gat in 't
Texel, gaet daer mede na Noorwegen, Convoeyert de Ooft
Indifche Retour Schepen en fuyvert de See.

Romeyn de Hooghe, *Johan de Witt peilt het Spanjaardsgat*. Fragment uit de *Witten Wonderspiegel* (1675).
Rijksmuseum, Amsterdam.

Vanwege een sterke westenwind kon de vloot het Nieuwe Diep bij Texel moeilijk verlaten. De Witt peilde eigenhandig de diepte van het Spanjaardsgat en toonde aan dat de Nederlandse oorlogsschepen via deze geul de Noordzee konden bereiken.

Zee-Journael, namelijk pagina 12 en 13, kunnen dit illustreren. Van de negen alinea's hebben zeven 'de Heren Gedeputeerden' als onderwerp: 'Nadat de Heren Gedeputeerden hem [De Ruyter] hadden verwelkomd, zijn zij direct met hem en de luitenant-admiraal Tromp in overleg getreden', of: 'De Heren Gedeputeerden hadden opgemerkt...' en: 'De Heren Gedeputeerden zeiden tegen de andere hoofdofficieren aan boord...'. Het is opvallend dat de vlootvoogden, zoals De Ruyter en Tromp, er in de pamfletten verder nauwelijks aan te pas komen. Het *Zee-Journael* vat de collectieve inzet van de gedeputeerden op de laatste bladzijde nog eens krachtig samen:

'God lof was 's lands vloot weer in de beste conditie ter wereld gebracht [...]. Op de zesde [augustus] was de eendracht [hersteld]; energieke bewindhebbers, dappere matrozen en soldaten, die de hemel bidden voor een goede gelegenheid om de Engelse dwingelanden en geweldenaars hardhandig aan te pakken.'⁷⁶

De Witt over zijn leiderschap

Dankzij de bewaard gebleven correspondentie van De Witt weten we hoe de raadpensionaris zelf aankeek tegen zijn aanwezigheid op de vloot en dankzij een pamflet van zijn hand, is ook bekend hoe hij zijn leiderschap voor het voetlicht wilde brengen. De brieven zijn geschreven aan zijn zuster Johanna de Witt – de brief kwam in de inleiding al ter sprake – en aan zijn plaatsvervanger Nicolaas Vivien. In de eerste brief van medio augustus gebruikt De Witt drie argumenten waarom zijn aanwezigheid noodzakelijk is op de vloot. Ten eerste was er onder zeeofficieren geen geschikte aanvoerder te vinden, ten tweede was hij de enige die voldoende kennis, zelfvertrouwen en overtuigingskracht bezat om tegen de mening van de vlootvoogden in te gaan en hen aan te zetten tot een offensieve strategie tegen de Engelsen en ten derde had de aanwezigheid van een deputatie op de vloot geen nut als hij er geen deel van zou uitmaken. De vrijheid van het land hing van zijn aanwezigheid af en daarvoor waagde hij zonder enige twijfel zijn 'lijf, leven, goet ende bloed'.⁷⁷

In de tweede brief, die De Witt een maand later aan Vivien schreef, bleek dat de dagelijkse omgang met De Ruyter en de andere officieren zijn mening niet had veranderd. De Staten van Holland hadden laten weten dat ze niet wilden dat de raadpensionaris aan een gevecht zou deelnemen en dat hij be-

⁷⁶ 'Godt lof 's Landts Vloot was wederom inde beste postuyre vande werelt gebracht [...]. Op de sesde was alle gewenschte eendracht / kloecke Bewinthebbers / en valliant Matroosen / en Soldaten. Die den hemel bidden / om eens formelijck d'occasie t'hebben / met d'Engelsche dwingelanders / en geweldenaers / hantdadigh te worden.' *Zee-Journael*, 68.

⁷⁷ De Witt aan Johanna de Witt, 12 augustus 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 91.

ter aan wal kon komen. Aan Vivien schreef De Witt dat hij op de vloot van groter nut was dan in Den Haag, 'want het oog en de hand en zelfs de prikkel moeten er voortdurend opgehouden worden'. Hij vervolgde:

'zonder iemands persoon of capaciteiten te kort te doen, moet ik vaststellen dat ik niemand ken onder de zeeofficieren die in staat is opgewekt te blijven, in het bijzonder op een grote vloot, waar de gang van zaken en de bijbehorende klachten hem voortdurend het hoofd doen overlopen, [...] en die met name de kapiteins kan vertellen wat ze te doen staat'.⁷⁸

Hij sloot zijn brief af met een postscriptum waarin stond dat Boreel, Huygens en De Ruyter vonden dat hij de vloot niet kon verlaten, omdat de deputatie anders geen zin meer had.

De Witt was zich goed bewust van zijn leiderschapskwaliteiten. Zonder het zelf zo te formuleren zag hij dat zijn politieke functie noodzakelijk was om het officierscorps zo ver te krijgen om, als de gelegenheid zich voordeed, ten koste van alles de Engelse vloot aan te vallen. Zijn uitvoerende functie was onontbeerlijk om praktische zaken voor elkaar te krijgen, zoals de proviandering van de vloot en het tijdige uitzeilen. De Witts representatieve functie moest ervoor zorgen dat de onzekerheid bij de vlootcommandanten werd weggenomen over de intenties van de Staten-Generaal (in de praktijk de Staten van Holland). De vraag is nu hoe de raadpensionaris zich presenteerde in een pamflet dat gericht was op de stedelijke elite in Holland.

Algemeen wordt aangenomen dat *Copye van een missive aen een goet Vrient* door De Witt zelf is geschreven.⁷⁹ De argumenten zijn tweeledig: de opzet en het taalgebruik van het pamflet – lange, meanderende en juridisch aandoende zinnen – komen overeen met andere geschriften van De Witt, zoals zijn *De ductie* uit 1654, en de inhoud verraadt achtergrondkennis van de beschreven gebeurtenissen.⁸⁰

78 De Witt aan Vivien, 16 september 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 121-123. '[...] maer, sonder ymants persoon off capaciteyt te kort te doen, soo moet ick alsnoch verklaren onder de zeehooffden niemand te kennen, die sich tot het opwecken van alle soodanige gedachten, voornaementlijck in een embras van saecken ende klachten, die hem in soo grooten vloote continuelijck het hoofd doen omloopen, soude connen suffisant vinden, [...] ende voornaementlijck om alle de capiteinen wel te doen begrypen, wat haer te doen staat'.

79 Deze gedachte is al eerder geuit door Knuttel en Japikse. Knuttel stelt dit in zijn beschrijving van het pamflet en Japikse sluit zich hierbij aan in de toelichting op een brief van De Witt aan Vivien (17 augustus 1665). Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling*, deel II-II, 496 en Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 106-107, nt. 3.

80 Een voorbeeld is de volgende passage, waarvan het taalgebruik typerend is voor De Witt: 'Welck volgende / by aldien, men sonder passie de oogen komt te slaen op de onderscheyde

De reden dat Johan de Witt het pamflet met talrijke documenten samenstelde is een niet bewaard gebleven brief uit december 1665, waarin geruchten staan over de slechte samenwerking tussen de gedeputeerden, de raadpensionaris en De Ruyter.⁸¹ In de inleiding gaf De Witt toe dat ‘de expeditie ter zee niet het gewenste succes heeft gehad dat men er in het land van had gehoopt’. Vervolgens weerlegde hij puntsgewijs elke suggestie dat dit kwam door tweespalt op de vloot. Harde winden en een hevige storm zorgden ervoor dat het de Nederlandse vloot niet lukte de Engelsen te vinden en aan te vallen. Dezelfde weersomstandigheden maakten het onmogelijk de VOC-vloot in haar geheel op te vangen, want er ging veel tijd verloren met het opsporen van uit de koers geraakte Indiëvaarders. De Witt kon echter niet anders concluderen dan dat:

‘de Heren Gedeputeerden en de luitenant-admiraal De Ruyter tot het behoud van de rijke Oost-Indische retourvloot en andere koopvaardij-schepen alles hebben gedaan wat menselijkerwijs van hen kon worden verwacht. De geleden rampen moeten worden gezien als een kastijding die God Almachtig ons voor onze zonden heeft gegeven.’⁸²

De bemoeienis van de gedeputeerden met de nieuwe indeling van de vloot in drie eskaders zorgde niet voor een verwijdering met De Ruyter. Sterker nog, De Witt voerde als bewijs van de goede verhoudingen het privébezoek van De Ruyter aan, dat de admiraal hem bracht na terugkeer van de vloot. Aan het einde van het pamflet somde de raadpensionaris al zijn bijdragen nog eens op, waarbij hij speciaal het uitvaren van de vloot door het Spanjaardsgat noemde (‘zoals U uitgebreid kunt lezen in de bijgaande brief, onder de letter K, dat dit

toevallen die s'Lants Vlote gedurende de voorsz. expeditie is subject geweest / ende daer nevens de moeyte neemt van te overwegen het gene daer ontrent van tijde tot tijde by welgem. Heeren Gedeputeerden is ter handen genomen / soo sal men deselve van geen de minste nalatigheyt / versuym / ofte quade toesicht konnen overtuygen / maer sich selven in tegendeel van dien verplicht vinden omme welgem. Heeren wegens haer goede directie ende conduite ten hoogsten te moeten bedancken’. *Missive aen een goet Vrient* (1666), Kn. 9245 en 9245A, [2].

81 Op welke manier de geruchten zich manifesteerden is niet duidelijk. Uit de bewaard gebleven pamfletten in de Knuttelcatalogus blijkt niet dat De Witt in de publieke opinie onder vuur genomen werd.

82 ‘[...] de welgem. Heeren Gedepu. ende den voorgemoenden heere Lt. Admiraal de Ruyter / tot behoudnisse van de rijke Oost Indische retour / ende andere Coopvaerdij schepen alles hebben gecontribueert / dat van de menschelicke wijsheyt ende voorsichtigheyt eenigsints konde werden verwacht / ende dat de gelede rampen moeten werden ingesien als kastijdinge die ons van Godt almachtigh om onse sonden zijn overgekomen’. *Missive aen een goet Vrient*, [5].

een belangrijke gebeurtenis is').⁸³ Hij sloot af met de opmerking dat hij zich vrijwillig had gemeld voor deze gevaarlijke taak, tegen het advies en het belang van zijn familie en vrienden in en zonder dat hij hiervan 'een penninck heeft geprofiteert'.⁸⁴

Collectief leiderschap

Als we het optreden van De Witt als gedeputeerde op de vloot afzetten tegen zijn briefwisselingen en de pamfletten, dan kunnen we stellen dat de ambiguïteit van het raadpensionarisschap duidelijk naar voren komt en dat hij zich er goed van bewust was. In de manier waarop De Witt vorm gaf aan de deputatie zijn de vier functies van het raadpensionarisschap te herkennen: in het *Verbaal* in het Nationaal Archief zijn de talrijke rapporten, brieven en resoluties te vinden die getuigen van zijn administratieve functie. De voortdurende druk die hij op de admiraliteiten uitoefende om schepen zo snel mogelijk te repareren en die op de officieren om de Engelsen aan te vallen illustreert zijn uitvoerende en politieke functie. De deputatie zelf, die gestuurd werd namens de Staten-Generaal, is bij uitstek een voorbeeld van zijn representatieve functie. De uitoefening van deze functies zorgde ervoor dat De Witt als raadpensionaris zijn bevoegdheden als ambtenaar van de Staten van Holland ruimschoots oversteeg.

In zijn privécorrespondentie liet De Witt zien dat hij zich bewust was van de uitzonderlijke positie die hij op de vloot had. Vanzelfsprekend noemde hij zichzelf geen opperbevelhebber van de vloot, maar die positie komt wel naar voren in de brieven aan zijn zuster en aan zijn plaatsvervanger. '[Als] ik niet in de commissie benoemd zou worden, dat de hele commissie dan net zo goed achterwege kon blijven', schreef hij aan Johanna de Witt. Aan Vivien liet hij weten niemand onder de officieren te kennen die in de gevaarlijk omstandigheden op de vloot het hoofd koel hield en de kapiteins kon vertellen wat ze te doen stond.⁸⁵ Het is opmerkelijk dat De Witt, op het fragment uit de brief aan zijn zuster na, zo min mogelijk naar zichzelf verwijst. Hij constateerde dat niemand geschikt was om de vloot te leiden en de toevoeging 'behalve ik' vermeed hij.

De raadpensionaris was de onbetwiste leider van de deputatie op de vloot; zijn medegedeputeerden kwamen er niet aan te pas. Huygens was op de hand van de raadpensionaris en bovendien al vrij oud en Boreel was te jong en te

83 Bewijsstuk K is de brief van De Witt aan Vivien over het uitlopen van de Nederlandse vloot via het Spanjaardsgat op 14, 15 en 16 augustus 1665. Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 107.

84 *Missive aen een goet Vrient*, [8].

85 Johan de Witt aan Nicolaas Vivien, 16 september 1665. Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 121-123.

onervaren om besluiten van De Witt aan te vechten. De Zeeuwse gedeputeerde omschreef de raadpensionaris als ‘de visir’. Het is duidelijk: het was De Witt die de strategie bepaalde op de vloot.

De geanalyseerde pamfletten illustreren ook de dubbelzinnige positie van de Hollandse raadpensionaris. Slechts een enkele keer wordt hij met naam en toenaam genoemd, zoals met het peilen van het Spanjaardsgat. Verder is De Witt neergezet als onderdeel van een collegiaal bestuursstelsel, in dit geval de gedeputeerden namens de Staten-Generaal. In het pamflet dat De Witt publiceerde over zijn optreden op de vloot deed hij hetzelfde als in zijn brieven: hij verwees naar zichzelf, zonder zichzelf te noemen. Misschien verklaart deze ambigue houding ook waarom de deputatie van Huygens, Boreel en De Witt – toch een spectaculaire episode – niet propagandistisch is uitgebuit in de pamfletten. De Witt wist dat hij de bevoegdheden van zijn ambt als raadpensionaris had overschreden en wellicht was hij huiverig om tegenstanders van zijn bewind argumenten te geven om zijn positie te ondermijnen?

Conclusie

Wat vertelt de analyse van het optreden van Johan de Witt op de Nederlandse vloot over de positie van de Hollandse raadpensionaris? De analyse vond plaats op twee gebieden, namelijk de omstandigheden waarmee De Witt te maken had en de functies die hij als raadpensionaris uitoefende op de vloot.

We beginnen bij de omstandigheden. Het uitbreken van de Tweede Engelse Oorlog – de internationale situatie – zorgde ervoor dat De Witt mee kon gaan als gedeputeerde op de vloot. De Republiek had een moderne oorlogsvloot en na het verlies tijdens de eerste zeeslag was een goede leiding onontbeerlijk om in de volgende confrontaties successen te behalen. Daarnaast kon De Witt dankzij zijn sterke positie als raadpensionaris – de machtsituatie – zijn benoeming tot gedeputeerde op de vloot vrij eenvoudig door de Staten van Holland en de Staten-Generaal aanvaard krijgen. Vanzelfsprekend was dat niet, gezien de gevaren waaraan hij zich blootstelde. Tenslotte voldeed De Witt met deze benoeming in zekere zin aan de verwachtingen van de Hollandse regenten, want hij moest zorg dragen voor de uitvoering van het beleid van zijn principalen. De deputatie was een manier om directe invloed te hebben op de vloot en zo een overwinning op de Engelsen af te dwingen. Hiermee zou het regentenregime bestendig worden en dat was in het belang van zijn achterban. Toen een zeeslag uitbleef, probeerde De Witt door middel van pamfletten de publieke opinie en de ideeën van de Hollandse regenten over zijn optreden te sturen.

Vervolgens staan we stil bij de functies die De Witt als raadpensionaris uitoefende op de vloot. Alle vier de functies komen duidelijk naar voren in deze

casus. Hoewel ze allemaal te herkennen zijn in zijn instructie, heeft De Witt met de manier waarop hij de politieke en de representatieve functies uitoefende zijn bevoegdheden als raadpensionaris flink opgerekt. De raadpensionaris mocht dan wel de inhoudelijke voorzitter zijn van de Staten van Holland, het in eigen persoon vertegenwoordigen van de gewestelijke soevereiniteit was toch wel van een andere orde. De machtsconcentratie in één persoon was in De Witts ogen nodig om te voldoen aan de verwachtingen van de Staten en aan zijn eigen ideeën over de inzet van de oorlogsvloot, namelijk om Engeland te verslaan.⁸⁶ De raadpensionaris moest dus meer zijn dan de dienaar van het gewest om bepaalde zaken mogelijk te maken, in dit geval een succesvolle operatie van de vloot. Deze gevalstudie laat de raadpensionaris zien als de noodzakelijke coördinator van de vroegmoderne staatsinstellingen in de Republiek.

De vergelijking tussen De Witts briefwisseling en de verantwoordingspamfletten, tenslotte, toont aan dat de raadpensionaris zich terdege bewust was van het ambigue karakter van zijn ambt. Aan de ene kant liet hij zo zijn vrienden en vertrouwelingen weten dat het succes van de Nederlandse vloot afhing van zijn persoon en impliciet rechtvaardigde hij hiermee het overschrijden van zijn bevoegdheden, maar aan de andere kant presenteerde De Witt zich in pamfletten als een van de gedeputeerden en vermeed opzettelijk de indruk te wekken dat hij de opperbevelhebber was van de vloot.

86 Deze gedachte is ook geponereerd door Rommelse en Downing, 'The fleet as an ideological pillar', 387-410.

Hoofdstuk 6

Fagel, Willem III en Amsterdam

Fagel en het conflict met Amsterdam over de legeruitbreiding

Inleiding

Op 16 februari 1684 vond een tumultueuze vergadering plaats in de Staten van Holland. Stadhouders Willem III en raadpensionaris Gaspar Fagel probeerden die dag het stadsbestuur van Amsterdam in diskrediet te brengen. 's Ochtends kwamen de Amsterdamse gedeputeerden nietsvermoedend de vergaderzaal van de Staten binnen en namen plaats op hun vaste plek aan tafel. Stadssecretaris Jacob Hop (1654-1725) begon zijn verslag gewoontegetrouw met de resumpties, een overzicht van de besluiten van de dag ervoor. Toen nam stadhouder Willem III het woord. 'Zijne Hoogheid,' schreef Hop, 'Verzoekt vooraf vanwege de geheimhouding de deuren te sluiten. Propo...' Middenin het woord propositie stopte hij met schrijven.¹ Wat was er aan de hand? De notulen van de gedeputeerden van Hoorn geven antwoord. De prins liet weten dat hij een zaak van groot belang wilde bespreken, die absoluut geheim moest blijven en verzocht om die reden dat de deuren van de zaal gesloten werden. Vervolgens vroeg hij de Amsterdamse gedeputeerde Gerrit Hooft (1649-1717) en secretaris Hop om de vergadering te verlaten, want de kwestie had op hen betrekking. Overdonderd door deze plotselinge wending verlieten de twee mannen, na een kort overleg met burgemeester Joan Huydecoper van Maarsseveen (1625-1704), de zaal.² Hierna overhandigde Willem III aan Fagel een

- 1 'Versoeckt voor aff secretesse te sluyten vande deuren. Propo.' Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van de burgemeester: Missiven en Notulen van de gedeputeerden ter dagvaart, toegangsnr. 5029, Aantekeningen van het behandelde in de vergaderingen van de Staten van Holland, inv.nr. 44 (Hierna: SAA, Missiven/ Notulen van Amsterdam).
- 2 Nationaal Archief, Dagvaarten en Besognes van de stemhebbende steden, toegangsnr. 3.01.08.08, Hoorn, inv.nr. 1, 16 februari 1684 (NA, dagvaart Hoorn). De gedeputeerden van Leiden brachten een beknopter verslag uit aan hun magistraat: Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Stadsarchief Leiden (SAIL), toegangsnr. 0501A, Archief gedeputeerden ter dagvaart, inv.nr. 9310, 16 februari 1684. In Amsterdam is geen verslag van het vervolg van de vergadering te vinden. Wellicht hebben de gedeputeerden dat mondeling uitgebracht aan

onderschepte brief van de Franse ambassadeur aan Lodewijk xiv.³ De brief, die Fagel in het Frans voorlas, bevatte een uitvoerig verslag van ambassadeur J. A. Mesme, graaf d’Avaux (1640-1709), over zijn contacten met Amsterdam en de pogingen van de stad om de uitbreiding van het Staatse leger te dwarsbomen.⁴ De openbaarmaking van deze brief was het hoogtepunt van een reeks intimiderende confrontaties in de Staten van Holland tussen Willem III en Fagel aan de ene kant en Amsterdam aan de andere kant. De inzet was de vraag wie de buitenlandse politiek van de Republiek bepaalde: de stadhouder of Amsterdam? Het conflict spitste zich toe op de vergroting van het Staatse leger. De stadhouder en de raadpensionaris lieten bijna geen middel onbenut om het verzet van de stad tegen de legerwerving te breken.

Dit conflict is om twee redenen een geschikte casus voor het onderzoek naar de positie van de Hollandse raadpensionaris. In de eerste plaats moest hij, in de persoon van Gaspar Fagel, in de Staten van Holland de belangen behartigen van twee grootheden die elkaar in evenwicht hielden, Amsterdam en Willem III. De stad was als lid van de Staten van Holland een van zijn principalen. De stadhouder was net zoals hij een dienaar van de Staten, maar door diens quasi-monarchale functie een machtsfactor van betekenis. Waar in het hoofdstuk over Oldenbarnevelt het machtsconflict tussen de raadpensionaris en de stadhouder centraal stond en in de hoofdstukken over De Witt het optreden van de raadpensionaris zonder stadhouder, komt nu zijn functioneren in een stadhoudelijk systeem aan de orde.

In de tweede plaats had de internationale situatie tijdens dit conflict grote invloed op de binnenlandse politiek in de Republiek, zowel in Holland als in de Staten-Generaal. In de eerdere gevalstudies speelde deze component ook mee (hoofdstuk 3 en 5), maar niet zo sterk als hier. Door de botsing tussen Amsterdam en Willem III als gevolg van de internationale spanningen in Europa werkte de besluitvorming van onderaf in de Staten van Holland niet meer.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht welk gevolgen de aanwezigheid van de stadhouder, het conflict tussen Amsterdam en Willem III en de internationale situatie hadden op het functioneren van Fagel. Er wordt geïnventariseerd met welke omstandigheden Fagel tijdens het conflict met Amsterdam te maken

de burgemeesters. Zie ook SAA, Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen, toegangsnr. 5028, Geschillen met de stadhouder over troepenwerving, 1683-1684, inv.nr. 497.

3 J. A. de Mesme, graaf van Avaux, *Negotiatiën van den Heer Graave D’Avaux, Ambassadeur van het Hof van Vrankryk by de Staten-Generaal [...]*, [vertaling Pieter le Clerq], 3 delen (Rotterdam 1754) deel II, 96-67.

4 Zie over deze affaire De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 360-362 en 369-373 en Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, xvi, 180-181. Volgens Wagenaar verstonen de meeste gedeputeerden geen Frans en ontging hun de inhoud van de brief.

Daniel Vollevens, *Gaspar Fagel* (ca. 1680). Rijksmuseum, Amsterdam.

Gaspar Fagel werd drie maanden na de Franse inval in 1672 tot raadpensionaris van Holland gekozen. De gebeurtenissen liet diepe sporen bij hem na. Onder leiding van Willem III zette Fagel zich in om een herhaling van het Rampjaar te voorkomen.

had en analyseert hoe deze omstandigheden zijn optreden als raadpensionaris beïnvloedden. Kregen de vier functies van de raadpensionaris in deze omstandigheden een andere invulling? Het ligt voor de hand dat de politieke en representatieve kant van het raadpensionarijsschap onder een stadhouder minder prominent naar voren kwamen, maar het is de vraag in hoeverre dat het geval was. Volgens de Franse ambassadeur d'Avaux kon Fagel met steun van de 'Prins van Orange' besluiten laten aannemen door de Hollandse Statenvergadering zoals 'het hem belieft, zelfs tegen de Wetten van de Republique' in.⁵ De Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen (1641-1717) voegde hieraan toe dat 'de spil van alle zaken in de Republiek draait op Zijn Hoogheid en de heer Fagel.'⁶ Deze opmerkingen kunnen worden gezien als een bewijs voor een sterke politieke functie van Fagel. Er zijn ook aanwijzingen dat hij een dubbele representatieve functie uitoefende, zowel voor de Staten van Holland als voor de stadhouder. Hedendaagse historici als Olaf Mörke zijn van mening dat de raadpensionaris, in het bijzonder Fagel, een scharnierfunctie vervulde tussen de Staten van Holland en de stadhouder. Via hem konden zij zaken met elkaar doen.⁷ David Onnekink poneert in zijn boek over Hans Willem Bentinck dat Fagel gezien kan worden als de 'political manager' van de stadhouder in Holland, zoals Willems vertrouweling Everard van Weede, heer van Dijkveld (1626-1702) dat was in Utrecht en Willem-Adriaan van Nassau-Odijk (1632-1705) in Zeeland.⁸ Kortom, onderzocht wordt welk effect de aanwezigheid van de stadhouder had op de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie van de raadpensionaris.

5 *Hollandse Mercurius van 1684* (1685) 28. Zie over de *Hollandse Mercurius*: Garrelt Verhoeven en Sytze van der Veen, *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw* (Haarlem 2011).

6 '[...] en de spil der saecken in de republiek draijt op sijn Hoocheijt en den heere Fagel.' Nicolaas Witsen aan de burgemeesters van Amsterdam, 6 februari 1684, SAA, Archief van de burgemeesters, toegangsnr. 5026, inv.nr. 115 (film 8048).

7 Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 152-162.

8 Over de positie van Dijkveld in Utrecht: Coen Wilders, *Patronage in de Provincie. Het Utrechtse netwerk van stadhouder Willem III* (Amsterdam 2015) 122-131 en 133-134. Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*, 34-35. Volgens Onnekink hield Willem III er een gecompartmenteerd bestuur op na, zeker nadat hij koning van Engeland werd, waarbij hij de verantwoordelijkheid voor verschillende zaken exclusief toevertrouwde aan bepaalde vertrouwelingen (18-19, 36). Fagel, en later zijn opvolger Anthonie Heinsius, kregen het bestuur van Holland toebedeeld en Bentinck fungeerde onder andere als intermediair tussen de Republiek en Engeland. D.J. Roorda en in zijn navolging Wout Troost suggereren ook een arbeidsdeling, al was die informeel. De stadhouder bracht een kleine groep vertrouwelingen bijeen die een 'hoogst slagvaardig hulpmiddel' was voor het uitvoeren van zijn plannen. Roorda, 'Prins Willem III, de koning-stadhouder', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Leiden 1979), 155-186, aldaar 185 en Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 105-111.

Het hoofdstuk begint met het in kaart brengen van Fagels relaties met de andere deelnemers aan het besluitvormingsproces: de stadhouder, Amsterdam, de andere Hollandse steden en de gewesten in de Staten-Generaal. Vervolgens komt de internationale politiek aan de orde, die hier gezien kan worden als de oorzaak van de politieke strijd in de jaren 1683-1685. Tenslotte wordt stilgestaan bij het verwachtingsklimaat onder de Hollandse steden en in het bijzonder in Amsterdam.

Bronnen

Dit hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op indirecte bronnen. Van de twee hoofdrolspelers uit het conflict met Amsterdam zijn namelijk geen brieven over deze kwestie bewaard gebleven; of de stadhouder en de raadpensionaris hierover ooit hebben gecorrespondeerd of dat zij mondeling overleg voerden is niet te achterhalen.⁹ In vergelijking met de correspondentie van De Witt zijn er van Fagel hoe dan ook weinig brieven bewaard gebleven en het is onduidelijk hoe zijn contacten met andere steden en regenten eruitzagen.¹⁰ Er zijn wel voldoende andere bronnen beschikbaar om dit manco te compenseren. De notulen en de missiven van de Amsterdamse gedeputeerden ter dagvaart leveren voor deze casus veel informatie, zoals over het optreden van Fagel in de Staten van Holland en over de motieven van de stad Amsterdam. Daarnaast zijn de brieven gebruikt die Nicolaes Witsen schreef als gedeputeerde bij de Staten-Generaal aan de Amsterdamse burgemeesters, toen hij namens de stad met de raadpensionaris overlegde, en de pamfletten die zijn verschenen naar aanleiding van Fagels optreden in de Statenvergadering van 16 februari 1684.¹¹

- 9 NA, Archief raadpensionaris Fagel, toegangsnr. 3.01.18 en Koninklijke verzamelingen, Den Haag, Archief Willem III, Koning van Engeland, Schotland en Ierland, Prins van Oranje, toegang A16.
- 10 Zie NA, Archief familie Fagel, toegangsnr. 1.10.29, correspondentie Gaspar Fagel, inv.nr. 1971-2008. De weinige brieven die er van Fagel zijn overgeleverd zijn ook nog eens zeer lastig te ontcijferen – wellicht de reden dat deze raadpensionaris geen biografie heeft? Zie hierover Elisabeth Edwards, *Amsterdam and William III: the role of influence, interest and patronage on policy-making in the Dutch Republic, 1672-1684* (dissertatie University College London 1998) 21-22 en 29-30. Zij schrijft over de ‘illegibility of his hand’.
- 11 Witsens brieven zijn te vinden in SAA, Archief van de burgemeesters, toegangsnr. 5026, inv.nr. 115 (film 8048) en gedeeltelijk uitgegeven door J.F. Gebhard, *Het leven van mr. Nicolaes Cornelisz. Witsen (1641-1717)* 2 delen (Utrecht 1881). De pamfletten kunnen online worden geraadpleegd via de website Dutch Pamphlets Online.

Steunpilaar van de stadhouder

Op de dag dat zijn voorganger een paar honderd meter verderop voor de Gevangenpoort werd vermoord, kozen de Staten van Holland Gaspar Fagel tot hun nieuwe raadpensionaris. De moord op Johan de Witt was een gevolg van een gecombineerde Frans-Engelse aanval op de Republiek aan het begin van de zomer van 1672, gesteund door de bisschoppen van Keulen en Munster. De woede onder de bevolking over deze invasie dwong in augustus bij de Hollandse regenten de installatie van Willem III tot stadhouder af, nadat hij een paar maanden eerder al tot legerbevelhebber was benoemd. Kort na het herstel van het stadhouderschap had De Witt zijn ontslag ingediend als raadpensionaris. Naast Fagel waren er andere kandidaten om De Witt op te volgen, waaronder de diplomaten Hiëronymus van Beverningh en de latere burgemeester van Amsterdam Coenraad van Beuningh (1622-1693).¹² De stadhouder zag Fagel graag benoemd, omdat er volgens hem 'niemand in 't landt is, die tot die functie bequaem is'. Zijn invloed was inmiddels zo groot dat zijn wens moeilijk genegeerd kon worden.¹³

De nieuwe raadpensionaris was geen onbekende op het Binnenhof. Fagel was afkomstig uit een Haagse juristenfamilie, die haar oorsprong had in Antwerpen en tijdens de Opstand naar het noorden was gevlucht. Na zijn promotie als jurist in Utrecht vestigde hij zich in zijn geboortestad, waar hij de aandacht van De Witt trok. Voor zijn voorganger stelde Fagel geregeld brieven, resoluties en diplomatieke teksten op.¹⁴ Op De Witts voordracht werd hij in 1663 pensionaris van Haarlem en deed toen zijn intrede in de Hollandse vergaderzalen.¹⁵ De goede contacten met De Witt wekten de indruk dat Fagel ook de republikeinse ideeën van de Ware Vrijheid was toegedaan, maar of dat zo was is de vraag. In 1667 was hij samen met de Amsterdamse burgemeester Gilles Valckenier (1623-1680) de initiatiefnemer van het Eeuwig Edict, het

12 C. Hop en N. Vivien, *Notulen gehouden ter Staten-Vergadering van Holland (1671-1675)* [eds. N. Japikse] (Amsterdam 1903) 18 augustus 1672, 281-282.

13 Willem III aan Matthias van Romswinckel, 10 augustus 1672. N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en Hans Willem Bentinck*, 5 delen, RGP, Kleine serie, nr. 23, 24, 26, 27 en 28 ('s-Gravenhage 1927-1937) II, 489. Citaat ook bij Troost, *Willem III*, 108.

14 Fagel verzamelde tijdens zijn leven een indrukwekkende juridische bibliotheek die na zijn overlijden voor meer dan 10.000 gulden werd verkocht. Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading books in the Dutch Golden Age* (New Haven en Londen 2018) 312-314.

15 Over Fagels leven voor 1672 is weinig bekend. Biografische gegevens zijn te vinden bij W.M.C. Regt, 'Gaspar Fagel', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 3 (Leiden 1914), 382-384, De Fouw, *Onbekende raadpensionarissen*, 91-136, R.A.M. Vernooij, E.A. Strasser, *Inventaris van het archief van Casper Fagel, Raadpensionaris van Holland, 1672-1688* (Den Haag 1991) 9-12 en Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 156-160.

voorstel om in Holland het stadhouderschap af te schaffen, zodat Willem III wel een militaire, maar geen politieke carrière op kon bouwen. Met dit plan heeft Fagel waarschijnlijk de belangen van de toen zeventienjarige prins willen behartigen, omdat die tot dat moment van alle functies in de Republiek was uitgesloten. Het is tekenend voor Fagels politieke behendigheid dat niet hij, maar De Witt de schuld kreeg van het afschaffen van het stadhouderschap.¹⁶

Drie jaar later zette Fagel een belangrijke stap in zijn carrière met zijn verkiezing tot griffier van de Staten-Generaal. De Witt steunde deze kandidatuur, omdat hij de Haarlemse pensionaris inmiddels liever kwijt dan rijk was. Hij trok daarvoor zelfs de steun aan zijn neef in, die ook gesolliciteerd had.¹⁷ De raadpensionaris kwam echter van een koude kermis thuis, want Fagel wist in zijn nieuwe ambt veel meer macht naar zich toe te trekken dan zijn voorganger. Zo correspondeerde hij buiten medeweten van De Witt met Nederlandse gezanten in het buitenland.¹⁸ Als griffier slaagde hij erin invloed uit te oefenen op het buitenlands beleid van de Republiek, waardoor de macht van De Witt aangetast werd. De Franse inval bracht Fagel tot het inzicht dat de buitenlandse en de militaire politiek belangrijker waren dan de commerciële belangen van de Republiek en daarmee was hij voor Willem III de ideale persoon om raadpensionaris te worden.¹⁹

16 Zie over deze kwestie Rowen, *John de Witt*, 678-682; De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 337-338; Troost, *Willem III*, 61-62. Recentelijk heeft Troost betoogd dat het Eeuwig Edict niet tegen de zin van De Witt is aangenomen, zoals onder andere door Rowen en De Bruin naar voren is gebracht. Volgens Troost was De Witt pas na de overwinning bij Chatham in staat om het stadhouderschap door de Staten van Holland te laten afschaffen. Wout Troost, 'De invloed van de Tocht naar Chatham op de totstandkoming van het Eeuwig Edict', *Jaarboek Oranje-Nassau* (2018) 103-127, aldaar 122-125.

17 Constantijn Huygens jr. vermeldt in zijn dagboek in dit verband een aardige anekdote: geheel onverwachts trof De Witt Fagel eens tijdens een vergadering. "Amice, wel amice, heb ik jou daer?" stamelde De Witt. "Ja amice," antwoordde Fagel, "Ick kom hier om te hooren wat daertegens my te seggen is, ick moet sien of je myn hoeft niet voor myn voeten sult doen leggen als je Buat gedaen [hebt]; ick souw niet geern myn hoeft verliezen." De Witt wist zich hierna geen houding te geven, las alleen de rekesten voor en 'seyde iets noot-sakelyk ter Generaliteit te doen te hebben en wegh ging sonder iets verders te doen.' Idem, *Journalen*, 3 delen, WHG, Nieuwe reeks, nr. 23, 25, 46 (Utrecht 1888) III, 64-65.

18 Japikse, *Johan de Witt*, 293-294; M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966) 31-33; Rowen, *John de Witt*, 801-802. Volgens Japikse was het niet De Witts bedoeling om Fagel weg te werken, want daarvoor bood het griffierschap hem te veel macht. Zie ook S. Groenveld, "'J'equippe une flotte tres considerable': The Dutch Side of the Glorious Revolution", in R. Bebbard [eds.], *The Revolutions of 1688* (Oxford 1988) 226.

19 Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 160. Fagels opmerking in een brief aan Willem III op 1 juli 1672 moet de stadhouder ook hebben aangesproken: 'My aengaende will ick liever tienmael, soo het mogelijk was, sterven, als soo een ellendigen slaeff van Vranckrijck werden', in: Japikse, *Correspondentie van Willem III en Hans Willem Bentinck*, 1, 57-58.

Bij zijn benoeming kreeg Fagel vrijwel dezelfde instructie mee als zijn voorganger in 1668. Op verzoek van Willem III werd één artikel toegevoegd, namelijk dat de raadpensionaris verplicht was de stadhouder van alle staatszaken op de hoogte te houden (zie bijlage 1).²⁰

Nieuwe verhoudingen

De omwenteling in de zomer van 1672 resulteerde in nieuwe binnenlandse verhoudingen.²¹ Het militaire en het politieke zwaartepunt kwam nu te liggen bij stadhouder Willem III. Fagel schikte zich vol overtuiging in deze situatie en zou Willem in Holland en in de andere gewesten behulpzaam zijn om zijn macht te verstevigen. Voordat Fagels rol in zijn thuisgewest en de Generaliteit aan de orde komt, staan we stil bij zijn verhouding met de stadhouder.

Zoals bij alle mensen die nauw met elkaar samenwerken, kan er bij Fagel en Willem III een verschil worden gemaakt tussen hun persoonlijke en hun professionele relatie. Diverse biografen van de stadhouder vermelden dat de mannen goed met elkaar overweg konden. Wout Troost spreekt van een ‘hechte vriendschap’, wat geïllustreerd wordt door de ondertekening van Willems brieven aan Fagel met ‘U. Ed. Dienstwillige vriendt’.²² Vlak voor de oversteek naar Engeland in 1688 schonk de stadhouder Fagel zelfs een legaat van f100.000.²³ De goede relatie betekende niet dat de sociale afstand tussen de twee mannen verdwenen was; de raadpensionaris was en bleef een burger en de stadhouder een soevereine prins. Afgaande op hun gezamenlijk optreden in de Staten van Holland dan hadden Willem en Fagel een uitstekende professionele relatie. We weten echter niet welke invloed Fagel had op de stadhouderlijke politiek. Gezien het leeftijdsverschil – Fagel was zestien jaar ouder – en zijn ruime bestuurlijke ervaring in Holland en de Republiek ligt het voor de hand dat de raadpensionaris in de eerste jaren een mentor was voor de prins. Dat Fagel deze rol ook op politiek gebied vervulde is niet waarschijnlijk. Willem was van jongs af aan doordrongen van de waardigheden die zijn familie in de Republiek hadden bekleed. Bovendien beseftte hij dat hij niet alleen achterkleinkind was van Willem van Oranje maar ook een kleinzoon was van de Engelse koning. De weinig florissante positie waarin hij verkeerde tijdens het bewind van Johan de Witt versterkten zijn karaktereigenschappen: de stadhouder stond bekend als een nukkige, koppige en standvastige man,

²⁰ *Resoluties van de Staten van Holland*, 19 augustus 1672; artikel 8.

²¹ Zie over deze omwenteling D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (1^e druk 1967; 2^e druk Groningen 1978) en Reinder, *Gedrukte chaos*.

²² Troost, *Willem III*, 107.

²³ Mörke, ‘*Stadtholder’ oder ‘Staetholder’?*, 161. Het document bevindt zich in de Koninklijke Verzamelingen, A16, IV, inv.nr. 2a.

Willem Wissing (atelier), *Willem III, prins van Oranje* (1680-1710). Rijksmuseum, Amsterdam.
Willem III werkte nauw samen met raadpensionaris Fagel. Hij bepaalde de strategie en liet de tactiek in de Staten van Holland over aan Fagel.

die bij tegenslag zijn doelen niet uit het oog verloor.²⁴ Het lijkt geen twijfel dat Fagel een belangrijke adviseur was van de stadhouder en diens opdrachten uitvoerde, maar hij zal hem geen bepaalde politiek hebben voorgeschreven.

In Holland profiteerde Fagel van zijn samenwerking met de stadhouder. In de eerste plaats kreeg de stadhouder na de omwenteling het recht om in de Hollandse steden de wet te verzetten, wat inhield dat hij hem onwelgevalige stadsbestuurders door geestverwanten kon vervangen. Daarnaast werd het stadhouderlijke recht hersteld om stedelijke ambtsdragers te benoemen, zoals de schout, de schepenen en de burgemeesters. Tenslotte beschikte de stadhouder over vele patronagemogelijkheden, onder andere in het Staatse leger. Tijdens het Rampjaar lukte het om de macht van de stadhouder in Holland te versterken, maar dat voorkwam niet dat in de Staten eind jaren 1670 oppositie ontstond tegen de buitenlandse en militaire plannen van Willem III.²⁵ De grootste tegenstand kwam van Amsterdam, waar de stadhouder niet over het recht beschikte om de burgemeesters te kiezen. Willem profiteerde ook van de raadpensionaris. Fagel kwam uit een familie die nauw verknoot was met andere regentenfamilies in Holland en in andere gewesten; hij was een van hen en sprak hun taal. De raadpensionaris kon hierdoor optreden als een intermediair tussen de Hollandse steden, waaronder natuurlijk Amsterdam, en de stadhouder.²⁶

Op intergewestelijk niveau werkte Fagel ook mee aan de vergroting van de macht van Willem III. Toen Utrecht, Gelderland en Overijssel na het vertrek van de Franse bezettingstroepen opnieuw wilden toetreden tot de Unie van Utrecht, zorgde hij ervoor dat zij reglementen accepteerden die de stadhouder een bijna monarchale positie gaven. In Utrecht kwam Fagel in hoogst eigen persoon langs in de Statenvergadering om de tekst van het nieuwe reglement voor te lezen, waarna de aanwezige regenten, geïmponneerd door zijn aanwezigheid, ermee instemden.²⁷ De gang van zaken in Overijssel was vergelijkbaar.²⁸ De raadpensionaris zat ook achter het plan om Willem III te verheffen tot hertog van Gelre. Met hulp van zijn halfbroer, die lid was van het Nij-

24 Troost, *Willem III*, 34-35.

25 Roorda, *Partij en factie*, hoofdstuk IV en V en Israel, *De Republiek*, II, 914-916. De wetsverzetten hebben op de lange duur niet veel bijgedragen aan de invloed van Willem III op de Hollandse stadbesturen. Roorda laat zien dat de stadhouder erg afhankelijk was van de lokale verhoudingen en dat in vele steden een volledige zuivering van staatsgezinde regenten onmogelijk was bij gebrek aan geschikte andere kandidaten. De wetsverzetten waren volgens hem een 'schijnoverwinning' (237-239).

26 Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 159-161.

27 Wilders, *Patronage in de Provincie*, 58. Zie ook D.J. Roorda, 'William III and the Utrecht Government-Regulation': background, events and problems', in: *Low Countries History Yearbook 12* (1979), 85-109, aldaar 101-103.

28 Troost, *Willem III*, 113-114.

meegse stadsbestuur, werd het voorstel gedaan in de Staten van Gelderland.²⁹ Onmiddellijk braken er protesten uit in Zeeland, Holland en Amsterdam, waarna Willem besloot te bedanken voor de hertogelijke waardigheid. Desalniettemin had de stadhouder in vijf van de zeven gewesten een flinke vinger in de pap, alleen in Friesland en Groningen was Willems invloed beperkt als gevolg van onenigheid met zijn Friese neef Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz (1657-1696).³⁰

Samenvattend kunnen we vaststellen dat Fagels machtssituatie anders was dan die van De Witt. Het politieke zwaartepunt in de Republiek verschoof na 1672 van de Hollandse raadpensionaris naar de stadhouder. Fagel schikte zich in deze nieuwe omstandigheid en droeg eraan bij dat de macht van Willem III in Holland en in andere gewesten werd versterkt. Bovenal steunde hij de buitenlandse en militaire politiek van de stadhouder. De twee mannen profiteerden van elkaars positie. De raadpensionaris steunde op de macht van de stadhouder in Holland en de andere gewesten en de stadhouder profiteerde van Fagels sociaaleconomische achtergrond. Die maakte het mogelijk een brug te slaan tussen Amsterdam, Holland, de andere gewesten en de stadhouder. Deze positie zou uiteindelijk bijdragen aan de oplossing van het conflict met Amsterdam.

De Franse dreiging

Voor de Spiegelzaal in zijn paleis in Versailles liet Lodewijk XIV de schilder Charles Le Brun (1619-1690) de militaire en diplomatieke successen van de eerste achttien jaar van zijn bewind afbeelden. Van de twaalf grote plafondschilderingen ging maar liefst de helft over de verovering van de Republiek tijdens de *Guerre de Hollande* (1672-1678).³¹ Dat de Franse koning deze oorlog een zo prominente plaats gaf in zijn paleis laat zien dat de Republiek in zijn ogen een Europese grootmacht was. Lodewijks indruk was op dat moment

29 Troost, *Willem III*, 114-115. Het motief om de hertogelijke waardigheid in handen te krijgen, was volgens Troost de inname van Orange door Lodewijk XIV. Willem was niet meer in staat de soevereiniteit in dit prinsdom uit te oefenen.

30 De onmin tussen Hendrik Casimir en Willem III werd veroorzaakt door pogingen van de laatste om zijn invloed in Friesland en Groningen uit te breiden en zijn weigering om zijn neef een hoge militaire positie geven; Hendrik Casimir was afgunstig op zijn politiek succesvollere neef. N. Japikse, *De koning-stadhouder*, 2 delen (Amsterdam 1930-1933) 114; Israel, *De Republiek*, II, 932-934; Troost, *Willem III*, 170-171.

31 De meeste historici zijn erg kritisch over de rechtmatigheid en het succes van Lodewijk XIV's Hollandse oorlog. Voor een overzicht van de militaire campagnes: John A. Lynn, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714* (Londen en New York 1999) 105-159. John B. Wolf, *Louis XIV* (Londen 1968) 228-246 wijst erop dat grote tegenslagen in 1673-1675 in het Franse leger en in Frankrijk bijna tot een nederlaag van de koning hadden geleid; uitgesproken kritisch is Carl J. Eckberg in zijn *The Failure of Louis XIV's Dutch war* (Chapel Hill 1979).

niet onterecht. Sinds het einde van de zestiende eeuw waren Nederlandse handelaren actief in Noord- en Zuid-Europa en in West- en Oost-Indië. De Republiek deinsde er niet voor terug de belangen van haar handelscompagnieën met geweld uit te breiden of te verdedigen.³² De gezamenlijke aanval van Frankrijk, Engeland en de bisschoppen van Keulen en Münster maakte aan de economische dominantie van de Republiek tamelijk abrupt een einde. Ook dat laten Le Bruns schilderijen zien.

Deze paragraaf gaat over de internationale gevolgen van de Hollandse (of Frans-Nederlandse) oorlog voor de Republiek en in het bijzonder voor Fagel en Willem III.³³ Die gevolgen hadden twee kanten. De internationale positie van de Republiek veranderde en dat had zijn weerslag op de interne politiek in Holland en in de Staten-Generaal. De activiteiten van verschillende diplomaten in Den Haag besluiten dit onderwerp.

Vanaf 1667 kreeg niet alleen de Republiek, maar heel West-Europa te maken met een agressieve Franse buitenlandse politiek. De Franse koning had in de jaren ervoor voorzichtig zijn eerste schreden op het internationale toneel gezet. Dankzij de politieke en financiële stabiliteit die Mazarin Frankrijk had gebracht kon Lodewijk XIV zijn leger vergroten en moderniseren.³⁴ In dat jaar startte hij de Devolutie-oorlog. Lodewijk vond dat hij recht had op gebieden in de Spaanse Nederlanden, omdat de Spaanse kroon in gebreke bleef met het uitbetalen van de bruidsschat van zijn vrouw, de Spaanse prinses Maria Theresia van Oostenrijk (1638-1683).³⁵ De Franse opmars werd echter gestuit door een coalitie van Engeland en Zweden onder leiding van de Republiek, de Triple Alliantie. De Franse koning besloot wraak te nemen op de Nederlanders en zette zijn diplomaten aan het werk om in het geheim een verbond te smeden tussen de vijanden van de Republiek: de Engelse koning Karel II en de bisschoppen van Keulen en Münster.

32 Onnekink en Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World*, 138-148. Het militaire optreden van de Republiek binnen en buiten Europa komt aan de orde in Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest* en Michiel de Jong en Gerrit Knaap en Henk den Heijer, *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595-1814* (Amsterdam 2015).

33 Een beknopt overzicht van het rampjaar geeft Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, redeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998) en Olaf van Nimwegen, *De veertigjarige oorlog, 1672-1712* (Amsterdam 2020) 109-136.

34 Over Mazarin: Geoffrey Treasure, *Mazarin. The Crisis of Absolutism in France* (Londen 1995) deel IV War and Peace, 233-269.

35 Jeremy Black, *European International Relations 1648-1815*, (Hamshire en New York 2002) hoofdstuk 2 en 87-88.

De Hollandse Oorlog maakte de Nederlanders duidelijk dat hun staat niet langer zonder bondgenoten zijn veiligheid kon waarborgen, maar ook dat de Franse koning de Europese verhoudingen domineerde.³⁶ De Republiek was in de jaren 1672-1673 als door een wonder ontsnapt aan de status van Franse (of Engelse) vazalstaat en dat was louter en alleen te danken aan de militaire hulp van de landen die Willem III tegen Lodewijk XIV had samengebracht. Ook na de Vrede van Nijmegen, die een einde maakte aan de Hollandse Oorlog, toonde de Franse koning zich een behendig machtspoliticus. In 1681 maakte Lodewijk gebruik van de Turkse opmars naar Wenen om gebieden aan de noord- en de noordoostgrens van Frankrijk te annexeren, de zogeheten *réunions*.³⁷ Hij lijfde toen Straatsburg in en een jaar later begonnen de Fransen aan de belegering van de stad Luxemburg.

In de Republiek sloeg velen de schrik om het hart op het moment dat Franse legers opnieuw de Spaanse Nederlanden binnenvielen. Op basis van een verdrag met de Republiek vroeg de Spaanse gouverneur de Staten-Generaal om militaire hulp. Bij de stadhouder vond hij een gewillig oog en ook de Staten van Holland en de Staten-Generaal gingen akkoord met het sturen van troepen.³⁸ Het gebaar leek effect te hebben, want het beleg voor Luxemburg werd opgeheven.³⁹ Een jaar later herhaalde de gang van zaken zich. Het Spaanse hulpverzoek stuitte nu echter op weerstand van Amsterdam en nog twee andere steden. Toch marcheerden in september, na toestemming van de Generaaliteit, 8.000 Nederlandse soldaten richting Luxemburg. Dit kwam doordat de stadhouder en de raadpensionaris met een spitsvondige redenering het hulpverzoek direct voorlegden aan de Staten-Generaal. Zij betoogden dat de Staten van Holland immers een jaar eerder al hadden ingestemd met het sturen van troepen en daarom hoefden ze dat niet nog eens te doen.⁴⁰ De zet van Willem III en Fagel riep ergernis op bij Amsterdam. In de herfst blokkeerde de stad samen met Delft en Schiedam de Staat van Oorlog (de legerbegroting)

36 Black, *European International Relations*, 91-97 en Troost, *Willem III*, 136-140 en 144-148.

37 Lynn, *The Wars of Louis XIV*, 160-166. De meeste historici gaan ervan uit dat Lodewijks veroveringen in wezen defensief van aard waren, namelijk om de grenzen van Frankrijk beter te verdedigen. Voor zijn tijdgenoten wist de koning dit motief goed verborgen te houden. Bijvoorbeeld: Wolf, *Louis XIV*, 403-405 en Geoffrey Treasure, *Louis XIV* (Harlow en Londen 2001) 202-203. Zie ook Luc Panhuysen, *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam 2016) 178-184.

38 De Quadruple Alliantie van 1673 tussen Oostenrijk, het Duitse Rijk, Spanje en de Verenigde Nederlanden. Franken, *Coenraad van Beuningen*, 117-118.

39 R. Fruin, 'Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland', in: idem, *Verspreide geschriften*, v, 1-195, aldaar 94-105.

40 G.H. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685* (Utrecht 1928) 32-33 en Franken, *Coenraad van Beuningen*, 224.

Coenraet Decker, *Beleg van Luxemburg door de Fransen in 1684* (1684). Rijksmuseum, Amsterdam.
De belegering van de stad Luxemburg door de troepen van Lodewijk XIV wakkerde in de Republiek de angst aan voor een nieuwe Franse inval.

voor 1684 vanwege het voorstel dat erin was opgenomen om het Staatse leger met 16.000 man uit te breiden. Het conflict tussen Amsterdam en Willem III over de vraag wie het laatste woord had over de buitenlandse politiek (en het leger) was geboren.

‘Wy willen onder Vranckrijck niet syn’

Voor een goed begrip van het conflict is het nodig de standpunten van de stadhouder en de raadpensionaris en Amsterdam te bekijken. Willem III was ervan overtuigd dat de Franse koning erop uit was een universele monarchie en (katholieke) religie in Europa te vestigen. Daarom was het noodzakelijk Frankrijk in toom te houden door middel van een coalitie met andere landen, zodat ieders vrijheden veilig zouden zijn.⁴¹ Fagel deelde, zoals we eerder hebben gezien, Willems visie op de Europese verhoudingen. In oktober 1683, toen in de Staten van Holland gediscussieerd werd over de Staat van Oorlog, liet de raadpensionaris in een gloedvol betoog weten dat hij zich met zijn laatste druppel bloed wilde verdedigen tegen Frankrijk. ‘[We] zullen tegenaan, zo veel als het kan, dat de situatie net zo eindigt als in 1672. [We] zullen ons tot op het laatst verdedigen, [want] we willen niet door Frankrijk overheerst worden.’⁴²

In het Amsterdamse stadhuis deelde men weliswaar de overtuiging dat Lodewijk XIV een bedreiging was voor de Europese vrijheid, maar de stad wilde op een andere manier het Franse gevaar tegemoet treden. De burgemeesters waren goed op de hoogte van de internationale politiek omdat enkelen van hen een diplomatieke carrière achter de rug hadden. De bekendste burgemeester-diplomaat is Coenraad van Beuningen. In 1668 verbleef hij in Parijs en kwam daar tot de conclusie dat Frankrijk niet alleen politiek, maar vooral economisch bestreden moest worden.⁴³ Op diplomatieke missie in Londen in de winter van 1683-1683 stelde Van Beuningen vast dat op koning Karel II geen staat gemaakt kon worden en dat bracht hem tot het inzicht dat de Republiek beter niet alleen met Frankrijk in conflict kon komen.⁴⁴ Toen van Beuningen kort daarop gekozen werd als burgemeester nam Amsterdam dit standpunt over.

⁴¹ Troost, *Willem III*, 101-103 en 156-158.

⁴² ‘Sullen tegenaan soo veel men kan dat de saeck valt inde termen van’t jaer 1672. Sullen tot op’t lest haer defenderen, en willen onder Vranckryck niet syn.’ SAA, Notulen Amsterdam, 13 oktober 1683. Over het Nederlandse zelfbeeld van de oorlogen waarbij de Republiek betrokken was: Judith Pollmann, ‘Oorlogsgeweld en het zelfbeeld van de Republiek’, in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021), 141-164, aldaar 143-150.

⁴³ Franken, *Coenraad van Beuningen*, 62-65 en 79-80.

⁴⁴ Franken, *Coenraad van Beuningen*, 189-194.

Op het hoogtepunt van het conflict over legeruitbreiding zette Amsterdam in een *Vertoogh* de situatie waarin de Republiek zich bevond nog eens op papier. Het echte belang van de staat bestond volgens de Amsterdammers uit de handel, scheepvaart, visserij en nijverheid. Die zouden het zwaar te verduren krijgen als de Republiek de wapens opnam tegen Frankrijk. De Amsterdammers voorzagen nieuwe hoogtijdagen voor Franse kapers en vreesden daarnaast voor een economische boycot door Frankrijk. Een ander gevaar was dat de Deense koning de zijde van Lodewijk XIV zou kiezen en ‘de vaart op de Oostzee, de voornaamste bron van welvaart van de Staat, zou versperren.’ In dat geval zouden de inkomsten van de Republiek dalen en de kosten alleen maar toenemen. De Amsterdamse en de Hollandse belastingbetaler kon de tekorten onmogelijk aanvullen. Wat was er te verwachten van de bondgenoten? Niet veel. Zelfs voor de Engelsen was het onduidelijk waar de loyaliteit van hun koning Karel II lag. De keizer werd in beslag genomen door de ‘Turcksen Oorlog’ en had moeite om nieuwe troepen te lichten. De Spanjaarden, tenslotte, waren ondanks hun dreigende taal tegen Frankrijk niet in staat een leger te financieren.⁴⁵ Willem III en Fagel waren niet blind voor de gebrekige steun die vanuit andere landen te verwachten viel, maar zij wilden dat de Republiek het desnoods alleen opnam tegen Frankrijk. Amsterdam was van mening dat de Nederlanders niet voor andere landen de kastanjes uit het vuur moesten halen en dat zij met Lodewijk tot een ‘accommodement’, een schikking, moesten komen.

De verschillende opvattingen over de rol die de Republiek in Europa op zich moest nemen leidden tot conflicten, niet alleen in Holland maar ook in andere gewesten.⁴⁶ In Utrecht en Overijssel zette de stadhouder zijn stromannen aan het werk, die met veel pijn en moeite de legeruitbreiding in de gewestelijke staten aanvaard kregen. In Zeeland moest Willem er zelf aan te pas komen. Drie Zeeuwse steden blokkeerden een unanieme beslissing. Na een bezoek van de stadhouder stelden Goes en Zierikzee hun mening bij, maar Middelburg bleef weerstand bieden. Willem III bezocht daarop de Staten van Zeeland en toen pensionaris Pieter de Huybert (1622-1697) weigerde te stemmen over de werving, nam hij plaats in diens voorzittersstoel en besliste dat het voorstel was aangenomen.⁴⁷ In het voorjaar maakten Willem en Fagel van

45 ‘[...] de gantsche Vaert op de Oost-zee, en dies de voornaemste source van het wel-wesen van den Staet, soude werden verspert’. ‘Summier vertoogh van nader redenen door de Heeren Gedeputeerden der Stad Amsterdam’, *Hollandse Mercurius* (1684), 8-14, aldaar 9.

46 Zie in dit verband de analyse van David Onnekink van het gebruikte discours in de publieke opinie tijdens de Veertigjarige oorlog tegen Frankrijk: idem, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (Londen 2016), met name hoofdstuk 2.

47 *Hollandse Mercurius* (1684) 85-86. Zie ook Troost, *Willem III en 1701 en S. Groenveld*, ‘Politieke verhoudingen’, in P. Brusse en W. Mijnhardt (red.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel II*

de afwezigheid van Friesland en Groningen gebruik om in de Staten-Generaal te stemmen over de legeruitbreiding (drie gewesten voor, twee tegen).

Diplomatieke activiteiten in Den Haag

Terwijl in de Republiek de politieke spanning hoger opliep, probeerden in Den Haag diverse diplomaten naar een internationale oplossing te zoeken. In de stad vergaderden bijvoorbeeld de leden van de Associatieliga. Deze alliantie was in 1681 door Zweden opgezet, met als doel de grenzen van de Westfaalse Vrede en de Vrede van Nijmegen in stand te houden, maar was in feite tegen Frankrijk gericht.⁴⁸ Na een jaar bestond de liga uit zes landen: naast Zweden ook de Republiek, Engeland, de keizer van het Heilige Roomse Rijk, Spanje en Oostenrijk, maar desondanks ging er nauwelijks een afschrikwekkende werking van uit. De raadpensionaris woonde de bijeenkomsten van de liga sporadisch bij. Hij verwachtte weinig van het anti-Franse verbond, onder meer omdat de belangrijkste Duitse vorsten niet deelnamen en Karel II op de betaallijst van Lodewijk XIV stond. De Amsterdammers somden in hun *Ver-
toogh* nog andere tekortkomingen van de liga op.

In Den Haag waren ook diverse ambassadeurs actief die probeerden invloed uit te oefenen op de buitenlandse politiek van de Staten-Generaal. De succesvolste onder hen was de Franse diplomaat de graaf d'Avaux.⁴⁹ D'Avaux was na de Vrede van Nijmegen naar Den Haag gestuurd en had als opdracht de Nederlanders zover te krijgen dat zij de Spanjaarden onder druk zouden zetten om tot een akkoord te komen met zijn koning en hij moest het Amsterdamse verzet tegen de legeruitbreiding te stijven. Op dit laatste vlak had hij succes. Binnen de kortste tijd had d'Avaux contact gelegd met de Amsterdamse gedeputeerden ter dagvaart en via hen deed hij voorstellen aan de Staten van Holland.⁵⁰ Tijdens de discussies in de Staten van Holland drongen de Amsterdammers er geregeld op aan de wapenstilstandsvorstellen van de Franse ambassadeur in overweging te nemen.⁵¹

De Franse expansie in de Zuidelijke Nederlanden was in zekere zin de oorzaak van het conflict tussen Amsterdam en Willem III en zij zou ook zorgen voor een oplossing. Op 7 juni 1684 gaf het Spaanse garnizoen van Luxemburg zich namelijk over aan de Lodewijk XIV en daarmee was de directe noodzaak

1550-1700 (Zwolle 2012) 193-194.

48 Troost, *Willem III*, 159-161.

49 Franken, *Coenraad van Beuningen*, 227. Zie ook Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers*, 16-17.

50 In de missiven van de gedeputeerden wordt geregeld van ontmoetingen gewag gemaakt. Nicolaes Witsen beschrijft op 5 maart 1684 uitgebreid een onderhoud dat hij had met d'Avaux naar aanleiding van het Spaanse hulpverzoek, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II 44-45.

51 Zie SAA, Notulen en Missiven van Amsterdam, november 1683 en januari en februari 1684.

weggefallen om het Staatse leger uit te breiden. De Franse koning had het spel slim gespeeld. Dankzij zijn militaire campagnes en het optreden van zijn diplomaten was hij erin geslaagd zijn tegenstanders te verlammen. In Holland werd besloten in te gaan op de Franse voorstellen voor een verdrag en ook voor de leden van de Associatieliga zat er weinig anders op dan dit voorbeeld te volgen. In augustus 1684 sloten Frankrijk, Spanje en het Heilige Roomse Rijk een twintigjarig wapenstilstand, het Bestand van Regensburg.⁵²

Ruzie in de Staten van Holland

De manier waarop Fagel omging met de verwachtingen van de Staten van Holland vormt de hoofdmoot van deze paragraaf. De analyse vindt plaats op twee niveaus: eerst komt Fagels optreden tijdens het conflict over legervergroting in de Staten van Holland aan de orde en daarna de reacties in de publieke opinie op de manier waarop hij probeerde in samenwerking met de stadhouder het Amsterdamse verzet te breken.

In de Staten van Holland

Op 4 november 1683 was voor raadpensionaris Fagel en stadhouder Willem III de maat vol.⁵³ Tijdens een discussie in de Staten van Holland over de uitbreiding van het Staatse leger met 16.000 man lag Amsterdam opnieuw dwars. Terwijl de Amsterdammers aan het woord waren verdween de stadhouder achter het haardscherm. Toen alle steden hun zegje hadden gedaan kwam hij weer tevoorschijn. De raadpensionaris diende ondertussen Amsterdam van replek. Al wel vijftig keer, aldus Fagel, had hij deze redenering van de stad gehoord. Hiermee hielden de Amsterdammers de meningsverschillen in de Staten in stand en dat zou de 'ruïne van de staet' tot gevolg hebben. Toen Amsterdam hier tegenin ging liepen de gemoederen hoog op. Willem, die vanachter het scherm tevoorschijn kwam, liet de Amsterdammers niet uitspreken en zei met 'seer veel importantie' dat hij hen had horen zeggen dat de handel de zuil was van de staat, maar, voegde hij daaraan toe, als de staat verloren was, dan was het met de handel ook gedaan. Vervolgens richtte de prins zijn pijlen op de Amsterdamse magistraat en op burgemeester Van Beuningen en dreigde hen met een nieuwe volksopstand.⁵⁴ 'Als de knuppel op

52 Franken, *Coenraad van Beuningen*, 232-233. 3

53 Op 13 oktober werd er voor het eerst uitvoerig over de legeruitbreiding gesproken, later die maand kwam het onderwerp terug in de Staten van Holland. SAA, Notulen van Amsterdam, 13, 15, 22 en 26 oktober 1683. Edwards, *Amsterdam and William III* besteedt aandacht aan de invloed van individuele Amsterdamse regenten op de buitenlandse politiek van de Republiek.

54 Van Beuningen probeerde als ambassadeur het Spaans-Franse conflict met diplomatieke middelen te beëindigen, maar reed zodoende de anti-Franse politiek van Willem III in de

straat komt, dan zullen we wel eens zien hoe loopt,’ tekende Hop op uit zijn mond.⁵⁵ Van Beuningen verdiende het ‘dat men hem de kop voor de voeten smee’.⁵⁶ De raadpensionaris wees de stad op zijn verantwoordelijkheid en stelde dat Amsterdam met zijn opstelling een nieuwe oorlog uitlokte.⁵⁷

De Amsterdammers waren geschokt door het dreigement van de stadhouder. Vlug berichtten ze oud-burgemeester Witsen over het dreigement en voegden eraan toe: ‘dit sijn de eijgen woorden [van Willem III]’. In een post scriptum vroegen ze zich af of Van Beuningen zich niet beter elders in veiligheid kon brengen.⁵⁸ In het officiële verslag van de vergadering werd het dreigement van de stadhouder overigens weggelaten. Hoe dan ook, Willem had de Amsterdamse burgemeester de stuipen op het lijf gejaagd en hij kon het niet nalaten hier op oudejaarsdag 1683 aan te refereren. Van Beuningen, zo zei de stadhouder, is bang dat de knuppel op straat zal komen; als dat gebeurt dan ‘zullen we zien wie zijn deel zal krijgen en wiens kop vast op zijn romp zal blijven staan.’⁵⁹

De woorden van de stadhouder waren ongehoord. In feite dreigde hij om hem onwelgevallige Hollandse regenten door middel van een volksofstand te laten ombrengen, zoals dat in 1619 met Oldenbarnevelt en in 1672 met Johan en Cornelis de Witt was gebeurd.⁶⁰ Hiermee bedreigde Willem ook zijn soevereinen, want als stadhouder was hij in dienst van de Staten van Holland. Van Fagel kan hetzelfde gezegd worden. Als dienaar van de Staten van Holland en als voorzitter van hun vergadering legde hij Willem III geen strobreed in de weg. Sterker nog, hij trok samen met Willem III op tegen Amsterdam om het verzet van de stad tegen de legeruitbreiding te breken.

wielen.

55 ‘Als de knuppel op straet raect, sal sien hoe’t gaen sal’. Met de knuppel op straat bedoelde de stadhouder een volksofstand, zoals in 1619 en 1672. SAA, Notulen van Amsterdam, 4 november 1683.

56 Gedeputeerden van Amsterdam aan Witsen, 4 november 1683, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, 1, 242.

57 SAA, Notulen van Amsterdam, 4 november 1683.

58 Gedeputeerden van Amsterdam aan Witsen, 4 november 1683, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, 1, 242. Deze brief bevindt zich in het archief van Witsen en niet tussen de missiven van de gedeputeerden. Van Beuningen voelde zich bedreigd door de uitspraken van de stadhouder. Toen begin maart 1684 de beruchte crimineel en mededader van de moord op De Witt, Johan van Banckem (circa 1615-1684), bij zijn huis verscheen, vreesde Van Beuningen voor zijn leven. Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, 121-123 en Franken, *Coenraad van Beuningen*, 230-232.

59 ‘[...] sal men sien wie door pachte heeft gegaen en wiens kop vaster staen sal.’ SAA, Notulen van Amsterdam, 31 december 1683.

60 Zie voor de moord op de gebroeders De Witt en de betrokkenheid van Willem III bij deze moord: Ronald Prud’homme van Reine, *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013).

Hier wreekte zich de complexe staatsinrichting van de Republiek, waarin de soevereiniteit in theorie werd uitgeoefend door de meerhoofdige Hollandse Statenvergadering, maar in praktijk werd vormgegeven door een van haar dienaren, de stadhouder of de raadpensionaris. In een periode zonder stadhouder representeerde de raadpensionaris de belangen van de Staten van Holland, maar onder een stadhouderlijk bewind kreeg hij een dubbele representatieve functie. Op het moment dat er binnen de Staten onenigheid bestond of dat er geschillen waren tussen de Staten en de stadhouder, kwamen deze representatieve functies met elkaar in conflict. In de periode 1683-1685 helde Fagel meer over naar de stadhouder, al moet opgemerkt worden dat ook het grootste deel van de steden de buitenlandse politiek van Willem III steunde.

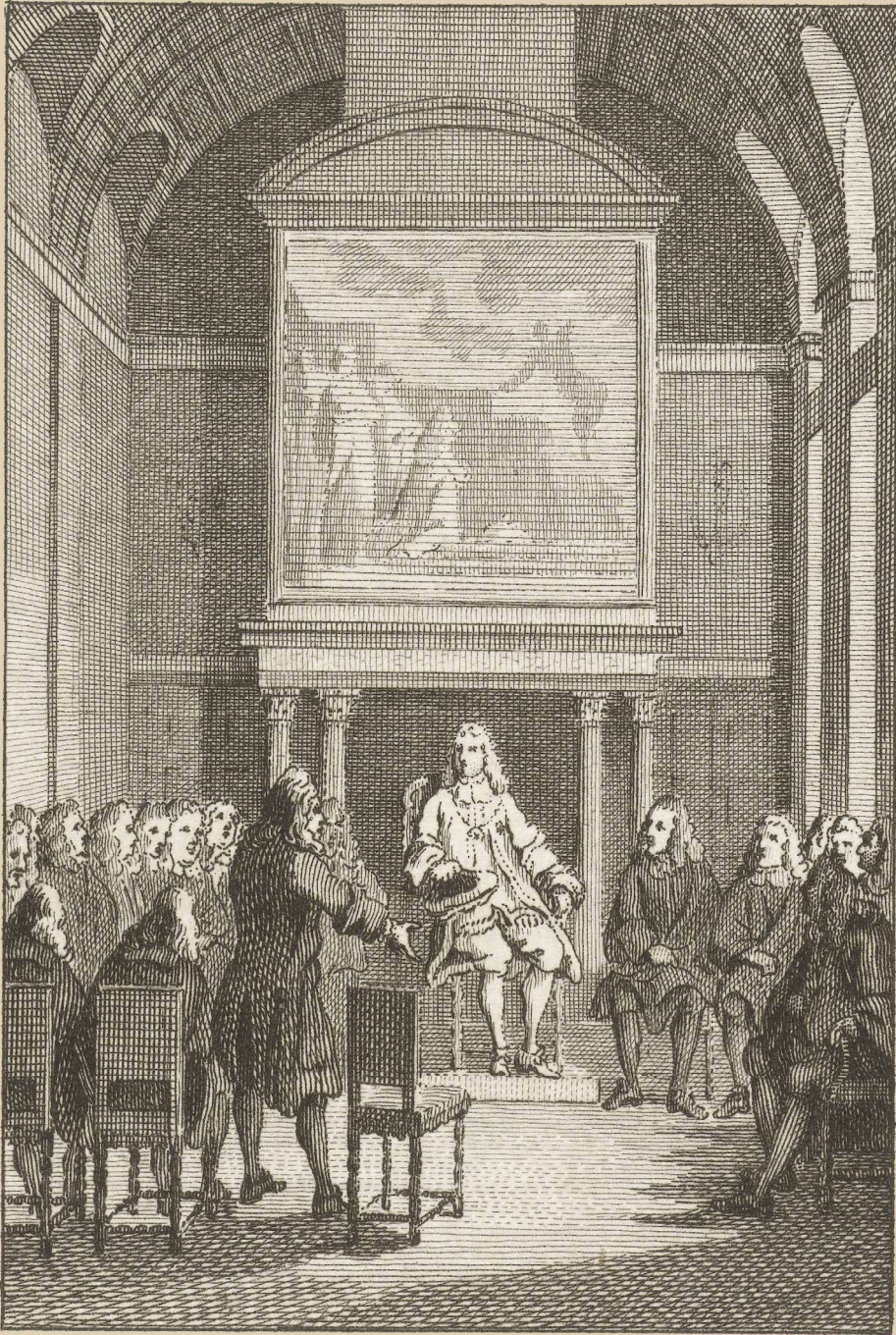
Bezending

Nadat Amsterdam begin november 1683 ondanks de dreigende taal van de stadhouder zijn poot stijf had gehouden, zochten Willem III en Fagel naar andere manieren om de stad van gedachten te laten veranderen. Een mogelijkheid om de druk op te voeren was om de stad te 'bezenden' met een commissie uit de Staten van Holland, die de Amsterdamse magistraat nog eens probeerde te overtuigen van de wenselijkheid van de legeruitbreiding. Op de meeste Hollandse steden had zo'n officieel meerdaags bezoek een intimiderend effect, niet in de laatste plaats omdat de ontvangende stad opdraaide voor de verblijfskosten.⁶¹ Of dit pressiemiddel voor Amsterdam geschikt was is de vraag. De stad kon het verblijf van een aantal gedeputeerden uit de Staten gemakkelijk betalen en zal met haar imponerende stadhuis meer indruk hebben gemaakt op de meeste commissieleden dan de bezending op het stadsbestuur. Bovendien had de raadpensionaris de ergernis van de stad gewekt met een officiële brief uit naam van de Staten, waarin zij werd opgeroepen zich te conformeren aan de Staat van Oorlog.⁶² Desalniettemin deed Fagel een week na de tumultueuze Statenvergadering van 4 november het voorstel voor een officieel bezoek aan Amsterdam.

De manier waarop Fagel de bezending aangenomen wist te krijgen werpt een blik op de politieke functie van de raadpensionaris onder de stadhouder. Willem III was bij de vergadering aanwezig, maar hield zich afzijdig. Tegen de achtergrond van de strijd om de legeruitbreiding kwamen twee punten aan de orde, namelijk een al eerder geopperd initiatief van Amsterdam om een wapenstilstands aanbod van d'Avaux' te bespreken en Fagels voorstel voor een bezending. De Amsterdammers wisten dat d'Avaux' aanbod op veel steun van

61 Zie hoofdstuk 3 noot 98.

62 SAA, Notulen van Amsterdam, 5 en 11 november 1683 en *Resoluties van de Staten van Holland*, 6 november 1683.

Renier Vinkeles, *Willem III in vroedschap van Amsterdam 1684* (1780-1794). Rijksmuseum, Amsterdam. Willem III ging mee met de bezending naar Amsterdam. Volgens de Franse ambassadeur liet de stadhouder in het Amsterdamse stadhuis de wijn rijkelijk vloeien, in de vergeefse hoop dat de burgemeesters zijn plannen voor het leger zouden steunen.

de andere Hollandse steden kon rekenen, maar uit de notulen van Hop komt naar voren dat de raadpensionaris gedurende de vergadering het initiatief naar zich toe trok. Tijdens het tweede deel van de bijeenkomst betoogde Fagel dat er een aanzienlijke commissie moest worden samengesteld uit respect voor een van de belangrijkste steden van het gewest. Hij nam op de koop toe dat deze onderneming de verhouding met Amsterdam meer kwaad dan goed zou doen: 'Dat [wij] een aversie hebben tegen de bezending, vanwege het chagrijn dat daaruit kan ontstaan en dat niet bijdraagt tot het succes, maar als men niet anders kan dan moet men wel.'⁶³ Tijdens de omvraag toonden vrijwel alle steden zich huiverig voor zijn plan. De gedeputeerden van Haarlem, bijvoorbeeld, lieten weten dat een bezending 'ondienstig' was, omdat de zaken zo uit de hand konden lopen, maar als het niet anders kon 'sal men daartoe moeten comen'. Uiteindelijk kreeg het voorstel van de raadpensionaris de voorkeur boven het overleg met D'Aveaux over een wapenstilstand. Met uitzondering van Delft steunden alle steden de bezending, ook Amsterdam. Fagel kreeg de Amstelstad achter zich met het dreigement dat hij moeilijk zou doen over de besprekingen met d'Avaux als de stad de werving bleef afwijzen. Willem III wilde het liefst verschoond blijven van de hele onderneming, omdat hij niet geloofde dat die 'de heren van Amsterdam zal overtuigen'. Hij ging toch mee om het 'Lant' een dienst te doen.⁶⁴

Wat zegt het succes van Fagels politieke leiding in deze vergadering over de verhouding tussen hem en Willem III? Uit deze episode blijkt dat de stadhouder zich nauwelijks bemoeide met de gang van zaken in de Staten van Holland. Alleen bij de bespreking van militaire en buitenlandse zaken was hij aanwezig en kon dan, zoals we eerder hebben gezien, zijn standpunt dreigend en intimiderend ondersteunen.⁶⁵ Uit geen enkel verslag blijkt overigens dat Willem III Fagels optreden als voorzitter van de Statenvergadering heeft belemmerd. Het lijkt erop dat de politieke functie die hij in de Holland uitoefende niet te leiden had onder de aanwezigheid van de stadhouder.

Het slechte voorgevoel van Willem III over de bezending was terecht, want de onderneming draaide uit op een complete mislukking. Ambassadeur d'Avaux maakte het bezoek in zijn memoires belachelijk. Heel Europa, merkte hij fijntjes op, kon nu zien dat de stadhouder in de Republiek zijn zaken

63 'Dat [wij] een aversie hebben voor de besending om het quaat dat daer uyt sal ontstaen wesende niet van het succes, maer als men niet anders kan, moet men wel.' SAA, Notulen van Amsterdam, 11 en 13 november 1683.

64 '[...] myn heeren van Amsterdam sal persuaderen'. SAA, Notulen van Amsterdam, 11 en 13 november 1683. Zie ook *Resoluties van de Staten van Holland*, 11 november 1683.

65 Militaire en buitenlandse aangelegenheden waren traditioneel het prerogatief van de vorst en dus trok de stadhouder, die in de Republiek een quasi-monarchale positie innam, deze onderwerpen naar zich toe.

niet voor elkaar had. Vervolgens verhaalde hij over de manieren waarop Fagel en Willem III probeerden de stad te overtuigen. De raadpensionaris hield een redevoering die maar liefst drie uur duurde. De stadhouder liet ondertussen ‘veele goede drinkers [wijn]’ die hij had meegebracht rijkelijk vloeien in de glazen van de burgemeesters, in de hoop dat de drank ‘hen rekkelyker zou maaken’. Zijn creaturen waren ‘aan het vleyen en smeken’ om de ‘Heeren van Amsterdam’ te overtuigen van de noodzaak van de werving. Dit alles zonder resultaat, zoals de ambassadeur per expresse uit de stad te horen kreeg. Na zes dagen lieten de Amsterdamse burgemeesters aan Willem III en Fagel weten dat ze bij hun standpunt bleven. De woedende stadhouder bezwoer volgens d’Avaux ‘dat zy ’t zich zouden berouwen’ en verliet zonder verdere plichtplegingen ijlings de stad.⁶⁶

Overstemming

Willem III en Fagel haalden na het echee in Amsterdam een ander politiek paardenmiddel van stal om de legeruitbreiding door te drukken: de overstemming. Dit hield in dat er in de Staten van Holland besluiten met een meerderheid van stemmen werden genomen en dat de minderheid werd overstemd. Deze methode was in het particularistische Holland, en ook in de Republiek, niet populair, want ze werd ervaren als een beknotting van de stedelijke autonomie. Bovendien bestond het gevaar dat een overstemde stad het besluit naast zich neer zou leggen, zoals Amsterdam had gedaan met de tolerantieresoluties in de jaren 1613-1617. Sinds het einde van de zestiende eeuw was de ongeschreven regel dat over soevereiniteits-, religie- en belastingzaken alleen unanieme beslissingen konden worden genomen.⁶⁷ Toch werd het middel zo nu en dan ingezet, voornamelijk als kleine steden in de Staten van Holland de besluitvorming ophielden. Voordat Fagel het middel van overstemming inzette, probeerde hij eerst nog op een andere manier de besluitvorming over de legeruitbreiding vlot te trekken. Een paar dagen na de terugkeer van de bezending stelde hij de Hollandse steden voor de legerwerving zonder tijdsverlies te bespreken in de Staten-Generaal en als de andere gewesten akkoord waren, dan kon legeruitbreiding worden voortgezet. Het voorstel werd zonder discussie overgenomen.⁶⁸

66 D’Avaux, *Negotiatiën*, I, 302-311 en II, 3-11. D’Avaux’ verslag komt grotendeels overeen met de berichtgeving in de *Hollandse Mercurius* (1684) 244. Vergelijk Japikse, *Willem III*, 178-179, die zich baseert op Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, III.

67 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 235-236 en Price, *Holland and the Dutch Republic*, 125-127.

68 SAA, Notulen van Amsterdam, 26 november 1683. Het is niet helemaal duidelijk waarom de Amsterdamse delegatie niet protesteerde. Uit de missiven van de gedeputeerden van een dag eerder valt op te maken dat het voorstel afkomstig is uit een besogte van de leden van

Op oudejaarsdag 1683 kwam de overstemming in verhulde vorm op de Hollandse vergadertafel terecht. De stadhouder en de raadpensionaris voerden die dag de druk op Amsterdam flink op. Snel na het begin van de bijeenkomst stak 'Sijn Hoocheyt' van wal met een tirade tegen de stad. Hij had gehoord dat hij in Amsterdam en elders er openlijk van werd beschuldigd oorlog te zoeken, maar die wilde hij nu juist voorkomen. In 1672 heeft hij laten zien wat zijn bedoeling is, notuleerde Hop. In het vuur van zijn betoog herhaalde Willem het dreigement aan Van Beuningen. Fagel deed het werk van de stadhouder, weliswaar zonder persoonlijke bedreigingen, nog eens dunnetjes over. Hij beschuldigde Amsterdam van intriges met Frankrijk. De stad moest zich schikken, zodat het land niet verloren zou gaan en als ze niet meewerkte, dan zou er met de bereidwillige steden een beslissing worden genomen. De dwarsliggende steden waren volgens Fagel de 'oorsaeck van de quade buyen'.⁶⁹ Fagel formuleerde hiermee niet eens letterlijk een voorstel tot overstemming van Amsterdam, maar dat werd wel zo opgevat door de steden. Delft, Leiden, Schiedam en Den Briel wezen de suggestie tijdens de omvraag al af; Gouda, Medemblik en Purmerend steunden de raadpensionaris en de rest hield zich op de vlakke.

Precies een maand later stond de overstemming wel officieel op de agenda van de Staten van Holland. Fagel bezorgde de Amsterdammers in deze bijeenkomst een gevoelige nederlaag, want de stad kwam in de Staten alleen te staan. De inspanningen van Amsterdam in de tussenliggende weken om zoveel mogelijk steden aan zijn kant te krijgen waren voor niets geweest.⁷⁰ De notulen van Hop zijn erg beknopt over de discussie, maar de uitkomst laat niets aan duidelijkheid te wensen over: de overstemming werd gesteund door zestien steden en de legerwerving door zeventien.⁷¹ Nu de Staten van Holland bij meerderheid voor de uitbreiding van het leger hadden gestemd, kon dit voorstel worden ingediend bij de Staten-Generaal.

de bezending aan Amsterdam (SAA, Missiven van Amsterdam, 25 november 1683). Over het succes van deze poging zwijgen de latere notulen.

69 SAA, Notulen van Amsterdam, 31 december 1683.

70 SAA, Missiven van Amsterdam, 27 en 29 januari 1684. Amsterdam stak veel energie in het bemoeiden van de Delftse afgevaardigden. Op gewestelijk gebied knoopten Amsterdammers contacten aan met Zeeland, Friesland en Groningen. Bij de laatste twee provincies oogstten ze succes.

71 '[...] de wervingh met 16 leden die geconsenteert hebben inde overstemmingh en 17 inde werving'. Naast Amsterdam stemde Schiedam tegen de werving. Samen met Delft lieten zij hun protesten in de resolutie vastleggen. *Resoluties van de Staten van Holland*, 31 januari 1684 en SAA, Notulen van Amsterdam, 31 januari 1684.

Dankzij een brief van Fagel aan Aernout van Citters (1633-1696), ambassadeur in Londen, weten we dat de raadpensionaris tevreden terugkeek op de nederlaag van Amsterdam. Uit de brief blijkt dat hij zich volledig identificeerde met de politiek van Willem III. Zo schreef Fagel dat alle andere steden in de Statenvergadering van ‘het begin tot het einde eendrachtelijk de schuld hebben gelegd bij de opstelling van Amsterdam’. Willem III kon op veel steun rekenen voor zijn inspanningen om weifelaars in andere steden en gewesten te overtuigen. Voor het standpunt van de Amstelstad kon Fagel geen begrip opbrengen. Hij vervolgde zijn brief met de protesten van de Amsterdammers, die het besluit voor nul en generlei waarde hielden, maar hij dacht hun argumenten ontkracht te hebben met voorbeelden van Amsterdam welgevallige resoluties die door middel van overstemming waren aangenomen.⁷² Hierin vergiste Fagel zich. Tien dagen later leverde secretaris Cornelis Munter (1652-1708) namens de burgemeesters een protest in, waarin werd uitgelegd dat volgens de ‘Grontwetten van de Regeringe’ een lid van de Staten van Holland niet kan worden overstemd. Bovendien liet de stad weten niet van plan te zijn iets bij te dragen aan de kosten van de legerwerving. De burgemeesters drongen er nogmaals op aan het wapenstilstands aanbod van de Franse ambassadeur te overwegen.⁷³ Schiedam diende een soortgelijk protest in.

Fagels brief biedt een interessante kijk op de verhouding tussen hem en de stadhouder. De raadpensionaris wekte de indruk, dat hij zonder hulp van Willem III in de Staten van Holland vrijwel alle steden meekreeg om Amsterdam te overstemmen. De Amsterdamse notulen bevestigen deze lezing, want de stadhouder kwam er in de vergadering niet aan te pas. Willem probeerde volgens Fagel ‘de minst geaffectioneerden’ in andere steden en provincies te bewerken. Of die inspanningen gericht waren tegen Amsterdam of voor de werving vermeldde de raadpensionaris niet. Evenmin maakt de brief duidelijk van wie het overstemmingsvoorstel afkomstig was. Aangezien de raadpensionaris volgens zijn instructie de steden tot de grootst mogelijke eensgezindheid moest brengen, kunnen we ervan uitgaan dat de overstemming uit zijn koker kwam. Overigens liet de opstelling van Amsterdam de raadpensionaris en de stadhouder weinig keus, want als enig lid van de Staten van Holland blokkeerde het de besluitvorming. Een groot probleem voor Willem III en Fagel was dat dit lid nu juist de grootste en machtigste stad was van Holland en de Republiek. De overwinning van de raadpensionaris bleek een Pyrrhusoverwinning.

72 ‘[...] den beginne tot den uyteynde toe eendraghtelyck hebben geblameert de conduitte van de stadt van Amsterdam’. Fagel aan Van Citters, 1 februari 1684, NA, Collectie Fagel, toegangsnr. I.10.29, inv.nr. 1999. Vergelijk SAA, Notulen van Amsterdam, 31 januari 1684.

73 *Resoluties van de Staten van Holland*, 31 januari 1684. In de gedrukte resoluties kloppen de data bij dit Amsterdamse protest niet. De datum bij deze tekst in de *Hollandische Mercurius* (1684) 15-18, 10 februari 1684, ligt veel meer voor de hand en moet de juiste zijn.

Uitschakeling van Amsterdam?

De Franse ambassadeur d’Avaux stuurde begin januari 1684 een brief naar Versailles. Voordat hij zijn diplomatieke post aan een bode toevertrouwde, had hij er voor gezorgd dat die niet door de Spaanse Nederlanden zou reizen, want die route was na het uitbreken van de Frans-Spaanse oorlog niet langer veilig. De ambassadeur wist echter niet dat zijn huis door ‘verspieders’ van de stadhouder in de gaten werd gehouden. Toen zij zagen dat d’Avaux zijn brieven afgaf, volgden ze de postbode naar Den Bosch, haalden hem daar in en reden door naar Maastricht. Hier trommelden ze een groep mannen op, die ‘een quartier uurs’ van de stad af drie hinderlagen legde, terwijl iemand anders de bode aan de praat hield. Eenmaal buiten Maastricht liep de postbode in de val. De soldaten keerden hem binnenste buiten, schrijft d’Avaux, pakten de brieven af en beroofden hem van zijn jas en laarzen. De ontredde postbode werd door zijn knecht teruggebracht naar Maastricht.⁷⁴ De brief waar het de mannen om ging was dezelfde die Willem III in de Staten van Holland openbaar maakte.

De desavouering van Amsterdam in de Staten van Holland ruim een maand later was ontegenzeggelijk het gevolg van het protest dat de stad bij de Staten had ingediend. Willem III en Fagel kwamen tot de conclusie dat de stad niet zou inbinden. Al enige tijd beseften zij dat het contact van de Amsterdammers met de Franse ambassadeur de zwakke plek was om de stad te treffen. Fagel was hiervan op de hoogte omdat het huis van d’Avaux in de gaten werd gehouden.⁷⁵

De stadhouder en de raadpensionaris werden niet teleurgesteld door de inhoud van ‘d’Avaux’ brief. De ambassadeur deed Lodewijk XIV uitvoerig verslag van zijn contacten met de afgevaardigden van Amsterdam. Hij schreef onder meer hoe hij bezoek kreeg van een gezelschap Hollandse, Friese en Groningse gedeputeerden, die hem feliciteerden met de geboorte van de kleinzoon van de Franse koning. Het duurde niet lang, aldus de ambassadeur,

74 D’Avaux, *Negotiatiën*, II, 96-67. In de meeste literatuur over het conflict met Amsterdam wordt de verklaring, dat de stadhouder de brief via de Spaanse ambassadeur in handen kreeg, voor waar aangenomen, maar d’Avaux maakt aannemelijk dat Willem III (of Fagel) hiertoe de opdracht heeft gegeven. Zie ook SAA, Missiven van Amsterdam, 17 januari 1684.

75 In het archief van de familie Fagel ligt een map met briefjes van observaties van d’Avaux’ huis, bijvoorbeeld van Hendrick Helt, die in januari 1684 melding maakte van de herhaalde bezoeken van Hop aan de ambassadeur: Helt aan Fagel, 28 januari 1684, NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1994. Voor andere observaties van d’Avaux inv.nr. 1996 en 2000. Zie ook Elisabeth Edwards, ‘Amsterdam and the Ambassadors of Louis XIV 1674-1685’, in: Tony Claydon en Charles-Édouard Levillain, *Louis XIV Outside In. Images of the Sun King Beyond France, 1661-1715* (Farnham 2015) 203-204. De Amsterdammers stelden Fagel zelf ook op de hoogte van hun contacten, maar pas nadat duidelijk was geworden dat d’Avaux’ brief was onderschept. SAA, Missiven van Amsterdam, 16 en 17 januari 1684.

Cornelis Martinus Vermeulen (naar Nicolas de Largillière), *Jean Antoine de Mesmes, comte d'Avaux* (1691). Rijksmuseum, Amsterdam.

De Franse ambassadeur D'Avaux moedigde het Amsterdamse verzet tegen de vergroting van het Staatse leger aan. De brief waarin hij Lodewijk XIV hiervan op de hoogte bracht werd door Willem III en Fagel gebruikt om Amsterdam in diskrediet te brengen.

of het gesprek kwam op de legeruitbreiding en de gedeputeerden vertelden hoe hij de oppositie in de Staten-Generaal kon versterken. Een uur na hun vertrek kwamen de Amsterdammers langs om over hetzelfde onderwerp te spreken. D'Avaux stelde de koning voor 'om de heren van Amsterdam te ondersteunen en te doen zoals zij mij voorstellen'.⁷⁶ Hoewel de brief in de eerste plaats was bedoeld om Lodewijk XIV te informeren over zijn activiteiten in de Republiek en d'Avaux de zaken daarom wellicht mooier heeft voorgesteld dan ze waren, slaat Amsterdam geen fraai figuur.⁷⁷

Al met al was d'Avaux' brief een gerede aanleiding om het optreden van de stad in de Staten van Holland aan de orde te stellen. Willem III en Fagel wilden echter nog een stap verder gaan. Hun plan was om alle documenten in het Haagse logement van Amsterdam in beslag te nemen en te onderzoeken of de stad zich schuldig had gemaakt aan landverraad.⁷⁸ Zonder toegang tot hun papieren werd bovendien het functioneren van de gedeputeerden praktisch onmogelijk gemaakt. Landverraad was een te zware beschuldiging aan het adres van de Amsterdammers, want de Hollandse steden mochten zelfstandig contacten onderhouden met buitenlandse gezanten en vorsten. Dat vonden de andere steden waarschijnlijk ook, want zij gaven geen toestemming om de paperassen van de stad in beslag te nemen.⁷⁹ Ondanks de insinuaties van de raadpensionaris hielden de Amsterdamse gedeputeerden het hoofd koel en lieten zich niet meer wegsturen uit de Statenvergadering. Ook deze poging van Willem III en Fagel om de stad op de knieën te dwingen mislukte. Deze episode laat zien dat de politieke functie van de raadpensionaris niet onbegrensd was en dat hij bij controversiële zaken niets kon ondernemen zonder de unanieme instemming van de Staten van Holland.

Zowel Amsterdam als Fagel en Willem III wilden niet toegeven en dat leidde tot een koude oorlog in Den Haag. De stad verving haar normale deputa-

76 'Om de Heeren van Amsterdam te ondersteunen; te treden, by exempel, in de expedienten, die sy my voorstellen sullen'. *Hollandse Mercurius* (1684) 24-29. De brief geeft op pagina 25-26 een fraai inkijkje in de manier waarop Amsterdam probeerde te voorkomen dat de Republiek in een oorlog met Frankrijk verzeild zou raken. Citaat op bladzijde 28.

77 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 359-362, vindt de onschuld van de Amsterdamse contacten met d'Avaux moeilijk te verdedigen. Volgens Edwards, 'Amsterdam and the Ambassadors of Louis XIV', 187-207, aldaar 204, was de invloed van d'Avaux op Amsterdam en de andere Hollandse steden kleiner dan de ambassadeur zelf dacht.

78 De term landverraad gebruikte Fagel niet, maar in de Staten van Holland zei hij namens de Ridderschap dat de contacten van Amsterdam met d'Avaux 'hooglijk crimineel' en een 'groot crimen' waren, met als argument 'dat correspondentie te houden met vreemde ministers over saeken van peijs, oorlog, off diergelijx niemand toe en quam als den souverain'. SAA, Archief van de vroedschap, toegangsnr. 5025, resoluties met munimenten, inv.nr. 108, 24 februari 1684.

79 NA, Notulen van Hoorn, 16 februari 1684.

tie door twee secretarissen, die de vergaderingen van de Staten van Holland weliswaar bijwoonden, maar zich distantieerden van het besluitvormingsproces.⁸⁰ Fagel betaalde met gelijke munt terug. Gesteund door diverse andere regenten negeerde hij de in Den Haag aanwezige Amsterdammers zo veel mogelijk. De Amsterdamse oud-burgemeester Nicolaas Witsen, die als gedeputeerde namens Holland lid was van de Staten-Generaal, schreef aan zijn burgemeesters dat alles wat door iemand uit Amsterdam wordt gezegd voor ketterij wordt gehouden.⁸¹ De raadpensionaris, zo blijkt hieruit, vereenzelvigde zich volledig met de politiek van de stadhouder en negeerde de wensen van een van zijn principalen, Amsterdam. De stad liet als reactie aan het begin van de zomer weten dat het de belastingheffing voor het leger zou staken.⁸² Ondertussen was de stadhouder druk doende om de legerwerving door de andere gewesten aangenomen te krijgen, wat hem, zoals we eerder hebben gezien, in het ene gewest makkelijker afging dan in het andere.

Fagel als spil van de Staten van Holland

Het conflict tussen Amsterdam en de stadhouder zou uiteindelijk dankzij de bemiddeling van Fagel en Witsen tot een einde gebracht worden. Het was alle betrokkenen in Holland duidelijk dat de patstelling die de besluitvorming in de Staten van Holland verlamde niet eeuwig kon blijven bestaan. Als gekozen voorzitter van de Staten van Holland kon Fagel geen leiding geven aan de Statenvergadering zolang het invloedrijkste lid zich onttrok aan de besluitvorming. Bovendien tastte de onenigheid tussen de Hollandse steden ook het aanzien van het gewest in de Staten-Generaal aan en daarmee de representatieve functie van de raadpensionaris. In zekere zin was Fagel volgens zijn instructie ook verplicht om de politieke leiding in handen te nemen en de relatie met Amsterdam te herstellen, want hij werd geacht te streven naar unanieme besluitvorming door de steden (artikel XI).

Wie het initiatief nam tot een verzoenende houding ten opzichte van de Amstelstad valt niet te achterhalen, maar Willem III moet het gesteund hebben. Uit de brieven van Witsen weten we dat de stadhouder al in mei voorzichtig toenadering zocht. De prins informeerde hoe er in Amsterdam tegen de nieuwe Staat van Oorlog (legerbegroting) werd aangekeken, zo berichtte hij de zittende burgemeesters. Witsen hoorde de stadhouder beleefd aan, die zei teleurgesteld te zijn over de huidige situatie. Hij gaf de prins nog de raad

80 NA, Notulen van Hoorn, 24 februari 1684. Zie ook de *Hollandse Mercurius* (1684) 60. Op 6 juni maakte Amsterdam zelfs bekend dat het geen belastingen meer zou innen voor de Staat van Oorlog, Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, XVI, 233-234.

81 SAA, Witsen als gedeputeerde, 4 maart 1684

82 Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, XVI, 233-234.

van een oude Griek, die mensen aanriep bij woede eerst het alfabet te lezen alvorens een beslissing te nemen.⁸³ Ondanks het vrijmoedige advies bleven de contacten tussen de oud-burgemeester en de stadhouder bestaan, maar de tijd was nog niet rijp voor een oplossing.⁸⁴

Fagel en Willem III zochten niet alleen uit ideële motieven toenadering. De internationale ontwikkelingen namen in juni 1684 voor Amsterdam een gunstige wending en de stad wist die uit te buiten. De vesting Luxemburg capituleerde aan het begin van die maand voor het Franse leger en als gevolg daarvan stemden de Staten van Holland na een intensieve Amsterdamse lobby bij meerderheid in met onderhandelingen met d'Avaux. Tijdens de betreffende Statenvergadering probeerde de raadpensionaris dat besluit te dwarsbomen door te weigeren na de omvraag het besluit vast te stellen. 'De raadpensionaris heeft gezegd,' aldus Hop, 'dat hij volgens zijn geweten en zijn instructie deze zaak niet bij meerderheid kan vaststellen.'⁸⁵ De Amsterdammers protesteerden en ook de steden die nog niet gelast waren vonden dat hij de gebruikelijke procedures moest volgen. Fagel bleef op zijn standpunt staan, maar beet uiteindelijk in het stof. Hieruit blijkt dat de politieke functie van de raadpensionaris haar grenzen kende. Uit frustratie liet hij aan het einde van de maand verstek gaan bij de ondertekening van het verdrag met Frankrijk en Spanje.⁸⁶ Ook de stadhouder en de raadpensionaris konden niet verhinderen dat op 15 augustus het Bestand van Regensburg werd gesloten.

Het Bestand maakte de stadhouder en de raadpensionaris duidelijk dat hun confrontatiepolitiek met Amsterdam niet het gewenste resultaat had opgeleverd en dat de tijd rijp was om het conflict met de stad te beëindigen.⁸⁷ Achter de schermen voerden Fagel en Witsen gesprekken, die binnen twee weken tot een akkoord leidden. Tijdens hun eerste, drie uur durende onderhoud tastten de Amsterdammer en de raadpensionaris elkaar af, waarbij de laatste aandachtig naar zijn gesprekspartner luisterde. Fagel gaf zich niet direct gewonnen en zei dat Witsen namens Amsterdam mooie woorden sprak, maar dat de praktijk moest uitwijzen wat ze waard waren. Vrijwel direct daar-

83 Witsen aan de Amsterdamse burgemeesters, 21 april 1684, Gebhard, *Nicolaas Witsen*, 1, 248.

84 Witsen aan de Amsterdamse burgemeesters, 27 en 29 april, Gebhard, *Nicolaas Witsen*, 1, 250-252.

85 '[...] soo heeft de Raetpensionaris geseght volgens sijn gemoet en nae sijn instructie te verstaen dat hij dese saecke nae de pluraliteijdt niet vermocht te concluderen.'SAA, Missiven van Amsterdam, 16 juni 1684.

86 SAA, Missiven van Amsterdam, 29 juni 1684.

87 Volgens zijn biografen trok Willem III een belangrijke les uit het conflict met Amsterdam: voortaan zou hij vooraf de instemming van de stad zoeken bij belangrijke besluiten. Troost, *Willem III*, 172 en Claydon, *William III*, 25. Claydon stelt dat Willem deze les ook heeft toegepast in zijn omgang met het Engelse parlement (34-35) en prijst 'Willam's mature political style' (25).

Pieter Schenk, *Nicolaas Witsen* (1670-1713). Rijksmuseum, Amsterdam.
Fagel en de Amsterdamse oud-burgemeester Nicolaas Witsen sloten een akkoord, dat een einde maakte aan het conflict tussen Willem III en de stad.

op deed de raadpensionaris Witsen een aanbod: als Amsterdam voor de Staat van Oorlog voor 1685 stemde, was de stadhouder bereid tot bezuinigen op het leger, dus over de financiën zou men het wel eens worden.⁸⁸ De volgende dag werd het overleg voortgezet en op 6 september kwamen de partijen tot elkaar.⁸⁹ Naast het fiat voor de oorlogsbegroting, stemde Amsterdam in met de symbolische eis van Willem III om een regiment dragonders in dienst te houden (kosten: f7.000,-).⁹⁰ De overeenkomst die Witsen en Fagel sloten heelde niet onmiddellijk de wonden bij de stadhouder, zoals hij de Amsterdammers in oktober duidelijk liet merken. Op doorreis door Amsterdam zette Willem de burgermeesters in hun hemd toen hij, gezeten in zijn koets, hun uitnodiging om als gast het stadhuis te bezoeken koeltjes afsloeg en zijn koetsier opdracht gaf om verder te rijden.⁹¹ Desalniettemin verliepen de vergaderingen in de Staten van Holland na het bijleggen van het conflict veel soepeler.⁹²

De brieven van Witsen geven indirect ook een beeld van de manier waarop Fagel zijn politieke en representatieve functie uitoefende. Witsens opmerkingen dat de raadpensionaris de man was ‘door wiens leiding alles in de Generaliteit werd gestuurd’ en dat zonder zijn aanwezigheid ‘de gewesten, zo is mijn indruk, niets durven te ondernemen,’ ondersteunen het idee dat Fagel zijn politieke functie effectief uitoefende.⁹³ Weliswaar gaan deze uitspraken over de Staten-Generaal, maar het is moeilijk voorstelbaar dat zijn leidinggevende rol in de Staten van Holland kleiner was. Uit Witsens observaties over de verhouding tussen de stadhouder en de raadpensionaris valt Fagels representatieve functie af te leiden, dat wil zeggen als vertegenwoordiger van de stadhouder en niet van de Staten van Holland. Willem III, zo schetst Witsen aan zijn burgemeesters, liet alle praktische politieke zaken in Holland over aan de raadpensionaris. Hij bemoeide zich niet met de daadwerkelijke ge-

88 SAA, Witsen als gedeputeerde, 25 augustus 1684. Zie ook Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II, 81-85. Gebhard heeft de brief abusievelijk gedateerd op 26 augustus.

89 Zie ook Japikse, *Willem III*, II, 189-, 195-196. Volgens Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, 141-180, kwam de verzoening pas tot stand toen Amsterdam op 18 december 1685 instemde met de Staat van Oorlog voor 1686. Zij beschrijft welke moeilijkheden tussen de partijen in de periode september 1686 en december 1685 opgelost moesten worden.

90 SAA, Witsen als gedeputeerde, 26 augustus en 5 en 6 september 1684. Zie ook Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II, 90-91 en Kurtz *Willem III en Amsterdam*, 143-147.

91 Japikse, *Willem III*, II, 198 en SAA, Witsen als gedeputeerde, 18 oktober 1684.

92 Door de ‘overeenkomst’ van 6 september 1684 waren de grootste plooien gladgestreken, maar nog lang niet alle kou was uit de lucht. Zie hiervoor Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, hoofdstuk VII. De betrokkenheid van Witsen en Amsterdam bij de buitenlandse politieke van Willem III en Fagel blijkt uit Witsens brieven, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II, bijlage VIII, 81-161.

93 ‘[...] door wiens directie het alles en alleenlijk ter generaliteijt werdt gedirigeert’ en ‘derven de provintien so mij toeschijnt niets te nederstellen’. SAA, Witsen als gedeputeerde, II mei, I en 4 augustus 1684.

sprekken met Amsterdam, maar gaf Fagel de vrije hand om binnen bepaalde kaders tot een overeenkomst te komen. De mannen overlegden wel intensief met elkaar. Op 25 augustus schreef Witsen aan zijn burgemeesters dat Fagel nog diezelfde nacht de prins zou schrijven. De volgende dag was er al een antwoord van ‘S.H.’, die vond dat ‘de vruntschap behoorde gepleijstert te zijn’.⁹⁴

De publieke opinie

‘Den Hr raetpensionaris heeft een apologie onderhanden,’ waarin hij weerlegt dat hij ‘uijt eijgen hoofde of bij eigene directie’ zaken doet, zo berichtte Nicolaas Witsen eind februari 1684 aan zijn burgemeesters in Amsterdam. Van mensen die Fagels tekst hadden gezien, hoorde Witsen over het bestaan van deze schriftelijke rechtvaardiging.⁹⁵ Het wegsturen van Hop en Hoofd door de raadpensionaris uit de vergadering waarin Willem de brief van de Franse ambassadeur openbaarde, maakte de tongen los in Holland. De tegenstanders van de werving riepen dat Fagel hiermee de soevereiniteit van zijn principalen had aangetast en vonden in zijn handelswijze een bevestiging van d’Avaux’ opmerking dat de raadpensionaris, met steun van de stadhouder, besluiten kon laten aannemen zoals ‘het hem belieft, selfs tegen de Wetten van de Republique’ in.⁹⁶ Kennelijk was Fagel geraakt door deze kritiek en wilde hij zich verdedigen. Medio maart vroeg hij de Staten van Holland toestemming zijn verdediging te publiceren. Die werd hem geweigerd.⁹⁷ Kort daarop verscheen het boekje *Missive van een Regent ter Vergadering [...] aen een ander Regent*, een uiterst gedetailleerd verslag van de bewuste vergadering, waarin het optreden van de raadpensionaris werd gerechtvaardigd en dat de katalysator van een heus pamflettenoorlogje bleek te zijn.⁹⁸ Algemeen werd (en wordt) aangenomen dat de tekst van Fagels hand was.⁹⁹

De pamflettenstrijd is voor deze gevalstudie van belang, omdat diverse auteurs de veronderstelde bevoegdheden van de Hollandse raadpensionaris

94 SAA, Witsen als gedeputeerde, 25 en 26 augustus 1684.

95 SAA, Witsen als gedeputeerde, 29 februari 1684.

96 *Hollandse Mercurius* (1684) 28.

97 NA, Notulen van Hoorn, 16 maart 1684.

98 [G. Fagel], *Missive van een regent ter vergaderinge van [...] de heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, op den 16 februarij 1684 present zijnde geweest [...]* (z.p. 1684), Kn. 12130. Op 6 april werd de Amsterdamse reactie op dit pamflet in de Leidse vroedschap besproken, ELO, SAll, toegangsnr. 0501A, inv.nr. 522.

99 De auteur van *Missive aan N.N. Behelsende eenige remarques over de Missive van een (soo genaemde) Regent ter Vergadering [...]* (z.p. 1684), Kn. 12146 schreef: ‘[dat] de voornoemde Missive (gelijk eenige met reede meenen te sustineeren) uyt de penne van de Heer Pensionaris Fagel mogt syn gevloeyt’. Voor andere toeschrijvingen van de *Missive van een Regent*: Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, xvi, 194-195, noot 6; Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, 114 en De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 361, noot 33 en 371-372, noot 88.

beschouwen. Volgens de Knuttelcatalogus bevat de Koninklijke Bibliotheek vijftien pamfletten die verschenen zijn naar aanleiding van de gebeurtenissen van 16 februari 1684. In deze reeks kunnen drie fasen worden onderscheiden: in de eerste fase richtten de pamfletten zich op (on)rechtmatigheid van Fagels optreden in de bewuste vergadering, in de tweede fase namen de pamflettisten het op voor Amsterdam en in de derde werden de argumenten van deze stad geanalyseerd om geen hulpleger naar de Spaanse Nederlanden te sturen.¹⁰⁰ De pamfletten uit de eerste fase zijn voor dit boek het interessantst, omdat daarin wordt gereflecteerd op Fagels optreden. Hoewel de auteurs de politieke en representatieve functie van de raadpensionaris niet noemen, valt er tussen de regels te lezen hoe zij hier tegenaan keken. De verhouding van de raadpensionaris met de Staten van Holland en de stadhouder komt hier ook aan de orde.

Fagels *Missive van een Regent ter Vergadering [...] aen een ander Regent* was het derde blauwboekje uit de serie, maar het riep de heftigste reacties op.¹⁰¹ Het pamflet verscheen onder het pseudoniem Philalethes (liefhebber van de waarheid) en zou aanleiding zijn voor diverse cynische bespiegelingen over de waarachtigheid van de raadpensionaris. Fagel ontkende dat hij zijn bevoegdheden als raadpensionaris had overschreden toen hij opdracht gaf de deuren van de vergaderzaal te sluiten en Hop en Hooft wegstuurde. Het eerste verwijt, het sluiten de deuren zonder voorafgaand overleg, wierp hij verre van zich, want dat gebeurde op verzoek van de stadhouder en bovendien protesteerde niemand. Indirect bekende Fagel hier schuld, door zich te verschuilen achter de autoriteit van de stadhouder.¹⁰² Tegen het tweede verwijt verdedigde hij zich met het argument, dat het niet meer dan normaal was dat individuele leden de Statenvergadering verlieten als er zaken besproken werden die hen aangingen. De heren zouden 'op aandrang van de raadpensionaris van Holland normaal gesproken gewoon vertrekken.'¹⁰³ Vervolgens ging hij een stap verder en stelde dat zijn besluit geen particuliere beslissing was, maar een meerderheidsbesluit van de Staten. Hop en Hooft hadden 'moeten gehoorzamen aan het bevel dat hen werd gegeven om naar buiten te gaan, al was het maar omdat de meeste Leden ervoor stemden.'¹⁰⁴

100 Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling*, II-2, 338-342.

101 De 'startpamfletten' waren *Bericht van een liefhebber van de waarheid aan zijn vriend*, Kn. 12125A en *Een nader bericht van een liefhebber van de Waarheit aen zijn vrient [...]*, Kn. 12128.

102 *Missive van een regent*, 9. Overigens wijt Fagel de bezwaren tegen zijn optreden aan de 'animositeyt' van zijn tegenstanders.

103 '[...] op de simple aenmaninghe van den Heer Raedt-Pensionaris van Hollandt in der tydt, gewoon zyn geweest te vertrecken'. *Missive van een regent*, 10.

104 '[...] moeten obedieren aen de ordre die haer wierde gegeven van buyten te moeten gaen, schoon sulx maer was met de meeste stemmen van de andere Leden'. *Missive van een regent*,

In zijn pamflet probeerde de raadpensionaris in zekere zin zijn politieke en representatieve functie te bagatelliseren door te stellen dat de deuren werden gesloten op verzoek van de stadhouder (representatief) en dat het wegsturen van de twee Amsterdammers een meerderheidsbesluit was (politiek).

De felste aanvallen op Fagels pamflet kwamen – dat zal niet verbazen – uit Amsterdam. In *Antwoord, op een missive van een regent* werd de raadpensionaris ervan beschuldigd dat hij zijn plaats niet kende en bijgevolg de soevereiniteit van de Staten van Holland met voeten trad. ‘Hier is dan een Persoon die afhankelijk is van de Soevereiniteit [de Staten van Holland], en die wil de Soeverein van het Gewest de wet stellen,’ stelde de schrijver.¹⁰⁵ Andere pamfletten ondersteunden deze zienswijze. Volgens een Rotterdamse auteur hadden Hop en Hoofd de vergadering nooit mogen verlaten, omdat ‘de Soeverein niet kan worden gepresenteerd, zo lang een Lid ontbreekt.’¹⁰⁶ In beide pamfletten werd dus kritiek geuit op de manier waarop Fagel de representatieve functie van zijn ambt uitoefende.

De brief van d’Avaux bood de pamfletschrijvers een goede gelegenheid om de verhouding tussen de raadpensionaris en de stadhouder te bekritisieren. Twee auteurs hebben dat expliciet gedaan. De *Missive aan N.N. Behelsende enige remarques* stond uitvoerig stil bij de opmerking dat Fagel, gesteund door de prins van Oranje, resoluties opstelde die strijdig waren met de privileges en de gewoonten van de Republiek. Volgens de schrijver was d’Avaux’ bewering ‘waer, en ten vollen waeragtig’.¹⁰⁷ In het *Antwoord van een Republiquain* werd deze beschuldiging op een indirecte manier herhaald. De auteur deed alsof Philalethes en Fagel niet dezelfde persoon waren, zodat hij Fagels beschuldiging kon ontkrachten. ‘En daarom heeft de Regent Philalethes net zo weinig recht om iemand te beschuldigen, om datgene wat de heer d’Avaux schrijft

10.

105 ‘Hier komt dan een Parsoon die van de Souverainiteyt afhangt, en wil de Souveraine van de Landen de wet stellen [...]’ *Antwoord, op een missive van een regent, onder de name van Philalethes geschreeven, aen een also genaemde ander regent* (z.p. 1684), Kn. 12134, 4-5. Zie ook Kn. 12136, Kn. 12146 en Kn. 12148.

106 ‘[...] den Soeverain niet kan werden gerepresenteert, soo langhe een Lidt deficieert.’ *Antwoort op het soo genoemde onnutte discours, over de antwoorde op een missive geschreeven by een regent* (Rotterdam 1684), Kn 12138, [2]. Deze redenering werd eerder al verworpen in *Onnut discours, over de Antwoort op een Missive geschreeven by een Regent &c.* (z.p. 1684), Kn. 12136. De schrijver stelt dat Fagel ambtshalve, dus op verzoek van de vergadering, Hop en Hoofd heeft verzocht de vergadering te verlaten. Hiermee aanvaardt de auteur ook dat de raadpensionaris ‘een minister van den Souverain [is] ende dien vervolgens maer schuldich om te gehoorsaamen’.

107 *Missive aan N.N. Behelsende eenige remarques*, 4. ‘[...] dat de Heer Raed Pensionaris Fagel, geappuyeert door d’authoriteyt van sijn Hoogheyt, den Heer Prince van Orangie, conclusien opstelt tegens de wetten van de Republijck [...]’

[...], als Philaethes redenen zou hebben om de heer raadpensionaris te beschuldigen'. Uiteraard was de opmerking van de Franse ambassadeur een paar regels daarvoor in extenso overgenomen.¹⁰⁸

In een van de eerste pamfletten staat een interessante beschuldiging aan Fagel adres. In het spotdicht *De waarheid aan Philaethes* werd hij neergezet als een van de kwade raadslieden, 'die pestige adders, die de lucht / Vervullen met een kriegsgerucht.' De auteur vergeleek de raadpensionaris met Lucius Aelius Sejanus (20 v.C.-31), de vertrouweling van keizer Tiberius, die tot zijn dramatische val enige tijd het Romeinse rijk regeerde. Dat hij aan Fagel dacht blijkt overduidelijk uit de volgende zinsneden:

Schen met verzegeling papieren,
 Van die [Amsterdam] mij zuster, *Vrede* vieren,
 Bewijs uyt duyster cijffer-schrift,
 Door dolle vijanden geschift,
 Wie 't Vaderland geen trouw betoonen,
 Ontzie Gezant, noch Vorst te hoonen.
 Verkrachter van 't eenvoudig recht,
 't Welk Hollands steden t'zamen hecht;¹⁰⁹

De verzegeling verwijst naar Fagel's plan om de Amsterdamse stadspapieren in beslag te nemen en te laten onderzoeken op onwettige contacten met de Franse ambassadeur. Voor de auteur werd hij hierdoor de verkrachter van de Hollandse privileges en gewoonten.

Voor zover bekend heeft de raadpensionaris niet gereageerd op alle aantijgingen. Het is ook niet direct duidelijk waarom Fagel *Missive van een Regent ter Vergadering* heeft gepubliceerd. Gezien de uitvoerige verdediging van zijn optreden in het eerste deel van het pamflet, lijkt het erop dat hij bij de Hollandse regenten de indruk wilde wegnemen dat hij een gevaar was voor hun vrijheid en zelfstandigheid. Uit de tekst blijkt dat hij zich bewust was van zijn ambigue positie, die het midden hield tussen een ambtenaar en een soeverein en daarom zwakte hij zijn sturende optreden af. In het tweede deel van zijn pamflet zette Fagel alle beschuldigingen tegen Amsterdam nog eens op een

108 'En heeft derhalven de Regent Philaethes even zoo weinig recht om iemand te beschuldigen, om het gene de Heer d'Avaux schrijft [...], als hy Philaethes reden zoude hebben om den Heer Raad-Pensionaris te fisealiseren'. *Antwoord van een Republiquain op het lasterschrift van den nieuwen Vargas [...]* (Amsterdam 1684), Kn. 12142, 7-8. Dit pamflet is een uitvoerige verdediging van de Amsterdamse opstelling tijdens de zogeheten werving. De opmerking over de waarde van d'Avaux' beweringen over Fagel is daarom niet alleen een ondersteuning van de Amsterdamse zaak, maar ook een sneer naar de raadpensionaris.

109 *De waarheid aan Philaethes* (z.p., z.j.), Kn. 12133C, 2.

rij en dankzij het gebruik van een pseudoniem kon hij de contacten tussen de stad en d’Avaux zo verdacht mogelijk voorstellen. Ongetwijfeld zal de raadpensionaris twee vliegen in één klap hebben willen slaan: de druk op Amsterdam in de publieke opinie opvoeren en zichzelf vrijpleiten.¹¹⁰

Wanneer we kijken hoe de vier functies van de raadpensionaris in de pamfletten naar voren komen, dan valt direct op dat de politieke en representatieve functie van Fagel ter discussie staan. Geen enkele auteur heeft opmerkingen gemaakt over de administratieve en uitvoerende functie van het raadpensionarisschap. We hebben gezien dat Fagel, weliswaar in andere bewoordingen, in zijn pamflet probeerde zijn politieke rol af te zwakken, zodat hij het idee kon wegnemen dat hij dankzij de stadhouder in de Staten van Holland aan de touwtjes kon trekken. Deze terugtrekkende beweging was nodig, want enkele Amsterdamse pamflettisten vonden dat Fagel tijdens de februarivergadering in 1684 de grenzen van zijn politieke functie had overschreden. Volgens het *Antwoord, op een Missive van een Regend* had Fagel helemaal niet de bevoegdheid om de deuren van de zal te sluiten en twee gedeputeerden weg te sturen.¹¹¹ Overigens lieten de critici van Fagel in het midden waar de grenzen van zijn ambt dan wel lagen. Kritiek op Fagels uitoefening van de representatieve functie is ook opvallend. Het sluiten van de deuren van de Hollandse Statenzaal werd hem kwalijk genomen, want daarmee ging hij op de stoel van de soeverein zitten. De raadpensionaris representeerde weliswaar de Staten van Holland, maar mocht geen leden op eigen gezag uitsluiten. Desalniettemin wekten Fagels critici de indruk dat zij gebruikmaakten van gelegenheidsargumenten en dat zijn politieke leiding normaal gesproken geaccepteerd werd. Tijdens het conflict over de werving liepen de belangen tussen Amsterdam en Willem III te zeer uiteen en werd Fagels optreden tijdens de openbaarmaking van d’Avaux’ brief gebruikt om de raadpensionaris zijn plek te wijzen.

Conclusie

De hevige botsingen in de Staten van Holland van Willem III en Fagel met Amsterdam zijn in dit hoofdstuk gebruikt om de positie van raadpensionaris onder stadhouderlijk bewind te onderzoeken. Twee vragen stonden centraal: met welke omstandigheden had Fagel te maken in de jaren 1683-1685 en op

¹¹⁰ Verschillende historici vermoeden dat Fagel als auteur van diverse pamfletten de publieke opinie bespeelde. De Fouw, *Onbekende raadpensionarissen*, 103-104, 120-122 en 128-130 en Claydon, *William III*, 21. Een pamflet dat met zekerheid aan Fagel wordt toegeschreven is de rechtvaardiging van Willem III voor zijn invasie in Engeland: [G. Fagel], *Declaratien van syn hoogheyt Wilhelm Hendrik [...] prince van Orangien, &c. behelsende de redenen die hem bewegen met de wapenen in het koningrijk van Engeland over te gaen tot bescherming van de protestantse religie* (z.p. 1688), Kn. 12774.

¹¹¹ *Antwoord, op een Missive van een Regend*, 5.

welke manier beïnvloedden die zijn uitoefening van de vier functies van de raadpensionaris. Eerst worden de omstandigheden op een rij gezet en daarna Fagels uitoefening van het raadpensionarisschap.

Fagels machtsituatie werd gedomineerd door de aanwezigheid van stadhouder Willem III. De prins was tijdens het rampjaar op de golven van een volksprotest aan de macht gekomen en in zijn kielzog werd Fagel gekozen tot raadpensionaris. Dat betekende wel dat hij moest meewerken aan de buitenlandse politiek van Willem III. Binnen de Staten van Holland kreeg Fagel vanaf 1678 te maken met oppositie van Amsterdam. De stad zag het gevaar dat van Lodewijk XIV uitging wel, maar vond dat de Franse koning in internationaal verband moest worden aangepakt. De tegenwerking van Amsterdam had een verlammend effect op de uitvoerende functie van de raadpensionaris. Als vertegenwoordiger van de stadhouderlijke politiek kreeg Fagel ook in de Staten-Generaal met weerstand te maken. Fagels machtspositie was dus sterk verbonden met de persoon van de stadhouder.

Het verwachtingsklimaat onder de stemhebbende Hollandse steden in de Staten was de raadpensionaris aanvankelijk gunstig gestemd. De kosten van de langdurige oorlog tegen Frankrijk leidden tot een kritischer houding tegenover de buitenlandse politiek van Willem III en Fagel. Het vooruitzicht op een nieuwe oorlog in de jaren 1680 en de daarmee samenhangende legervergroting riep hardnekkig verzet op van een groep steden onder leiding van Amsterdam. De ruime meerderheid was echter gevoelig voor de indringende argumenten van Fagel (en Willem III) en volgde in de Statenvergadering zijn politieke lijn. Toch moest de raadpensionaris vaststellen dat deze meerderheid niet zoveel gewicht in de schaal legde als de Amstelstad.

De internationale arena werd gedomineerd door de agressieve politiek van Lodewijk XIV. Hoewel de Spaanse Nederlanden het voornaamste slachtoffer waren van de Franse koning, voelde de Republiek zich opnieuw bedreigd. De bondgenoten van de Nederlanders waren onwillig of niet staat om gezamenlijk tegen Frankrijk op te treden. Fagel en Willem III trokken uit deze omstandigheid een andere conclusie dan Amsterdam en dat leidde tot de politieke patstelling in Holland.

De sterke verbondenheid met Willem III en de omstandigheden waarmee Fagel te maken kreeg, beïnvloedden de manier waarop hij als raadpensionaris te werk ging. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van de vier functies van het raadpensionarisschap. De ambtelijke functie die Fagel uitoefende had weinig te lijden onder het conflict in de Staten van Holland. Hij bleef, met medewerking van enige klerken, het administratieve werk rond de vergaderingen verzetten, zoals het uitschrijven en het verspreiden van alle aangenomen resoluties.

Fagels uitvoerende functie werd wel gehinderd door het conflict over de legervergroting. Kort nadat de eerste fricties zich openbaarden, konden in de Staten van Holland nog steeds besluiten worden genomen over tal van kwesties, zoals de handelsrelaties met Duitse steden, in beslag genomen buitenlandse schepen en gewestelijke benoemingen en rekestes. Naarmate het conflict verhardde was er op de agenda steeds minder ruimte voor de dagelijkse onderwerpen. Het besluitvormingsproces kwam stil te liggen na de poging van Fagel en Willem III om Amsterdam in de Staten het zwijgen op te leggen.

De oppositie van Amsterdam tastte aan de ene kant de politieke functie van Fagel aan, maar aan de andere kant werd die er ook door bevestigd. Tijdens het hele conflict over de legervergroting stond Fagels voorzitterschap van de Staten van Holland, en dus zijn politieke leiding, niet ter discussie, maar de tegenwerking van Amsterdam en de terugtrekking van zijn gedeputeerden uit de Staten zorgden ervoor dat er geen daadwerkelijke besluitvorming mogelijk was. Per saldo kreeg Fagel in de Staten van Holland steeds minder voor elkaar. Vanaf het moment dat hij en Willem III tot de conclusie kwamen dat de gevolgde confrontatiepolitiek geen resultaat opleverde, werkte de raadpensionaris aan een verzoening tussen de stad en stadhouder. Zijn instructie droeg hem ook op om de steden 'te disponeren tot de meeste eenparigheid'. De initiatieven die de raadpensionaris *contre coeur* ontplooiden waren zonder twijfel afgestemd met de prins, maar hij onderhandelde én kwam tot een akkoord met Amsterdam.

Ten aanzien van de representatieve functie van de raadpensionaris valt op hoe Fagel hiermee in de knoop kwam. Hij oefende een dubbele representatieve functie uit, namelijk voor de Staten van Holland en de stadhouder, door Mörke gekarakteriseerd als scharnierfunctie. Deze doublure was het onbedoelde gevolg van de semi-monarchale positie van de stadhouder in Holland en in de Republiek. Volgens zijn instructie vertegenwoordigde Fagel in de Staten-Generaal de Staten van Holland en tegenover buitenlandse regeringen, maar in de praktijk vertegenwoordigde hij ook de politiek en de belangen van de stadhouder. Hij werd in Holland en daarbuiten gezien als de representant van Willem III. Deze analyse laat zien dat Fagels optreden erop gericht was de Staten van Holland te laten instemmen met de wensen van de stadhouder en dat de voorstellen van dissidente steden, zoals Amsterdam, Delft en Schiedam, voor hem minder relevant waren.

Klopt de bewering van de Franse ambassadeur d'Avaux dat Fagel met steun van Willem III de Staten van Holland willekeurig welke resolutie, kon laten aannemen? Het onderzoek laat zien dat die inschatting niet juist is. Amsterdam bezweek niet onder alle druk die werd uitgeoefend en wist zelfs af te dwingen dat de Staten van Holland aanstuurden op de twintigjarige wa-

penstilstand tussen Frankrijk en Spanje. Sterker nog, deze casus biedt aanknopingspunten voor het idee dat de macht van de raadpensionaris niet door samenwerking met de stadhouder werd versterkt, maar door een goede relatie met Amsterdam. Er valt meer voor te zeggen om Fagel te zien als *political manager* van de stadhouder. Uit de analyse van de politieke en de dubbele representatieve functie die Fagel uitoefende is Mörkes scharnierfunctie van de raadpensionaris goed te herkennen: hij fungeerde als intermediair tussen de Staten van Holland en de stadhouder. Dat biedt steun om Fagel te beschouwen als Willems politieke *manager* van Holland.

Hoofdstuk 7

De eerste minister in Europa

Inleiding

In de zomer van het Rampjaar lag Holland relatief veilig achter de geïmproviseerde waterlinie, maar het bleef spannend of de linie sterk genoeg was om het Franse leger tegen te houden. Door de aanwezigheid van veel vluchtelingen in Hollandse steden was de atmosfeer in het gewest geladen. De aanhangers van Willem III maakten van deze situatie gebruik en rekenden af met Johan de Witt. Direct na zijn dood verschenen maar liefst 43 pamfletten die eveneens korte metten maakten met de nagedachtenis van de raadpensionaris.¹ Er werden vergelijkingen gemaakt tussen Julius Caesar en De Witt, die niet positief bedoeld waren:

‘Zoo vloeyt tyrannenbloed op het Hof in ’s-Gravenhage.
Waar Caesars hoogmoed bralt
Daar vind men Brutus’ maten die lijf en leden wagen
Tot die [de tiran; lees: De Witt] neer valt.’²

Een andere beschuldiging die in de paskwillen op De Witt terugkomt is dat hij een parvenu was die Willem III ten onrechte de plaats onthield die hem als prins van Oranje toekwam. De schrijver van *Natuurlijcke echo, uytgegalmt over ’t eynd van Cornelis en Jan de Wit* schreef dat ‘Dien [de raadpensionaris] den Oranje-Vorst socht in de wiegh te smooeren’. In hetzelfde pamflet werd eraan toegevoegd dat De Witt ‘socht metter tijdt hier Soevereyn te wesen / En de ORANJEN telgh voort te helpen in de grondt’.³ De Witt was niet de enige

1 Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling*, 2-II, 109-113.

2 ‘Soo vloeyt tyrannen bloet by ’t Hof in ’s Gravenhage. / Waer Caesars hoogmoet bralt / Daer vintmen Brutus maets die lijf en leven wagen / tot die ter neder valt.’ *Jan de With vergeleken met Julius Caesar* [1672], Kn. 10425.

3 *Natuurlijcke echo, uytgegalmt over’t eyndt van Cornelis en Jan de Wit* [1672], Kn. 10396. Citaat op bladzijde 6 en 8.

raadpensionaris die ervan werd verdacht op slinkse wijze de macht naar zich toe te trekken. Zijn opvolger Gaspar Fagel werd vergeleken met de vertrouweling van keizer Augustus, Lucius Aelius Sejanus. Dat was geen compliment, zoals blijkt uit het pamflet *De waarheid aan Philaethes*:

‘Maar zie te rug, na voorige eeuwen,
 hoor daer de quade raadslieden schreeuwen,
 die pestige adders, die de lucht
 vervullen met een krijgsgेरucht.
 Beschouw met schrick Sejanus leven,
 Deze, in den top van staat geheven,
 Treedt van den eeren-drempel af,
 na zijn gevangenis, en straf.’⁴

De beschuldiging van usurpatie deelde de Hollandse raadpensionaris met eerste ministers en favorieten in diverse West-Europese monarchieën. De problemen begonnen zodra deze vertrouwelingen van de vorst de lessen uit het veel gelezen *Het boek van de hoveling* van Baldassar Castiglione (1478-1529) in praktijk probeerde te brengen. Castiglione ried de hoveling aan om ervoor te zorgen ‘dat zijn vorst door niemand wordt bedrogen, niet luistert naar vleiers of lasteraars en leugenaars, en dat hij het onderscheid tussen goed en kwaad kent’.⁵ Vanzelfsprekend bepaalde de eerste minister wie er vleiers, lasteraars of leugenaars waren en zo kon hij bepalen wie toegang had tot de vorst. Veel hoge edellieden voelden zich daardoor bedreigd en probeerden een eerste minister uit de omgeving van de koning te verwijderen om, als het even kon, zelf diens plaats in te nemen.⁶ Tot het zover was kreeg de eerste minister veel kritiek te verduren.⁷

4 *De waarheid aan Philaethes* [1684], Kn. 12133C, 2-3.

5 Baldassar Castiglione, *Het boek van de hoveling* [Vertaling Anton Haakmat] (Amsterdam 1991) 254-255. Over Johan de Witt als hoveling Jaap de Haan, ‘Johan de Witt als ideale hoveling’, gepubliceerd via HuygensING (2018). http://resources.huygens.knaw.nl/BriefwisselingJohandeWitt/blogs/20180523_hoveling

6 Over de val van eerste ministers bijvoorbeeld James Boyden, ‘“Fortune Has Stripped You of Your Splendour”: Favourites and their Fates in Fifteenth- and Sixteenth-Century Spain’, in: Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite*, 26-37 en Werner Paravicini, ‘Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert’, in Jan Hirschbiegel en idem, *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. zum 17. Jahrhundert* (Ostfildern 2004) 18-20.

7 Bijvoorbeeld de *Mazarinades* in Frankrijk tegen kardinaal Mazarin: Treasure, *Mazarin*, 180-183. Voor een contemporaine waardering van de eerste minister bijvoorbeeld [Nathaniel Crouch], *The Unfortunate Court-Favourites of England [...]* (1^e druk 1695; 6e druk, Londen 1729) of [Anoniem], *The Character of an Ill-Court-Favourite: representing the Mis-*

De Hollandse raadpensionaris en de eerste minister hadden kritiek op hun machtsuitoefening gemeen. Dat roept de vraag op of er ook andere parallellen bestaan tussen deze bestuurders. De raadpensionaris is door Nederlandse historici lang beschouwd als een unieke figuur in de Europese geschiedenis, net als de Nederlandse Republiek zelf, maar hij had evenals de eerste minister een belangrijke rol in het vroegmoderne bestuur. De eerste minister trad op als intermediair tussen de soeverein, de adel en de standen en tegelijk coördineerde hij de bureaucratie, de belastinginning, de jurisdictie en het leger. Niet in de laatste plaats nam hij zijn vorst de patronage uit handen.⁸

In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien dat de raadpensionaris een vergelijkbare coördinerende positie had in de Staten van Holland en in de Staten-Generaal. Een andere overeenkomst is dat hun centrale positie toevallig was ontstaan. Het eerste ministerschap was aan geen enkel Europees hof een officiële functie. De raadpensionaris bekleedde weliswaar een ambt, maar de macht en de invloed die hij daaraan ontleende waren slechts summier in zijn instructie terug te vinden. Het geïmproviseerde karakter van beide functies en hun beider *ad hoc*-optreden passen bij de vroegmoderne bestuurlijke praktijk, waar nog geen echte bureaucratie of vaste regels en procedures bestonden. De eerste minister en de raadpensionaris slaagden erin om binnen de bestaande structuren met een klein groepje ambtenaren de rudimentaire staatsinstellingen aan te sturen.

Dit hoofdstuk onderzoekt of de eerste minister op een vergelijkbare manier als de raadpensionaris het bestuur ter hand nam. Aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris – de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie – vindt een literatuuronderzoek plaats naar de eerste minister.⁹ De uitkomst draagt bij aan een beter begrip van de positie van de raadpensionaris in de zeventiende eeuw en maakt duidelijk of zijn

chiefs that flow from Ministers of State when they are more Great than Good, [vertaling uit het Frans] (Londen 1730).

- 8 De omschrijving van de eerste minister als coördinator is onder meer afkomstig van I.A.A. Thompson en Wolfgang Reinhard. De eerste minister was volgens Thompson verantwoordelijk voor ‘the co-ordination of the machinery of government’. Idem, ‘The institutional background to the Rise of the Minister-Favourite’, in: Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite*, 16-18 en 22-23. Reinhard sluit bij deze zienswijze aan. Volgens hem ontstond er in het staatsbestel een onvoorziene ‘Rolle des Chefs-Koordinators von Politik und Bürokratie’ en die viel toe aan de eerste minister. Idem, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas van den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1999) 170-171. Geoffrey Treasure noemt Mazarin ‘the prime mover and coordinator of policy’, idem, *Mazarin*, 91.
- 9 De plaats die eerste ministers innamen aan het hof laat ik buiten beschouwing. Zie over dit onderwerp Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe’s Dynastic Rivals, 1550-1780* (Cambridge 2003) 261-287.

Philippe Champaigne, *Jean-Armand du Plessis, kardinaal de Richelieu* (1642). Musée des Beaux-Arts de Strasbourg, Straatsburg.

De kardinaal de Richelieu is misschien wel de bekendste eerste minister uit de zeventiende eeuw. Zijn *raison d'état*-politiek, waarbij hij de belangen van de koning en de staat zwaarder liet wegen dan die van de kerk, leverde hem veel kritiek op.

optreden gezien kan worden als onderdeel van de vroegmoderne bestuurlijke praktijk.

De eerste ministers in dit hoofdstuk zijn op een enkele uitzondering na zeventiende-eeuwers en afkomstig uit landen met verschillende staatkundige tradities: een koninklijk bestuur (absolutistisch), een sterk ontwikkeld gewonterecht (constitutioneel), een adellijke dominantie (patriarchaal) of een opkomende bureaucratie (bureaucratisch).¹⁰ Het gebruik van deze indeling voorkomt dat er alleen aandacht is voor landen met een parlementair of een absolutistisch systeem. Frankrijk, Spanje en Engeland zijn voor de hand liggende keuzes als gekeken wordt naar een eerste minister. Zweden en Brandenburg zijn toegevoegd als (protestants) tegenwicht tegen katholieke, absolutistische monarchieën. In het schema hieronder staan per bestuurlijke traditie en per land de gekozen eerste ministers.

	<i>Absolutistisch</i>	<i>Constitutioneel</i>
<i>Patriarchaal</i>	Frankrijk: (Concini), Luynes, Richelieu en Mazarin Spanje: Lerma en Olivares	Republiek: Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel
<i>Bureaucratisch</i>	Brandenburg: Schwarzenberg, Schwerin en Danckelman	Zweden: Oxenstierna Engeland: Buckingham, Strafford, Clarendon, Danby, Harley, Godolphin en Walpole

De tijdsafbakening tot de zeventiende en de vroege achttiende eeuw heeft twee praktische redenen. Dit onderzoek naar de Hollandse raadpensionaris beperkt zich tot nagenoeg dezelfde periode en bovendien blijkt uit de literatuur dat vrijwel alle West-Europese eerste ministers in deze tijd actief waren.¹¹

¹⁰ Deze indeling berust op Thomas Ertmans *Birth of the Leviathan. Building states and regimes in medieval and early modern Europe* (Cambridge en New York 1997) 31-32 en 318-320. Vanzelfsprekend zijn er ook andere benaderingswijzen mogelijk. Wim Blockmans, bijvoorbeeld, heeft onlangs het staatsvormingsproces geanalyseerd vanuit de politieke participatie in Europa. Idem, *Medezeggenschap*, hoofdstuk 7, aldaar 278-322.

¹¹ Bijvoorbeeld Jean Bérenger, 'Pour une enquête européenne: le problème du ministériat au xviiie siècle', *Annales*, 29 (1974) 1, 166-192, A. Lloyd Moote, 'Richelieu as Chief Minister. A Comparative Study of the Favourite in Early Seventeenth-Century Politics', in: Bergin and Brockliss, *Richelieu and his age* (Oxford 1991) 13-43, Elliott en Brockliss, *The World of the*

Een uitzondering is gemaakt voor de Engelse situatie, omdat daar in de eerste helft van de achttiende eeuw de eerste minister evolueerde tot minister-president.

Tenslotte: wat wordt in dit hoofdstuk verstaan onder een eerste minister? Dat is een (adellijke) functionaris, die in opdracht van de vorst de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functies van het vroegmoderne bestuur geheel of gedeeltelijk op zich neemt. De term eerste minister wordt hier gemakshalve gebruikt voor alle titels waaronder deze bestuurders bekend stonden, variërend van kanselier tot *Lord High Treasurer* en *Oberpräsident*. De definitie ziet de eerste minister dus primair als een politiek-bestuurlijke functionaris en niet als een favoriet of vertrouwing van de vorst. Het gevolg van deze keus is dat vele eerste minister-achtige figuren buiten de boot vallen, zoals de Habsburgse kanseliers, de Venetiaanse Doges of de Osmaanse viziers. Er wordt hier dan ook geen model van de eerste minister gepresenteerd, maar geïnventariseerd welke overeenkomsten er zijn tussen hem en de Hollandse raadpensionaris.

Het hoofdstuk bestaat uit drie onderdelen: een interpretatie van het begrip eerste minister, een historiografisch overzicht van deze koninklijke dienaar, en een analyse van zijn positie in West-Europese monarchieën aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris.

Eerste minister of favoriet?

Sinds de laatste eeuwwisseling staat de eerste minister in de belangstelling van politieke historici. In de zestiende eeuw duikt hij voor het eerst op als rechterhand van de klassieke krijger-vorst. Hij ondersteunde de koning bij het aansturen van het steeds complexer wordende bestuur en nam in sommige gevallen ook regeringstaken over.¹² Bekende namen zijn de hertog van Buckingham (1592-1628) in Engeland, Armand Jean du Plessis, kardinaal van Richelieu (1585-1642) en kardinaal Jules Mazarin (1602-1661) in Frankrijk, Gaspar de Guzmán y Pimentel, de graaf-hertog van Olivares (1587-1645) in Spanje en Axel Oxenstierna (1583-1654) in Zweden. Ruim een eeuw later, toen de bureaucraat-vorsten, zoals Lodewijk XIV, hun intrede deden, verdween de eerste minister in de meeste landen uit beeld.¹³

Favourite, in het bijzonder de bijdrage in deze bundel van Jean Bérenger, 'The Demise of the Minister-Favourite, or a Political Model at Dusk', 256-268 en L.W.B. Brockliss, 'Concluding Remarks: The Anatomy of the Minister-Favourite', 279-309, en Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 161-171.

¹² Thompson, 'The Institutional Background', 15-18.

¹³ Het is nog onderwerp van debat in hoeverre het tijdperk van de eerste minister in de tweede helft van de zeventiende eeuw voorbij was. In Engeland valt aan het einde van de zeventiende eeuw een dergelijke bestuurder te ontwaren en aan talrijke andere hoven duikt in

Wat is een eerste minister?

De aandacht voor deze koninklijke functionaris in de afgelopen twintig jaar heeft niet geleid tot een helder beeld van de eerste minister. In studies over dit onderwerp staat soms zijn relatie met de vorst centraal, soms zijn politiek-bestuurlijke functie, maar vaker is er sprake van een combinatie van de twee.¹⁴ Het diffuse beeld blijkt ook uit de verschillende typen die in de literatuur worden genoemd. Het eerste type is de favoriet, ook *valido* of vertrouweling genoemd.¹⁵ Hij had een persoonlijke verstandhouding met de koning en kreeg vaak exclusieve gunsten, maar streefde niet of nauwelijks naar eigen politieke macht. Het tweede type kan de politieke favoriet of de minister-favoriet genoemd worden: iemand die de gunsten van de vorst gebruikte om zelf politieke invloed uit te oefenen. Het derde type is de eerste minister. Dankzij zijn competenties en de steun van zijn vorst coördineerde hij het besluitvormingsproces en trad hij op als de eerste dienaar van de koning.

De auteurs in *The World of the Favourite* maken een verschil tussen een favoriet en een eerste minister, al blijkt dat verschil in praktijk niet altijd even duidelijk te zijn.¹⁶ De favoriet en de eerste minister hadden met elkaar gemeen dat zij een persoonlijke relatie hadden met de vorst en dat zij daardoor politiek-bestuurlijke invloed konden uitoefenen. De intensiteit van de relatie en de mate van politieke invloed markeerden het verschil; de favoriet had in de eerste plaats een hechte relatie met de koning en de eerste minister had voornamelijk een politiek-bestuurlijke functie.

de achttiende eeuw een officiële eerste minister op als hoofd van de regering. Zie hierover: Brockliss, 'Concluding Remarks', 301-303.

- 14 Voor de eerste minister als mentor, vaderfiguur en geliefde: Elizabeth M. Marvick, 'Favorites in Early Modern Europe: A Recurring Psychopolitical Role', in *The Journal of Psychohistory*, 10 (1983) IV, 463-489.
- 15 R.G. Asch, "'Lumine solis'" Der Favorit und die politische Kultur des Hofes in Westeuropa', in: Michael Kaiser en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* [Zeitschrift für Historische Forschung 32] (Berlijn 2003) 24-25 en Lloyd Moote, 'Richelieu as Chief Minister', 16. Zie voor andere benamingen Elliott, 'Introduction', in: Brockliss en idem (red.), *The World of the Favorite*, 1-10. Vroegmoderne (Spaanse) analyses van de vorstelijke favoriet komen aan de orde in Antonio Feros, 'Twin souls: monarchs and favourites in early seventeenth-century Spain', in: R.L. Kagan en G. Parker, *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott* (Cambridge 1995) 27-47.
- 16 Feros, 'Twin souls: monarchs and favourites', 28-32. Volgens Feros werd in de zestiende en zeventiende eeuw onderscheid gemaakt tussen twee soorten vrienden van de vorst, de publieke vriend en de private vriend. Dit onderscheid past bij de eigentijdse ideeën over de twee lichamen van de vorst. De hertog van Lerma, stelt Feros, was allebei, dus zowel vertrouweling als eerste minister.

Ondanks de overlap tussen de twee figuren is het mogelijk een schets te geven van de eerste minister.¹⁷ Hij was in de eerste plaats een loyale koninklijke dienaar en een ervaren ambtenaar. Zijn functie had hij te danken aan zijn capaciteiten en niet per se aan zijn goede verstandhouding met de vorst. In de tweede plaats was de eerste minister de coördinator van de koninklijke patronage en van het besluitvormingsproces. In de derde plaats functioneerde hij als plaatsvervangend monarch, waardoor hij in staat was de toegang tot de vorst te controleren. De mate waarin de eerste minister onafhankelijk kon optreden verschilde per vorst. Hij kan gezien worden als een intermediair tussen de vorst en de zich ontwikkelende instituties, zoals de belastinginning, het leger en de parlementen. Buiten deze instituties om probeerde hij de politieke en de financiële belangen van de koning te behartigen.¹⁸

Historiografie van de eerste minister

In de historiografie wordt verschillend tegen de eerste minister aangekeken. De een ziet hem als favoriet, de ander als politiek-bestuurlijk coördinator. Jean Bérenger, die het moderne onderzoek naar de eerste minister een nieuwe impuls gaf, zag hem als onderdeel van het staatsvormingsproces. In zijn ogen was de *premier ministre* de steun en toeverlaat voor de koning, die er met zijn cliënten voor zorgde dat vroegmoderne staat kon functioneren. Voor Bérenger zijn patronage en staatsvorming onlosmakelijk met elkaar verbonden.¹⁹ John Elliott heeft deze interpretatie gevolgd in zijn vergelijkende biografie *Richelieu and Olivares*, waarin hij aandacht besteedt aan hun verhouding met de vorst en hun positie als eerste minister aan het hof.²⁰

Het onderzoek naar eerste ministers richtte zich vervolgens op hun strategieën om door te dringen tot het centrum van de macht en op de middelen die zij gebruikten om zich daar te handhaven.²¹ Dat komt goed naar voren in de bundel *The World of the Favourite*. Hierin draait het niet zozeer om de politiek-bestuurlijke rol van de eerste minister, als wel om zijn positie als favoriet van de vorst. Het voordeel van deze aanpak is dat de blik verruimd wordt en meer hovelingen in beeld komen. Tenslotte was niet iedere favoriet zo invloedrijk als Buckingham, Richelieu of Oxenstierna. Het nadeel van deze aanpak is dat de eerste minister als het ware verdwijnt tussen alle favorieten en dat zijn rol in het besluitvormingsproces op de achtergrond raakt.

17 Brockliss, 'Concluding Remarks', 281-283 en Asch, "Lumine solis", 24-25.

18 Thompson, 'The Institutional Background', 13-23; Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 163-169.

19 Bérenger, 'Pour une enquête européenne', 166-168 en 191-192.

20 J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (Cambridge 1984). Twee jaar later werkte hij deze thema's uit in een biografie over Olivares: *The Count-Duke of Olivares*.

21 Zie bijvoorbeeld Joseph Bergin, *The Rise of Richelieu* (New Haven en Londen 1991).

De problemen met het begrip favoriet worden onderkend in *Der zweite Mann im Staat*.²² Deze bundel gaat over de eerste minister in het Heilige Roomse Rijk. De auteurs besteden in navolging van Bérenger aandacht aan zijn politiek-bestuurlijke rol en spreken daarom van ‘de tweede man in de staat’, in plaats van de favoriet. Veel van de eerste ministers die besproken worden zijn buiten het Duitse taalgebied vrij onbekend omdat zij ‘nicht ganz jene welthistorische Bedeutung’ hadden als hun evenknieën uit Frankrijk, Engeland of Spanje.²³ Opvallende overeenkomsten tussen de Duitse en de Europese eerste ministers zijn dat zij vrijwel allemaal goede relaties hadden met de vorst en dat zij over grote bestuurlijke capaciteiten beschikten.

De wisselwerking tussen de eerste minister en de vorst is het onderwerp in de bundel *Der Fall des Günstlings*.²⁴ De eerste minister wordt hier gezien als een gunsteling van de vorst, die hem (of een andere gunsteling) gebruikte om de verschillende partijen aan zijn hof te bespelen.²⁵ Het verkrijgen van gunsten, zoals toegang, was voor deze lieden van groot belang om zich onmisbaar te maken. Hiermee liep deze bundel vooruit op de recente aandacht voor het concept ‘toegang’ aan de vroegmoderne hoven. In *The Key to Power?* wordt beargumenteerd dat onderzoek naar degene die de toegang tot de koning bepaalde (*‘politics of access’*), inzichtelijk kan maken hoe het vroegmoderne besluitvormingsproces verliep.²⁶

Parallel aan de discussies over de favoriet en de eerste minister is er in biografieën gereflecteerd op de vraag wat voor soort eerste minister de hoofdpersoon was. Aanvankelijk kwam deze vraag impliciet aan de orde, zoals in Roger Lockyers studie *Buckingham* (1981) en Elliotts boek *The Count-Duke of Oli-*

22 Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*. Zie ook: Pere Molas Ribalta, ‘The Impact of Central Institutions’, in: Wolfgang Reinhard [eds.], *Power Elites and State Building* (Oxford 1996) 27-29.

23 Asch, “‘Lumine solis’”, 21.

24 Hirschbiegel en Paravicini, *Der Fall des Günstlings*, 14-18.

25 Jeroen Duindam, ‘Der Günstling global? Favourites and Faction at Early Modern Courts’, bijdrage in de artikelenreeks *Aufstieg und Fall an den europäischen Höfen des Mittelalters* (2015) ondersteunt deze visie op de favoriet en de eerste minister. Hij vergelijkt de rol van favorieten aan vroegmoderne hoven wereldwijd en hij onderscheidt drie fases in de omgang tussen de vorst en zijn favoriet. Eerst schenkt de vorst zijn gunsten aan autoritaire figuren uit zijn jeugd, daarna neemt hij – vaak na de nodige conflicten – zelf de macht in handen en tenslotte komt de vorst erachter dat de afhankelijkheid van vertrouwelingen hem kwetsbaar maakt en perkt hij deze kring in tot één of twee (eerste) ministers. Bij voorkeur zijn deze lieden van eenvoudige adellijke komaf, zodat zij geen concurrenten worden van de vorst.

26 Dries Raeymaekers en Sebastiaan Derks, *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400-1750* (Leiden 2016) 3-5. Vergelijk Feros, ‘Twin souls: monarchs and favourites’, 33-38.

vares (1986).²⁷ Beide biografen benaderen hun protagonist als een staatsman, maar geven tegelijk inzicht in de manier waarop hij de koninklijke politiek vormgaf. Twee decennia later verschenen twee studies waarin deze vraag wel expliciet is gesteld. De titels zijn veelzeggend: *The great favourite* van Patrick Williams over Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, de hertog van Lerma (1598-1621) en *The Anglo-Dutch Favourite* van David Onnekink over Hans Willem Bentinck (1649-1709). Williams plaatst Lerma tegen de achtergrond van het opkomende staatsvormingsproces en ziet zijn hoofdpersoon als de grondlegger van het ministeriële systeem in Spanje.²⁸ Ook Bentinck had zijn positie als favoriet van Willem III te danken aan staatkundige ontwikkelingen. Onnekink presenteert hem als een intermediair tussen Willem III en de Republiek en als onderhandelaar tussen de koning-stadhouder en het Engelse parlement; als buitenlander was hij niet geschikt om eerste minister te worden.²⁹

Beide biografieën laten zien dat er geen eenduidige definitie bestaat van de favoriet en de eerste minister. Lerma en Bentinck zijn geen gelijke grootheden; waar de term favoriet goed toepasbaar is op de laatste, doet die de eerste geen recht. Gezien de politiek-bestuurlijke rol van Lerma valt er veel voor te zeggen om hem in de eerste plaats als een eerste minister te beschouwen, al laat Williams zien dat hij een nauwe relatie had met de koning en de koningin.

In de historiografie bestaat voorsnog geen duidelijkheid over de aard van de vroegmoderne eerste minister. Zoals het beeld van de raadpensionaris beweegt tussen dienaar en directeur, beweegt dat van de koninklijke functionaris tussen favoriet en minister. Vanwege zijn coördinerende taak wordt hij in dit boek aangeduid als de eerste minister.

De functies van de eerste minister

Op welke manier zijn de vier functies van de raadpensionaris te herkennen bij de eerste minister? Het gaat om de ambtelijke (voorbereiding en afwikkeling van het besluitvormingsproces), de politieke (leiding geven aan het besluitvormingsproces), de uitvoerende (zorgdragen voor uitvoering van de besluiten) en de representatieve (optreden in naam van de soeverein) functie.³⁰ Het is belangrijk om te benadrukken dat de vier functies in de praktijk niet zo duidelijk van elkaar gescheiden waren als in bovenstaande beschrijving lijkt. Zo past het op de been brengen van een leger bij de ambtelijke en de uitvoerende functie en kan de inzet van het leger zowel onder de uitvoerende

27 Roger Lockyer, *Buckingham. The Life and Political career of George Villiers, First Duke of Buckingham 1592-1628* (Londen en New York 1981) en Elliott, *Count-Duke of Olivares*.

28 Patrick Williams, *The great favourite: The Duke of Lerma and the court and government of Philip III of Spain 1598-1621* (Manchester 2006) 265-268.

29 Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*, 261-266.

30 Zie hoofdstuk 1 voor een uitgebreide beschrijving en verantwoording van deze functies.

als onder de politieke functie geschaard worden. Nog lastiger is het om een scheiding te maken bij de bouw- en decoratieprogramma's die de eerste ministers lieten uitvoeren. Ze probeerden hiermee hun eigen status ten opzichte van de adel te vergroten en hun verbondenheid met de koning te laten zien. Richelieu en Olivares lieten zich portretteren als figuurlijke steunpilaar van de monarchie. Bijvoorbeeld op het schilderij *De vrijgevigheid van Titus* (1636) van Jacques Stella, waarop Richelieu Lodewijk XIII en zijn kinderen met een vaderlijk gebaar aan het publiek presenteert.³¹ De bouwplannen waren ook bedoeld om de vorst meer aanzien te geven. Olivares liet voor Filips IV in Madrid een fraai paleis bouwen, dat niet alleen zijn band met hem verstevigde, maar de koning ook uittilde boven de adel.³²

Ambtelijke functie

Een paar jaar na zijn benoeming tot eerste minister van de Spaanse koning Filips IV (1605-1665) zag de graaf-hertog van Olivares eruit als een vogelverschrikker. Volgens tijdgenoten was hij altijd in de weer met papierwerk. Als hij door het paleis liep had hij papieren in de band van zijn hoed en aan zijn riem hangen, en als hij met zijn koets reisde, dan werd hij vergezeld door tassen vol documenten. Twaalf uur per dag was Olivares in de weer om met behulp van papier het Spaanse koninkrijk te besturen.³³ De jarenlange werkdruk leidde bij de eerste minister tot een prikkelbaar humeur met heftige uitbarstingen tegen ondergeschikten, een karaktertrek die hij deelde met Richelieu.³⁴

Voor een eerste minister was het van belang om zich bezig te houden met het papierwerk dat voortkwam uit het landsbestuur, want via papier konden regels worden uitgevaardigd, bevelen gegeven en controle worden uitgeoefend. De reden dat de eerste minister zich hiermee bezighield, was dat het staatsvormingsproces door de militaire revolutie van de vijftiende en zestiende eeuw in een stroomversnelling was geraakt.³⁵ De kosten voor de oorlogvoe-

31 Jonathan Brown, "Peut-on Assez Louer Cet Excellent Ministre?" Images of the Favourite in England, France and Spain', in: *The World of the Favourite*, 232 en Hiliard Goldfarb, *Richelieu. Art and Power* (Gent 2002) 290-292.

32 Jonathan Brown en J.H. Elliott, *Een paleis voor een koning: het Buen Retiro en het hof van Filips IV* (Amsterdam 1993).

33 Elliott, *Count-Duke of Olivares*, 283-284.

34 Elliott, *Richelieu and Olivares*, 16-17. In de meeste biografieën wordt weinig aandacht besteed aan de grote hoeveelheid administratief werk dat verzet moest worden; slechts een enkele opmerking verwijst ernaar. Bijvoorbeeld over Oxenstierna in de winter van 1628-1629: Michael Roberts, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632*, 2 delen (Londen, New York en Toronto 1953-1958) II, 390.

35 Over het vroegmoderne staatsvormingsproces en de militaire revolutie: Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change. The Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton 1990), Ertman, *The Birth of the Leviathan* en Charles

Diego Velázquez, *Gaspar de Guzmán, graaf-hertog van Olivares* (1638). Hermitage Museum, St. Petersburg. In een tijd van verschuivende machtsverhoudingen probeerde Olivares de macht en het aanzien van de Spaanse monarchie te behouden. Hij bereidde Filips IV voor op het koningschap, maar kon niet voorkomen dat Spanje zijn status als grote mogendheid verloor.

ring stegen zo sterk dat vorsten gedwongen waren om de inkomsten uit hun kroondomeinen aan te vullen met andere vormen van belastinginning. Dit noodzaakte een geheel nieuwe bestuursorganisatie en daarop waren de meeste vorsten niet voorbereid. Rond 1500 waren zij opgeleid als krijger-vorsten, dat wil zeggen dat zij in de eerste plaats militair waren en zich pas daarna bezighielden met de administratieve aspecten van het bestuur.³⁶ Vele koningen haalden hun neus op voor al het bureauwerk en lieten dat graag over aan een secretaris.

Vanuit de secretarisfunctie ontstond de eerste minister. Veel eerste ministers hadden een hof functie die het recht gaf in de directe nabijheid van de koning te verkeren, maar die ook allerlei secretariële en administratieve werkzaamheden met zich meebracht.³⁷ Lerma was bijvoorbeeld *Sumillier de Corps* (hoofd van de koninklijke huishouding) en Buckingham *Master of the Horse*. Andere eerste ministers kregen direct een bestuurlijke functie, zoals Eberhard von Danckelman (1643-1722) in Brandenburg, die *Oberpräsident* (eerste minister) werd, of Edward Hyde, graaf van Clarendon (1609-1674) in Engeland als *Lord Chancellor* (grootkanselier). De dienende functie van deze lieden vertaalde zich in het woord minister, dat letterlijk 'mindere' betekent. In de vroege zestiende eeuw kreeg het Franse woord 'ministre' de betekenis van dienaar en raadsheer van de koning.³⁸ De titel *premier ministre*, waaronder Richelieu bekend stond, heeft dus niet zozeer betrekking op een officieel ambt als wel op een positie, namelijk de eerste dienaar van de vorst.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw verschenen de eerste bureau-craat-vorsten, die enigszins voorbereid waren op de administratieve aspecten van het koningschap.³⁹ Deze overgang is goed te zien bij Karel v (1500-1558) en zijn zoon Filips II (1527-1598), al is hij een vroege uitzondering. Karel voerde een groot deel van zijn leven oorlog, waarbij hij persoonlijk zijn legers aanvoerde, terwijl Filips, die wat het aantal gevoerde oorlogen betreft niet onderdeed voor zijn vader, zijn generaals vanachter zijn bureau in het Escorial bevelen gaf.⁴⁰

Tilly, *Coercion, Capital and European States 990-1990* (Cambridge MA en Oxford 1990). Specifiek over de militaire revolutie Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West* (Cambridge 1988) hoofdstuk 1.

36 Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 169-171 en Thompson, 'The Institutional Background', 15-16.

37 Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 127-128.

38 Philippa, Debrabandere (e.a.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*.

39 Brockliss, 'Concluding Remarks', 295.

40 Zie voor Karel v en Filips II de biografieën door Geoffrey Parker: *Emperor: A New Life of Charles V* (New Haven en Londen 2019) en *Imprudent King: a New Life of Philip* (New Haven en Londen 2015).

Het koningschap van Filips II laat zien welk nut de ambtelijke functie van een eerste minister kon hebben. Door zijn karakter en door de waarschuwingen van zijn vader om zich niet uit te leveren aan een enkele adviseur, kon de Spaanse koning slecht delegeren.⁴¹ Tegelijk lamenteerde hij over de hoeveelheid werk waarmee zijn dienaren hem overstelpten.⁴² Toen Filips een jaar of vijftien koning was, liet hij zich overreden om Mateo Vázquez (1542-1591) als secretaris aan te stellen, die snel daarna de op één na machtigste man van het Spaanse rijk werd. Vázquez handelde alle rapporten af die Filips' adviseurs schreven en zorgde ervoor dat de koning de documenten onder ogen kreeg die hij moest zien.⁴³ Binnen de ruimte die Filips hem bood, slaagde hij erin diens werkdruk enigszins te verlichten en het administratieve proces op gang te houden. Toen de secretaris in 1577 op een driedaagse pelgrimage ging, probeerde de koning hem daarvan te weerhouden door op zijn gemoed te spelen: 'zonder alle hulp [van Vázquez] zou ik niet weten hoe ik deze last zou moeten dragen.'⁴⁴ Bepaalde beleidsterreinen liet Filips overigens wel voorbereiden door gespecialiseerde ministers. Dat gold bijvoorbeeld voor de aanpak van de Nederlandse Opstand, waarop Antoine Pierrenot de Granvelle (1515-1586) en Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582) een bepalende invloed op hadden, al hield Filips het laatste woord.⁴⁵

In Zweden werkte eerste minister Axel Oxenstierna goed samen met koning Gustaaf II Adolf (1594-1632). De koning had, toen hij op jeugdige leeftijd de troon besteeg, een charter moeten ondertekenen die zijn macht inperkte ten gunste van de adel en de standen.⁴⁶ Oxenstierna gebruikte het charter om allerlei bestuurlijke veranderingen door te voeren, zoals de oprichting van een klein, maar professioneel ambtenarencorps. Vanuit Stockholm, waar regeringsinstellingen werden gevestigd, bestuurd Oxenstierna als een spin in het web het Zweedse rijk.⁴⁷ Bij vrijwel alle staatszaken was hij betrokken en hij slaagde er in het bijzonder in om het militaire optreden te financieren van Gustaaf Adolf in de Dertigjarige Oorlog.⁴⁸

41 Parker, *Imprudent king*, 61-64, 69-71, 342.

42 Parker, *Imprudent king*, 284-287.

43 Parker, *Imprudent king*, 72.

44 Parker, *Imprudent king*, 287.

45 Parker, *The Dutch Revolt*, 14. Granvelle fungeerde in de laatste jaren van Filips' regering de facto als eerste minister in Spanje, idem, 195-196. In de biografie van Filips II stipt Parker Granvelle's positie wel aan, maar geeft geen bijzonderheden over zijn werkzaamheden als eerste minister, idem, *Imprudent king*, 261-263 en 273. Over Filips' favoriet en adviseur Ruy Gómez de Silva: Boyden, 'Fortune Has Stripped You of Your Splendour', 26-37.

46 Robberts, *Gustavus Adolphus*, I, 265-276.

47 Paul Douglas Lockart, *Sweden in the Seventeenth Century* (Basingstoke en New York 2004) 59-60.

48 Robberts, *Gustavus Adolphus*, I, 272.

Philippe Champaigne, *Jean-Baptiste Colbert* (1665). Metropolitan Museum of Art. Colbert was geen eerste minister zoals Richelieu of Olivares, omdat Lodewijk XIV zelf de politieke macht uitoefende. Als minister van financiën had hij echter wel een sterke ambtelijke en uitvoerende functie en was hij onmisbaar voor de koning.

Over de ambtelijke functie van de eerste minister is tegelijk veel en weinig bekend. De archieven liggen vol met bewijzen van de stevige werkdruk waarover vele eerste ministers, zoals Richelieu en Olivares, zich beklaagden. De dagelijkse werkzaamheden, zoals het lezen en schrijven van brieven en rapporten, het opstellen van resoluties en het ondertekenen van documenten levert nu eenmaal geen spannende lectuur op en daarom is aan dit onderwerp weinig aandacht besteed.⁴⁹ Een uitzondering is *The Information Manager* over Jean-Bapiste Colbert (1619-1683), de minister van financiën van Lodewijk xiv.⁵⁰ Colbert zette een informatiesysteem op waarbij intendanten heel Frankrijk afreisden om het land letterlijk in kaart te brengen, maar ook om officiële documenten te kopiëren. Al deze informatie bewaarde Colbert volgens een gestandaardiseerd systeem. De verzamelde documenten werden gebruikt om processen te voeren tegen de adel en de lokale parlementen, die de uitbreiding van het koninklijke gezag in de weg zaten, en om belastingaanslagen te onderbouwen. Het voorbeeld van Colbert en van Olivares aan het begin van deze paragraaf laat zien dat de afhandeling van al het papierwerk, dus de ambtelijke functie, een belangrijk onderdeel was van het eerste ministerschap.⁵¹

Uitvoerende functie

In tegenstelling tot harde werkers als Olivares, Richelieu en Colbert vermeed de hertog van Lerma, de eerste minister van Filips III (1578-1621), teveel inspanning. Lerma had volgens zijn biograaf niet het temperament en de energie om als motor van de staatsmachinerie op te treden. Bovendien probeerde hij als uitvoerder van de koninklijke politiek op de achtergrond te blijven. Om deze redenen bemoeide Lerma zich slechts met enkele specifieke onderdelen van het bestuur, zoals met de Raad van State en de financiën, in het bijzonder de koninklijke geldzaken. De administratieve kant hiervan hij zoveel mogelijk over aan anderen. Via zijn vertrouwelingen aan het hof en in het bestuur kon Lerma de koninklijke politiek laten uitvoeren en hield hij greep

49 Voor Nederlandse situatie zie Knevel, *Het Haagse Bureau*.

50 Soll, *The Information Master*, 73-76. Na de dood van Mazarin nam Lodewijk xiv zelf de regering in handen en liet zich bijstaan door drie ministers, die elk een apart beleidsterrein bestreken: oorlog door Michel Le Tellier (1603-1685) en later François-Michel Le Tellier, markies van Louvois (1641-1691); buitenlandse zaken door Simon Arnauld de Pomponne (1618-1699) en financiën door Colbert en na hem Louvois. Deze functies kwamen het dichtst bij de positie van eerste minister. Wolf, *Louis XIV*, 145-161, 151-157. Volgens Wolf vertegenwoordigden deze ministers elk een aspect van Lodewijks karakter (p. 160).

51 Over het papierwerk in de vroegmoderne staat John C. Rule en Ben Trotter, *A World of Paper. Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State* (Montreal 2014).

op de staatsuitgaven. Zijn werkwijze leverde hem veel tijd op en voorkwam dat hij zich teveel compromitteerde.⁵²

Eén van de belangrijkste functies van de eerste minister was om de staatsinstellingen in beweging te krijgen. Mazarin, bijvoorbeeld, wordt door zijn biograaf aangeduid als de ‘drijvende kracht en coördinator achter het overheidsbeleid.’⁵³ Dat beleid had in de vroegmoderne tijd vrijwel alleen betrekking op de buitenlandse politiek en de oorlogvoering. De eerste minister nam zijn vorst veel werk uit handen door alle zaken rondom de oorlogvoering te coördineren; dat gold niet alleen voor het lichten van troepen, het benoemen van commandanten en het bepalen van de strategie, maar ook voor het overleg met de standenvergaderingen om nieuwe belastingen op te leggen. Bij het uitvoeren van de regeringspolitiek kon hij gebruik maken van de vele benoemingsrechten die hem ter beschikking stonden.⁵⁴

Patronage was het sociale smeermiddel om de vroegmoderne staat te laten werken.⁵⁵ Het ontstaan van een bureaucratie vanaf de vijftiende eeuw betekende niet dat het landsbestuur soepeler functioneerde.⁵⁶ De centrale regeringscolleges werden steeds vaker bemand door geschoolde juristen van burgerlijke afkomst.⁵⁷ De regels die zij uitvaardigden stuitten vaak op lokale gewoonten en privileges en riepen verzet op van de regionale adel en de parlementen. In het bijzonder gold dat voor de pogingen van de staat om zeggenschap te krijgen over de belastinginning.⁵⁸ De eerste minister trad in deze situatie vaak op als intermediair tussen het regeringscentrum en de lokale machthebbers, die gewend waren aan persoonlijke verhoudingen in het bestuur. Soms deed hij dat direct, maar vaker zette hij vertrouwelingen in of mensen die hun positie aan hem te danken hadden.

De contacten die de eerste minister buiten de officiële instanties onderhield met de lokale elite en de parlementen waren bittere noodzaak, want de vroegmoderne staat was voortdurend op zoek naar geld. De militaire revolutie van de zestiende eeuw zorgde voor een sterke stijging van de oorlogskosten. Het gebruik van artillerie bij belegeringen noopte tot aanpassingen aan

52 Williams, *The great favourite*, 105-109.

53 Treasure, *Mazarin*, 91: ‘He was the prime mover and coordinator of policy.’

54 Thompson, ‘Institutional background’, 19-23.

55 Judith Pollmann, ‘Dienst en wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het ancien régime’, in: W.Th.M. Frijhoff en L.H.M. Wessels, *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime, 1450-1800* (Nijmegen 2006) 216-236, aldaar 218-222.

56 Over het ontluikende staatsvormingsproces in de vroegmoderne tijd Gianfranco Poggi, *The Development of the Moderns State. A Sociological Introduction* (Stanford 1978) en Tilly, *Coercion, Capital and the European States* en Ertman, *The Birth of the Leviathan*.

57 Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 125-132.

58 M.A.R. Graves, *The Parliaments of Early Modern Europe* (Harlow 2001) 14.

bestaande verdedigingswerken en de komst van vuurwapens leidde tot een renaissance van de infanterie. De traditionele financiering, waarbij vorsten het leger betaalden met de opbrengst van hun kroondomeinen, voldeed niet meer. De eerste minister moest van parlementen belastingen loskrijgen.⁵⁹

Lerma en zijn opvolger Olivares probeerden met de Spaanse *cortes* overeenstemming te bereiken over de belastingen. De eerste wist van de drie landsdelen Castilië, Aragon en Catalonië flinke subsidies los te krijgen. De voortdurende onderhandelingen over bedes versterkten de positie van de parlementen ten opzichte van de kroon.⁶⁰ Olivares probeerde de greep van de regering op de belastinginning in Castilië te vergroten en onderhandelde rechtstreeks met de steden, met als gevolg dat de invloed van de vertegenwoordigende raden afnam.⁶¹

In Brandenburg hadden de zeventiende-eeuwse eerste ministers Adam von Schwarzenberg (1583-1641) en Otto von Schwerin (1616-1679) een moeizame verhouding met de regionale standenvergaderingen. De wens van de keurvorst om een staand leger op te richten om de slecht verdedigbare grenzen te beschermen stuitte op wantrouwen. Schwarzenberg, en na hem Schwerin, onderhandelde met de parlementen van Kleef, Brandenburg en Pruisen. Tegen de zin van de standenvergadering bracht Schwarzenberg tijdens de Dertigjarige Oorlog een kleine troepenmacht op de been, waardoor hij zich weinig van hun protesten behoefde aan te trekken.⁶² Een paar decennia na hem lukte het Schwerin om in opdracht van keurvorst Frederik Willem I (1620-1688) met de standenvergadering een compromis te sluiten, waarna een klein staand leger werd opgericht.⁶³ Het gevolg was dat de macht van de standenvergadering afnam en in Brandenburg-Pruisen de basis werd gelegd voor een autoritaire staat.⁶⁴

59 Om deze reden bekleedden veel eerste minister-achtige figuren financiële posities in de centrale regering, zoals *Surintendant des Finances* of *Contrôleur général des Finances* in Frankrijk en *Lord Treasurer* in Engeland. Ribalta, 'The Impact of Central Institutions', 31.

60 Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 119-122. Volgens Williams konden de *Cortes* zich onder Lerma's bewind professionaliseren en lukte het hen bijna om belastinginning zonder hun toestemming onmogelijk te maken, *The great favourite*, 265-266.

61 Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 90-93, 121-122. Ertman, *Birth of the Leviathan*, 120-121.

62 Ulrich Kober, 'Der Favorit als "Factotum"'. Graf Adam von Schwartzenberg als Oberkämmerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm van Brandenburg', in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 246-248 en 264-265.

63 Michael Rohrschneider, "... vndt keine favoriten ahn Eurem hoffe haltet" Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten', in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 264-265; Browning, *The Military Revolution*, 90-91. Zie ook Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947* (Cambridge (MA) 2006) 38-48.

64 Downing, *The Military Revolution*, 90-95.

(Kopie naar) Michiel Janszn. van Miereveld, *Axel Oxenstierna* (1635). Nationalmuseum Sweden, Stockholm.

De positie van Oxenstierna in Zweden komt misschien wel het dichtst in de buurt van een moderne minister-president. Hij, en niet de koning, had de politieke macht in handen en hij werkte nauw samen met de Rijksraad en de Rijksdag (parlement).

Een heel andere verhouding met het parlement had Oxenstierna. De Zweedse eerste minister werkte nauw samen met koning Gustaaf Adolf en de *Riksråd* (rijksraad), waarin de belangrijkste adellijke families waren vertegenwoordigd.⁶⁵ Zijn sterke uitvoerende positie had Oxenstierna te danken aan het charter dat de koning bij zijn troonsbestijging aanvaard had en dat de invloed van de *Riksråd* en de *Riksdag* (rijksdag) op het bestuur moest vergroten. Door beide instanties bij het beleid te betrekken, zorgde Oxenstierna voor brede, financiële steun voor Gustaaf Adolfs imperialistische politiek.⁶⁶

In Frankrijk waren de Staten-Generaal en de regionale parlementen vanwege de toch al hoge belastingdruk weinig toeschietelijk om in te stemmen met nieuwe bedes. De Franse inmenging in de Dertigjarige Oorlog dwong Richelieu om nieuwe belastingen bij de parlementen af te dwingen. De *premier ministre* stuurde intendanten – doorgaans vertrouwelingen van hem – naar de regio's om de extra accijnzen te innen. Het opschorten van de Staten-Generaal na 1614 vergemakkelijkte de werkzaamheden van de intendanten in de gebieden die onder hun gezag vielen.⁶⁷ Het opzijschuiven van de regionale privileges en parlementen door Richelieu en later door Mazarin, zette kwaad bloed in de provincies. Tijdens de *Frondes*, toen Mazarin Richelieu opvolgde, was het gebruik van intendanten de enige manier om vanuit Parijs greep te houden op opstandige regio's. Het gebruik van intendanten bleef zodoende bestaan tot 1789.⁶⁸

Ook in Engeland speelde de eerste minister in de zeventiende eeuw een belangrijke rol in de vaak moeizame contacten tussen de vorst en het parlement. Vanaf de restauratie van de monarchie onderhielden respectievelijk Clarendon, de CABAL-ministers⁶⁹ en Thomas Osborne, graaf van Danby

65 Robberts, *Gustavus Adolphus*, 1, 53-54 en 306-312. Het ontbreekt aan een moderne, Engelstalige biografie van Axel Oxenstierna. Van recentere datum is een artikel over Oxenstierna's buitenlandse politiek: Erik Thomson, 'Axel Oxenstierna and the Swedish Diplomacy in the Seventeenth Century' in: Paul M. Dover (red.), *Secretaries and Statecraft in the Early Modern World* (Edinburgh 2016) 115-139.

66 Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 125-126. Zie ook: Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 75, Downing, *The Military Revolution*, 190-191 en Blockmans, *Medezeggenschap*, 300-302.

67 Downing, *The Military Revolution*, 123-127, Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 116-118 en R.J. Knecht, *Richelieu* (Harlow 1991) 138-141, 144-146. Tijdens het *ancien régime* was Frankrijk verdeeld in gebieden die onder het gezag van lokale parlementen vielen, de zogeheten *pays d'état*, en onder de Staten-Generaal, de *pays d'élection*.

68 Treasure, *Mazarin*, 84-87.

69 Thomas Clifford, baron Clifford of Chudley (1630-1673), Henry Bennet, graaf van Arlington (1618-1685), George Villiers, tweede hertog van Buckingham (zoon van George Villiers I), Anthony Ashley Cooper, graaf van Shaftesbury (1621-1683) en John Maitland, hertog van Lauderdale (1616-1782). De naam CABAL is een samenvoeging van de eerste letters van hun adellijke titels (m.u.v. Cooper).

(1632-1712) in opdracht van Karel II de contacten met het parlement. Niet zelden dwarsboomde de koning het optreden van zijn ministers. Willem III liet zich na het bestijgen van de Engelse troon in 1689 achter de schermen bijstaan door Robert Spencer, graaf van Sunderland (1641-1702), die hem adviseerde hoe hij de steun van het parlement kon krijgen.⁷⁰ Bentinck probeerde in deze tijd in opdracht van Willem meerderheden te smeden voor diens oorlogspolitiek. Later wendde de koning zich hiervoor tot vooraanstaande leden van het parlement, zoals Robert Harley (1661-1724) en Sidney Godolphin (1652-1732).

In heel West-Europa zorgden eerste ministers er in de zeventiende eeuw voor dat de staatsinstellingen ook echt werkten. Persoonlijk, of via hun vertrouwelingen, onderhandelden ze over belastingen met de regionale standenvergaderingen. Het persoonlijke contact was nodig omdat het centrale bestuur veelal stuitte op lokale privileges. In de meeste Europese landen leidde de bemoeienis van de eerste minister met de gang van zaken in de parlementen tot een verzwakking van deze instituties, maar in Zweden en Engeland droeg de eerste minister juist bij aan hun erkenning.

Politieke functie

In november 1630 beleefde Richelieu de drie spannendste dagen van zijn leven. De eerste dag kreeg hij tot zijn verbijstering te horen dat koningin-moeder Maria de' Medici (1575-1642) hem in het bijzijn van haar zoon en van zijn grote rivaal Jean-Louis de Marillac (1572-1632) ontsloeg als hoofd van haar hofhouding. Was Lodewijk XIII onder de invloed van zijn heerszuchtige moeder en haar adellijke vertrouweling gekomen? Als de koning het ontslag toestond was het gedaan met zijn carrière als eerste minister. Richelieu vreesde het ergste. De volgende ochtend, 11 november, begon slecht, want hij werd niet toegelaten tot de appartementen van Maria de' Medici. Richelieu kende de weg in haar paleis en wist via de kapel haar kamer te bereiken, waar zij net over hem sprak met Lodewijk. De kardinaal wierp zich bij binnenkomst ogenblikkelijk op de grond, smeekte de koning hem te ontslaan omdat hij diens moeder had ontriefd en kuste als teken van onderwerping de zoom van haar jurk. Het is niet duidelijk of Richelieu's optreden effect had, of dat Lodewijk hem nooit had willen ontslaan, maar in ieder geval sprak de koning de volgende dag in Versailles zijn vertrouwen uit in zijn eerste minister, verbande zijn moeder van het hof en liet Marillac arresteren.⁷¹ Vanaf die dag, die

70 J.P. Kenyon, 'The Earl of Sunderland and the King's Administration, 1693-1695,' *The English Historical Review*, 71 (1956) 281, 576-602, aldaar 580-584. Voor de ontwikkeling van de partijvorming in het Engelse parlement: Tim Harris, *Politics under the later Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660-1715* (Londen & New York 1993).

71 Knecht, *Richelieu*, 36-39 en Elliott, *Richelieu and Olivares*, 90.

bekend staat als de *Journée des dupes*, was Richelieu de machtigste man van Frankrijk.

Vrijwel alle eerste ministers in de zeventiende eeuw hadden een sturende, politieke rol in de regering van hun vorst. Zolang zij het vertrouwen van de koning hadden, konden zij bepalen hoeveel belasting er werd geheven, welke ruimte religieuze minderheden kregen en tegen wie oorlog werd gevoerd. Vanzelfsprekend verschilde de politieke macht van een eerste minister van vorst tot vorst, maar allemaal waren ze in staat het belang van hun vorst te koppelen aan dat van henzelf: de opbouw van een kapitaal en het bevorderen van hun familiebelangen. Een goed voorbeeld uit Engeland is de hertog Buckingham. Onder Jacobus I werd hij verantwoordelijk voor de afwikkeling van de vorstelijke patronage. Buckingham liet zich voor zijn bemiddelende rol goed betalen, hoewel hij een flink deel van het smeergeld gebruikte voor de koninklijke uitgaven. Onder Jacobus' zoon rees Buckingham's ster nog hoger, want toen bepaalde hij voor Karel I Englands buitenlandse politiek.⁷² Met zijn grote invloed op de koninklijke regering vormde de eerste minister een bedreiging voor de positie van andere hoge edellieden. In het geval van Richelieu voelden Maria de' Medici en Marillac zich door hem in het nauw gedreven en daarom ondermijnden zij de positie van de kardinaal. De eerste minister moest dus voortdurend op zijn hoede zijn en ervoor zorgen dat niemand anders het oor van de koning had. Dankzij de koninklijke benoemingsrechten konden lieden als Lerma, Buckingham, Olivares en Schwerin familie en vertrouwelingen in de entourage rond de vorst parachutereren en zo controleren met wie de koning contact had.⁷³

Om hun positie als eerste minister te verankeren in het landsbestuur hadden de meesten van hen zowel een functie in de hoge regeringsraden als aan het hof. De eerste categorie bracht weliswaar meer officiële bevoegdheden met mee zich, maar de meeste macht ontleenden zij aan hun hoffuncties, omdat die hen in de directe nabijheid van de vorst brachten.⁷⁴ We zien dat bijvoorbeeld in Spanje en Engeland. Lerma en Olivares grossierden in ambten als *Sumillier de Corps* (hoofd van de koninklijke huishouding) en *Caballerizo mayor*

72 Lockyer, *Buckingham*, 464-468. Zie over de positie van de Engelse eerste minister in vergelijking met de Spaanse en Franse: Linda Levy Peck, 'Monopolizing Favour: Structure of Power in the Early Seventeenth-Century English Court', in: Brockliss en Elliott (red.), *The World of the Favourite*, 54-78, aldaar 60-65.

73 Williams, *The great favourite*, 106-108, Lockyer, *Buckingham*, 69-70, 275-276, 470, Elliott, *Richelieu and Olivares*, 38-42 en 57-59 en Kober, 'Der Favorit als "Factotum"', 235-236. Bentinck kon als *Groom of the Stole* ook de toegang tot Willem III bepalen, Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*, 101. Zie over dit onderwerp ook Raeymaekers en Derks, *The Key to Power*.

74 Zie Asch, "'Lumine solis.'"', 24-25.

(opperstalmeester), met als voornaamste voordeel dat ze verantwoordelijk waren voor de dagelijkse gang van zaken aan het hof en voortdurend in de buurt van de koning verkeerden. Beiden woonden af en toe de vergaderingen van de *Consejo de Estado* (Raad van State) bij, maar iedereen wist dat de echte besluitvorming plaatsvond in onderonsjes tussen de eerste minister en de koning.⁷⁵ Buckingham in Engeland was ook *Master of the Horse* en Bentinck werd door Willem III tot *Groom of the Stole* (kamerheer) benoemd. In Brandenburg bekleedden de eerste ministers voornamelijk politieke functies, zoals *Direktor* of *Oberpräsident des geheimen Rates*.

Richelieu en Mazarin hadden de dubbelfunctie van eerste minister en kardinaal en dat was noodzakelijk omdat zij in turbulente tijden leefden. Richelieu's positie als *premier ministre* was nieuw en dwarsboomde, zoals we hebben gezien, de ambities van vele hoge edelen. De benoeming tot kardinaal beschermde hem en Mazarin beter tegen aanvallen van hun concurrenten dan het lidmaatschap van de *Conseil du Roi* (koninklijke raad), want een aanval op de eerste minister was zo ook een aanval op de kerk. Deze dubbele zekering droeg ertoe bij dat Mazarin Richelieu aan het begin van de *Frondes* kon opvolgen als eerste minister.⁷⁶ Bij alle aandacht voor het eerste ministerschap kan het geen kwaad nog eens te benadrukken dat dit geen officieel bestaande functie was. Richelieu werd alleen eerste minister genoemd om zijn positie als belangrijkste dienaar van de koning aan te duiden, niet omdat hij benoemd was op een post met die naam.

De politiek van de vroegmoderne staat beperkte zich op binnenlands terrein tot het bestrijden van staatkundige en religieuze geschillen en het vulen van de schatkist. Op het laatste vlak konden de eerste ministers zich onmisbaar maken voor de vorst. In Frankrijk en Spanje bemoeiden zij zich op hoofdlijnen met de koninklijke of staatsfinanciën en lieten de details over aan vertrouwelingen, met uitzondering van Lerma, die er persoonlijk voor zorgde dat Filips III nooit zonder geld zat.⁷⁷

De vele oorlogen in de zeventiende eeuw dwongen de eerste ministers na te denken over manieren om aan meer geld te komen. Genoodzaakt door de Zweedse betrokkenheid bij de Dertigjarige Oorlog legde Oxenstierna, samen met koning Gustaaf Adolf, de basis voor een nieuw financieel stelsel uitdenken. De belastingdruk nam flink toe, maar werd ook eerlijker verdeeld over de bevolking, inclusief de adel. Hoewel de opbrengst de kosten van de oorlog niet dekte, lukte het Oxenstierna om veel extra belasting in de schatkist te

75 Williams, *The great favourite*, 4-10, 104-109 en Elliott, *Count-Duke of Olivares*, 131-133

76 Knecht, *Richelieu*, 20 en Treasure, *Mazarin*, 89-91.

77 Williams, *The great favourite*, 105-106.

krijgen.⁷⁸ Olivares ontwierp een heel nieuw belastingstelsel, dat eerlijker en efficiënter moest zijn. Onderdeel was het oprichten van handelscompagnieën, om in navolging van de Nederlanders meer geld te verdienen met handelsdrijven, een plan dat ook door Richelieu gelanceerd werd. Van de fiscale hervormingen kwam weinig terecht omdat de graaf-hertog ze niet aan de *Cortes* durfde voor te leggen.⁷⁹ Gezien de onstilbare geldhonger van de staat is het geen toeval dat eerste ministers in Engeland steeds vaker betrokken waren bij de overheidsfinanciën: Clarendon was nog *Lord Chancellor* (kanselier), maar Danby, Godolphin en Harley waren *Lord High Treasurer* (thesaurier-generaal).

Oorlogvoering kan gezien worden als de kerntaak van de vroegmoderne staat. Een groot en goed uitgerust leger maakte indruk aan de internationale onderhandelingstafel als er dynastieke, religieuze of commerciële belangen op het spel stonden.⁸⁰ Oorlog bood bovendien een mogelijkheid om het aanzien van de koning te versterken. Het was voor een eerste minister van groot belang om zijn vorst verstandig te adviseren. Richelieu maakte keuzes die voor hem en Lodewijk XIII gunstig uitpakten. De machtige positie van de protestanten in Frankrijk deed hij teniet door samen met de koning succesvol hun bolwerk La Rochelle te ontmantelen (1627-1628). Al eerder intervenieerde de kardinaal in de Dertigjarige Oorlog om de Habsburgse omsingeling van Frankrijk te verzwakken.⁸¹ Dankzij zijn inspanningen behaalde Lodewijk XIII, eveneens in 1628, een militair en diplomatiek succes, toen hij aan het hoofd van het Franse leger de Spaanse omsingeling van de vestingstad Casale in Mantua beëindigde. De furore van Richelieu en Lodewijk betekende tegelijk de afgang van Olivares en Filips IV. De Spaanse eerste minister overleefde weliswaar de mislukte prestigestrijd om de vesting, maar de knieval die Spanje voor Frankrijk maakte, was een smet op zijn blazoën.⁸²

Vrijwel alle eerste ministers oefenden de politieke functie uit in opdracht van hun vorst. Dankzij de patronage die hen uit naam van de vorst ter beschikking stond, waren zij in staat de regeringsraden en de entourage rond de koning naar hun hand te zetten en te controleren.

Representatieve functie

‘Ik stuur alleen de man die ik het meest vertrouw, Buckingham, met de opdracht hem [kroonprins Karel] nooit alleen te laten of zonder hem thuis te

78 Robberts, *Gustavus Adolphus*, II, 65-66. Zie ook Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 125-126.

79 Elliott, *Richelieu and Olivares*, 67-71 en 79-82.

80 Black, *European International Relations*, hoofdstuk 2.

81 Knecht, *Richelieu*, 71-80, 94-102.

82 Elliott, *Count-Duke of Olivares* 365-367 en 398-402 en Elliott, *Richelieu and Olivares*, 95-108.

komen,' zo deelde koning Jacobus I het Engelse parlement in 1623 mee.⁸³ Buckingham vergezelde in opdracht van de koning de kroonprins naar Madrid, om daar de hand te vragen van de Spaanse *infante* Maria Anna (1606-1646). Jacobus hoopte dat het huwelijk ook de weg vrij zou maken voor herstel van zijn dochter Elisabeth (1596-1662) als keurvorstin van de Palts. Buckingham moest de onderhandelingen in goede banen leiden en ervoor zorgen dat Karel, die smoorverliefd was op de Spaanse prinses, geen ondoordachte concessies deed om het huwelijk mogelijk te maken. Tijdens een zeven maanden durend verblijf in de Spaanse hoofdstad sprak Buckingham veel met de Spaanse eerste minister Olivares. De mannen lagen elkaar niet. Over en weer probeerden zij de ander te passeren en rechtstreeks tot een overeenkomst te komen met de koning. Onderling wantrouwen, gevoed door religieuze verschillen, voorkwam de verbintenis.⁸⁴ Na het mislukken van de Engels-Spaanse alliantie gooide Jacobus het over de Franse boeg. Engelse diplomaten wisten relatief snel – de dood van de koning zorgde voor enig uitstel – met het Franse hof tot overeenstemming te komen over een huwelijksalliantie tussen de inmiddels gekroonde Karel I en Henriëtte Maria (1609-1669), de zus van Lodewijk XIII. Buckingham reisde naar Parijs en voordat hij met de bruid terugkeerde naar Engeland maakte hij uitgebreid kennis met de toekomstige Franse eerste minister, Richelieu.

Misschien wel de belangrijkste functie van de eerste minister was zijn taak als plaatsvervanger van de vorst. Deze representatieve functie leverde de eerste minister veel macht op en in combinatie met de andere drie (ambtelijke, uitvoerende en politieke functie) was hij veelal in staat zijn stempel te drukken op de politiek van een land.⁸⁵ Een voorwaarde was dat de eerste minister wist wat de grenzen van zijn ambt waren. De meesten waren ervan doordrongen dat hun sterke machtspositie noopte tot bescheidenheid en dat ze moesten oppassen zich niet als monarchen te gedragen. We hebben gezien dat Richelieu op het juiste moment zijn plaats wist en dat gold ook voor zijn voorganger Charles d'Albert, hertog van Luynes (1578-1621).⁸⁶ Mazarin was zo verstandig om de verleiding te weerstaan een affaire te beginnen met koningin Anna van

83 Lockyer, *Buckingham*, 137.

84 Lockyer, *Buckingham*, 133-137 (Spaans huwelijk) en 207-209 en 235-241 (Engels huwelijk).

85 Dat gold bijvoorbeeld voor Lerma, Buckingham onder Karel I, Olivares en Danckelman. Richelieu, Mazarin, Oxenstierna en vrijwel alle Engelse eerste ministers hadden zeer grote invloed op de politiek, maar waren wel afhankelijk van de instemming van hun vorst. Scherwin was, evenals Buckingham onder Jacobus I, de belangrijkste dienaar (uitvoerder) van Frederik Willem I van Brandenburg.

86 Zie bijvoorbeeld Knecht, *Richelieu*, 20-22 en Sharon Kettering, *Power and reputation at the court of Louis XIII. The career of Charles d'Albert, duc de Luynes (1578-1621)* (Manchester 2008) 183. Kettering noemt Luynes een 'no fingerprints' politician'.

Peter-Paul Rubens, *George Villiers, eerste hertog van Buckingham* (ca. 1617-1628), Pollok House, Glasgow.

Buckingham begon zijn politieke carrière als de favoriete hoveling van Jacobus II en eindigde zijn loopbaan als eerste minister onder diens zoon Karel I.

Peter-Paul Rubens, *Anna van Oostenrijk* (1620-1625), Musée du Louvre, Parijs.
Anna van Oostenrijk was na de dood van haar man regentes voor de jonge Lodewijk xiv.
Mazarin was erg op haar gesteld – en zij op hem – maar hij paste ervoor op zijn hand te overspelen.

Oostenrijk (1601-1666).⁸⁷ Degenen die de macht naar het hoofd steeg, kwamen ten val, zoals Danckelman, de *Oberpräsident* van Frederik III (1657-1713) van Brandenburg, die in onmin leefde met de keurvorstin en de keurvorst als gelijke ging behandelen.⁸⁸ Lerma maakte de fout dat hij zich opstelde als een prins van den bloede; ook botsten de ambities van zijn zonen met die van de kroonprins.⁸⁹

De representatieve functie vervulde de eerste minister op drie terreinen: tegenover buitenlandse regeringen en vertegenwoordigers, tegenover de binnenlandse adel en tegenover de nationale en lokale parlementen. De reis van Buckingham naar Madrid en Parijs is een goed voorbeeld van het eerste terrein.⁹⁰ Een ander voorbeeld is de manier waarop Mazarin de zaken behartigde voor de jonge Lodewijk XIV. Tijdens de vredesonderhandelingen in Münster onderhandelde hij zonder resultaat met de Habsburgers, maar op het Fazanteneiland, een eiland in de Frans-Spaanse grensrivier Bidasoa, sloot hij na 100 jaar vrede met Spanje (de Vrede van de Pyreneeën, 1659). Mazarin zorgde er persoonlijk voor dat de jonge koning afzag van een huwelijk met zijn nichtje Maria Mancini (1639-1715), zodat de vrede bezegeld kon worden met een huwelijk tussen Lodewijk en de Spaanse prinses Maria Theresia. Mazarin internationale optreden droeg ertoe bij dat Lodewijk in 1661 onbelemmerd zelf de regering ter hand kon nemen. Ook Oxenstierna onderhandelde op het diplomatieke podium namens een minderjarige vorst, namelijk Christina (1626-1689), de dochter van Gustaaf Adolf. In Münster bracht hij op aandringen van de inmiddels meerderjarige koningin de Zweedse deelname aan de Dertigjarige Oorlog tot een einde.⁹¹

87 Treasure, *Mazarin*, 192-193. De volgens tijdgenoten aantrekkelijke douairière Anna van Oostenrijk was erg gesteld op de charmante en begripvolle Mazarin en deze gevoelens waren wederzijds. Toch is Mazarin-biograaf Geoffrey Treasure ervan overtuigd dat er geen sprake was van een relatie.

88 Michael Kaiser, 'Der unhöfische Favorit. Eberhard von Danckelman (1643-1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III,' in: Idem en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 285-290.

89 Williams, *The great favourite*, II, 195-201.

90 Dat gold ook voor Bentinck, die in 1698 als Engels ambassadeur Lodewijk XIV in Versailles bezocht. Hij werd door het Franse hof gezien als de representant en vertrouweling van Willem III. Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*, 207-218.

91 Thomson, 'Axel Oxenstierna and the Swedish Diplomacy', 131-133. Voor Oxenstierna's rol in de Dertigjarige Oorlog en bij de totstandkoming van de Westfaalse vrede (vanuit Duits perspectief): J. Burkhardt, *Der Krieg der Kriege. Eine neue Geschichte des Dreißigjährigen Krieges* (Stuttgart 2018) hoofdstuk 6 en 7, aldaar 216-219.

Het tweede gebied waarop de eerste minister een representatieve rol had was tegenover de adel. Hij moest de ambities van de hoge adel, die nogal eens botsten met het vorstelijke streven naar een centraal bestuur, in goede banen zien te leiden. Leden van oude, voorname families beschouwden de eerste minister als een parvenu, omdat hij aan de ene kant hun positie in het landsbestuur bedreigde en aan de andere kant niet van gelijke geboorte was.⁹² Tijdens de *Frondes* in Frankrijk probeerden de prinsen van Condé (1621-1686) en Turenne (1611-1675) het bewind van Mazarin omver te werpen en hun traditionele positie te herstellen. Ook Lerma en Olivares hadden voortdurend te maken met edellieden die aan de poten van hun stoel zaagden. Om zijn eerste minister te beschermen tegen de hoge adel verhief de koning hem in de adelstand of verzocht hij de paus om hem tot kardinaal te creëren.⁹³

Een uitzondering op deze regel was Axel Oxenstierna. Deze eerste minister van Gustaaf Adolf was afkomstig uit een oud en voornaam Zweeds adelslacht. Hij betrok, zoals we al eerder hebben gezien, de *Riksråd* bij het landsbestuur en kreeg steun voor de oorlogspolitiek van de koning. Hans Willem Bentinck, daarentegen, werd geen eerste minister van Willem III. De nieuwbakken Engelse koning verhief hem weliswaar tot graaf van Portland, maar voor de Engelse edellieden bleef hij een Nederlander, die ook nog eens van eenvoudige adellijke komaf was. Bentincks hechte relatie met Willem en zijn positie als buitenstaander maakte hem wel geschikt voor het uitvoeren van militaire, parlementaire en diplomatieke opdrachten, maar niet voor een sterke politieke rol.⁹⁴

Het derde terrein waarop de eerste minister de koning vertegenwoordigde was in de nationale en regionale parlementen. Hiervoor konden verschillende redenen zijn: de vorst was te jong, er niet voor opgeleid of regeren interesseerde hem niet. Zo onderhandelde Mazarin namens de jeugdige Lodewijk XIV met het Parlement van Parijs over belastingen. Toen de parlementariërs met de eerste minister een competentiestrijd uitvochten over nieuwe accijnzen, liet hij de negenjarige koning verschijnen om de wetgeving door middel van

92 Zie hierover onder andere: Paravicini, 'Der Fall des Günstlings', 13-20, aldaar 18-20 en in dezelfde bundel R.G. Asch, 'Schlußbetrachtung. Höfische Gunst und höfische Günstlinge zwischen Mittelalter und Neuzeit. 18 Thesen', 528-529.

93 Behalve een adellijke titel kwam een flink vermogen ook van pas om tegenover de hoge adel overeind te blijven. Joseph Bergin heeft uitgezocht hoe Richelieu's vermogen tot stand kwam: idem, *Cardinal Richelieu. Power and the pursuit of wealth* (New Haven en Londen 1985). De kunstverzameling en de bouwprojecten waarmee de kardinaal zijn persoon luster bij zette komen aan de orde in Goldfarb, *Richelieu. Art and Power*.

94 Onnekink, *The Anglo-Dutch favourite*, 110-111. Zie ook zijn "'Mynheer Benting now rules over us'": the 1st Earl of Portland and the re-emergence of the English Favorite, 1689-99', *English Historical Review*, 492 (2006) 1-21.

een zogeheten *lit de justice* aan te nemen.⁹⁵ Vanzelfsprekend had Lodewijk geen inhoudelijke bemoeienis gehad met de nieuwe belastingen. Een andere reden is dat een eerste minister diende als bliksemafleider van de koning. Als een parlement viel over een regeringsvoorstel kon de schuld daarvan op de belangrijkste koninklijke minister afgeschoven worden.

Belastingheffing was de voornaamste reden dat de eerste minister in de parlementen verscheen. Zodra een regering over genoeg geld beschikte, of zodra een koning en zijn eerste minister dachten dat ze zonder parlement konden regeren, werd het terzijde geschoven. In Frankrijk, Spanje en Brandenburg verloren de parlementen hun macht of ze werden niet meer bijeengeroepen. Zelfs in Zweden nam de invloed van de *Riksdag* aan het eind van de zeventiende eeuw af.⁹⁶ De Brandenburgse eerste ministers Schwarzenberg en Schwerin slaagden erin van de standenvergadering genoeg geld los te krijgen om een staand leger te kunnen oprichten. Onder het bewind van keurvorst Frederik Willem werden de vele oorlogen waaraan Brandenburg deelnam gebruikt als voorwendsel om het parlement inspraak te ontzeggen.⁹⁷

In Engeland ontwikkelde de verhouding tussen vorst en parlement zich anders dan in de rest van Europa en daarmee ook het ambt en de positie van de eerste minister.⁹⁸ Buckingham en Thomas Wentworth, graaf van Strafford (1593-1641) regeerden in de jaren 1620 en 1630 nog uit naam van de koning en kwamen daardoor geregeld in conflict met het parlement.⁹⁹ De ministers van Karel II, Clarendon, het CABAL-ministerie en Danby, werden na 1660 door hem benoemd om in het parlement steun te vinden voor zijn beleid. Willem III was door de *Glorious Revolution* gedwongen tot een andere aanpak. Hij ging ertoe over om parlementaire leiders, zoals *Speaker of the House* Robert Harley, aan zich te binden in de hoop gemakkelijker aan geld te komen om zijn oorlogen tegen Lodewijk XIV te financieren.¹⁰⁰ De opvolgers van Willem III, Anna Stuart (1665-1714) en George I van Hannover (1660-1727), zetten deze lijn voort. De benoeming van Robert Walpole (1676-1745) tot *de facto* de eerste Britse *prime minister*, kan worden beschouwd als de voltooiing van

95 Treasure, *Mazarin*, 107-110.

96 Zie voor de verschillende uitkomsten van de strijd tussen de vorst het parlement: Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 85-151 en Blockmans, *Medezeggenschap*, 288-322.

97 Downing, *The Military Revolution*, 90-104 en Clark, *Iron Kingdom*, 61-64.

98 Zie voor de politieke ontwikkelingen in Engeland na 1660 Geoffrey Holmes, *The Making of a Great Power. Late Stuart and early Georgian Britain* (Harlow 1993), Julian Hoppit, *Land of liberty? England 1689-1727* (Oxford 2000) en Tim Harris, *Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy* (Londen 2006).

99 C.V. Wedgwood, *Thomas Wentworth. 1st Earl of Strafford. A Reevaluation* (1e druk 1935, 2e druk, Londen 1961) 118-119.

100 B.W. Hill, Robert Harley, *Speaker, Secretary of State and Prime Minister* (New Haven en Londen 1988) 150-154 en Hoppit, *Land of Liberty?*, 287-297.

een ontwikkeling, waarbij de eerste minister evolueerde van de voornaamste en invloedrijkste dienaar van de koning tot een zelfstandig opererende regeringsleider.¹⁰¹

De combinatie van de vier functies zorgde ervoor dat de eerste minister de bepalende factor werd in de regering. Voor buitenlandse mogendheden, de adel en het parlement was hij het gezicht van de koninklijke politiek; als anderen zaken met de vorst wilden doen, dan moest dat via zijn belangrijkste dienaar. De voorwaarde was dat de eerste minister zijn plaats moest kennen en dat de macht hem niet naar het hoofd mocht stijgen. Als hij daartoe in staat was, dan kon hij jarenlang de politieke functies van het koningschap uitoefenen.

Conclusie

Zijn de vier functies die de Hollandse raadpensionaris uitoefende ook te herkennen bij de eerste ministers elders in Europa en past de raadpensionaris bij een vroegmoderne bestuurlijk praktijk? Het optreden van een groep zeventiende-eeuwse vroegmoderne koninklijke dienaren is daartoe in dit hoofdstuk onderzocht. Het is niet eenvoudig om een antwoord op deze vraag te geven, omdat er geen archetype van de eerste minister bestaat. Toch kunnen we vaststellen dat in veel monarchieën een functionaris was die in opdracht van de vorst het koninklijke bestuur coördineerde. Ook al bestaan er veel onderlinge verschillen, uit praktische overwegingen noemen we deze figuren eerste minister.

Het literatuuronderzoek laat zien dat de vier functies van de raadpensionaris bij de eerste minister te herkennen zijn. Voorbeelden van de *ambtelijke functie* liggen in de literatuur weliswaar niet voor het oprapen, maar het kost geen moeite om illustraties van de *uitvoerende functie*, de *politieke functie* en de *representatieve functie* te vinden. Elke eerste minister uit dit hoofdstuk probeerde door middel van patronage greep te krijgen op staatsinstituties. Vrijwel allemaal bekleedden ze hoge hoffuncties en gebruikten ze de nabijheid van de vorst om de belastingheffing, de buitenlandse en de religieuze politiek naar hun hand te zetten. Zonder uitzondering representeerden de eerste ministers hun vorst tegenover andere monarchen en regeringen en tegenover de eigen adel, de lokale en de nationale parlementen.

De aanwezigheid van de vier functies van de raadpensionaris bij de zeventiende-eeuwse eerste minister laat zien dat er aanzienlijke overeenkomsten

¹⁰¹ J.H. Plumb, *Sir Robert Walpole*, 2 delen (Londen 1956-1960) II, 328-329 en Geoffrey Holmes, 'Sir Robert Walpole', in: idem, *Politics, Religion and Society in England, 1679-1742* (Londen 1986) 168, 176-179, analyseren hoe Walpole 21 jaar lang de Engelse politiek kon domineren.

bestaan tussen de Hollandse ambtenaar en de koninklijke dienaar. Voor het onderzoek naar de raadpensionaris is dat een belangrijke constatering, want hij was niet de enige die al improviserend de politiek en de rudimentaire instituties coördineerde. We kunnen hem dus beschouwen als onderdeel van een vroegmoderne, politiek-bestuurlijke praktijk.

Conclusie

De raadpensionaris van Holland is een van de bekendste politieke figuren uit de Gouden Eeuw. Twee van hen, Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, komen in vrijwel elke overzichtswerk over de Nederlandse zeventiende eeuw naar voren. Zij mogen zich verheugen in een blijvende belangstelling van historici, een eer die veel van hun voorgangers en opvolgers niet ten deel is gevallen. Voor het ambt van raadpensionaris hebben historici altijd minder belangstelling gehad. Onduidelijkheid over de positie van de raadpensionaris is een van de oorzaken: was hij nu de dienaar of de directeur van de Staten van Holland?¹ Een andere reden is dat het ambt in geen enkel ander land voorkomt – tenminste, dat is wat historici altijd hebben aangenomen. Op zich is deze constatering juist, want raadpensionarissen zijn buiten de grenzen van de Republiek niet te vinden. Wie verder kijkt dan alleen de titel en de positie van de raadpensionaris ziet overeenkomsten met eerste ministers in Europese koninkrijken.

Dit boek onderzoekt of de Hollandse raadpensionaris gezien kan worden als de eerste minister van de Republiek. Eerste ministers waren te vinden aan vrijwel elk hof in vroegmodern Europa. Zijn titel verschilde – in het ene land werd hij kanselier of geheimraad genoemd, in het andere secretaris of *premier ministre* – maar overal bestuurde hij de staat in opdracht van de vorst. Anders gezegd: de eerste minister coördineerde met een groepje ambtenaren op een informele manier het leger, de belastinginning en de wetgeving. Ministeries met een professioneel ambtenarencorps waren er immers nog niet. Als de verschillen tussen de eerste minister en de raadpensionaris opzij gezet worden, dan valt op dat de raadpensionaris te werk ging op een manier die vergelijkbaar was met die van de belangrijkste dienaar van de koning.

1 Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 350-387, aldaar 362.

Onderzoekmethode

Om erachter te komen of de Hollandse raadpensionaris daadwerkelijk een eerste minister was van de Republiek, worden in dit boek twee vergelijkingen gemaakt. De eerste is een vergelijking in tijd tussen drie zeventiende-eeuwse raadpensionarissen, Oldenbarnevelt, De Witt en Gaspar Fagel, aan de hand van gevalstudies. De tweede is in ruimte tussen de raadpensionaris en een aantal eerste ministers in vijf Europese monarchieën, waaronder kardinaal Richelieu, de hertog van Buckingham en de graaf-hertog van Olivares, op basis van literatuuronderzoek.

De vergelijkingen zijn niet gericht op de positie van de raadpensionaris of van de eerste minister, maar op de functies die zij uitoefenden. Hiervoor is gekozen, omdat de literatuur van zowel de raadpensionaris als de eerste minister gevangen zit in wat we een favorietendiscours kunnen noemen: is de eerste minister nu een koninklijke dienaar of een favoriet van de vorst? Bij de raadpensionaris is dit dilemma herkenbaar in de al genoemde tegenstelling tussen dienaar of directeur. Om voorbij dit contrast te komen introduceer ik de vier functies van de raadpensionaris, namelijk de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie.²

Als raamwerk voor het onderzoek heb ik gebruik gemaakt van het *Prime Ministerial Power Analysis*-model.³ Met dit model kunnen de omstandigheden waarmee de raadpensionaris in elke gevalstudie te maken kreeg in kaart worden gebracht. Door alle gevalstudies op deze manier te analyseren kunnen de vier functies van de raadpensionaris duidelijk onderscheiden en onderling vergeleken worden.

De vier functies van de raadpensionaris

Hoe komen de vier functies van de raadpensionaris naar voren uit de gevalstudies van Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel? Hieronder maak ik per functie de balans op.

De ambtelijke functie

De ambtelijke functie van de raadpensionaris hield in dat hij verantwoordelijk was voor de voorbereiding en de afwikkeling van de besluitvorming in de Staten van Holland. Zo stuurde de raadpensionaris de punten van beschrijving (agenda) aan de steden toe en zorgde hij tijdens en na de Statenvergadering voor het vastleggen en het verspreiden van de resoluties.

Oldenbarnevelts ambtelijke werkzaamheden bestonden onder meer uit het voorbereiden van besluiten, die vervolgens door de Staten van Holland

² Terry, *Leadership in Public Bureaucracies*. Zie over Terry hoofdstuk 1.

³ Norton, 'Prime Ministerial Power'.

als hamerstuk werden overgenomen. Vrijwel tot aan zijn arrestatie hield hij zich hiermee bezig. De Witts dagen waren voor een belangrijk deel gevuld met dezelfde administratieve taken. De ambtelijke functie komt in het hoofdstuk over zijn bemoeienis met het Overijssels schisma en de benoeming van de nieuwe veldmaarschalk minder sterk naar voren. Dat was anders tijdens de Tweede Engelse oorlog, toen De Witt aanwezig was bij alle (commissie)vergaderingen over de oorlog en later zelfs als gedeputeerde op de vloot verslag bleef doen van alle beslissingen. Fagel deed zijn werk bij voorkeur in Den Haag, maar zijn ambtelijke werkzaamheden weken niet af van die van zijn voorgangers. Tijdens het conflict in de Staten van Holland over de legervergroting zorgde hij voor de administratieve afwikkeling van het besluitvormingsproces.

De ambtelijke werkzaamheden van de raadpensionaris waren weinig opzienbarend en daardoor blijven ze in de literatuur op de achtergrond. Desalniettemin was de administratieve afwikkeling van de besluitvorming van groot belang voor het bestuurlijk functioneren van Holland en de Republiek.

De uitvoerende functie

Naast alle administratieve werkzaamheden die samenhangen met de vergaderingen van de Staten van Holland, hield de raadpensionaris zich ook bezig met de voorbereiding en de uitvoering van resoluties. Deze functie was strikt genomen geen onderdeel van zijn instructie, maar wilde een raadpensionaris invloed houden op het bestuur, dan moest hij zich bemoeien met de uitvoering van alle besluiten.

Tijdens de Bestandstwisten probeerde Oldenbarnevelt in de Staten van Holland het conflict tussen de remonstranten en de contraremonstranten te beëindigen. Hij organiseerde een aantal debatten tussen Gomarus en Arminius en nam het initiatief tot de tolerantieresolutie, die door de meerderheid van de Staten werd aangenomen. De Witt bemoeide zich intensief met de aanstelling van een nieuwe veldmaarschalk voor het Staatse leger. Hij kreeg de Friese stadhouder Willem Frederik, die deze post ambieerde, zover dat hij het stadhouderschap van Overijssel ervoor opgaf. Het voorbeeld dat bij uitstek de uitvoerende functie illustreert is De Witts aanwezigheid op de vloot in 1665, om ervoor te zorgen dat de Nederlandse oorlogsschepen de confrontatie met de Engelsen zouden opzoeken. De Witts opvolger Fagel stemde met stadhouder Willem III af hoe Amsterdam in de Staten van Holland werd aangepakt. De raadpensionaris leidde de bezending aan de stad en was ook verantwoordelijk voor de verzegeling van het archief in het Amsterdamse logement in Den Haag. Via de correspondentie die hij in navolging van Oldenbarnevelt en De Witt voerde met Nederlandse en buitenlandse gezanten, kon hij de buitenlandse politiek van de Republiek vormgeven.

De analyse van de gevalstudies laat zien dat de invloedrijkste raadpensionarissen van de zeventiende eeuw zich nadrukkelijk bemoeiden met de totstandkoming en de uitvoering van de resoluties van de Staten van Holland. Niet zelden overschreden zij hiermee hun instructie, maar dat was noodzakelijk om invloed te kunnen uitoefenen op het bestuur van het gewest en, via Holland, op dat van de Republiek.

De politieke functie

Sinds de benoeming van Oldenbarnevelt was de raadpensionaris naast de technische ook de inhoudelijke voorzitter van de Staten van Holland. In combinatie met zijn instructie om bij te dragen aan eensgezinde besluitvorming door de steden, leverde hem dat in Holland in de praktijk de politieke leiding op. Uit het onderzoek blijkt dat de raadpensionaris de mogelijkheden tot politieke beïnvloeding altijd ten volle heeft benut. Als ambtenaar van de Staten van Holland was hij strikt genomen niet in de positie om de koers van het gewest te bepalen. Zolang hij echter de stemhebbende steden achter zijn plannen wist te krijgen, het liefst unaniem, kon hij de politieke leiding van het gewest uitoefenen. Dankzij het economische en demografische overwicht van Holland kon de raadpensionaris ook een sturende rol spelen in de Republiek. De raadpensionaris vond wat betreft de politieke leiding een concurrent in de stadhouder. Uit het conflict tussen Oldenbarnevelt en Maurits werd de les getrokken dat de ambten niet gelijkwaardig naast elkaar konden bestaan. Vanaf dat moment speelde de raadpensionaris de tweede viool als er naast hem ook een stadhouder in functie was.

Tijdens het regentenbewind na 1650 kwam de leiding van de Republiek voor het eerst alleen bij de Hollandse raadpensionaris te liggen. De Witt werd niet alleen in zijn eigen gewest gezien als de politieke leider, maar ook in andere gewesten, zoals in Overijssel. Daar bemiddelde hij in het bestuurlijk schisma binnen de gewestelijke Staten. De concurrentiepositie van de Republiek was een onderwerp dat De Witt ook bezighield. Na de Eerste Engelse Oorlog nam hij het voortouw bij de bouw van nieuwe, moderne oorlogsschepen en tijdens de Tweede was hij *de facto* opperbevelhebber van de Nederlandse vloot. Zijn opvolger Fagel spande zich na het hoogopgelopen conflict tussen de stadhouder en Amsterdam in om de verhouding tussen de partijen te normaliseren. De gesprekken achter de schermen, die hij voerde met medeweten van de stadhouder, pasten ook bij zijn instructie om de eenheid onder de Hollandse steden te bewaren.

De politieke functie, zo tonen de gevalstudies aan, vormde voor de raadpensionaris de mogelijkheid om Holland te besturen. In tijden dat er geen stadhouder was kon hij als raadpensionaris van het belangrijkste gewest ook

de buitenlandse politiek van de Republiek naar zich toe trekken. Wanneer er een Oranje-stadhouder in functie was, dan moest de raadpensionaris met zijn beleid diens politieke uitgangspunten steunen.

De representatieve functie

Naast de ambtelijke, uitvoerende en politieke functie had de raadpensionaris ook een representatieve functie. Deze functie valt niet direct uit zijn instructie af te leiden, maar maakte een wezenlijk onderdeel uit van de uitoefening van zijn ambt. De raadpensionaris was de belangrijkste vertegenwoordiger van Holland. In de eerste plaats zagen velen binnen en buiten de Republiek hem als de verpersoonlijking van de Staten van Holland. Zo vertolkte hij in de Staten-Generaal het standpunt van de Hollandse steden. In de tweede plaats voerde de raadpensionaris, als vertegenwoordiger van het belangrijkste gewest, de correspondentie van de Staten-Generaal met Nederlandse diplomaten en buitenlandse vorsten en gezanten. Wanneer er geen stadhouder in functie was, werd de raadpensionaris van het machtige Holland vrijwel als vanzelf het gezicht van de Republiek in Europa. In de derde plaats vertegenwoordigde hij onder een stadhouder diens politiek in Holland en in de Staten-Generaal. In die perioden had hij een dubbele representatieve functie, namelijk als vertegenwoordiger van de stadhouder en van de Staten van Holland.

Toen Oldenbarnevelt raadpensionaris werd, bevond de Opstand zich in een kritieke fase. Aangezien Maurits op dat moment nog een jonge, onervaren stadhouder was, die zijn aandacht concentreerde op de oorlog tegen Spanje, werd Oldenbarnevelt vrijwel automatisch de vertegenwoordiger van Holland en de Republiek. Zijn dominante positie als raadpensionaris zorgde er ook voor dat hij het gezicht werd van de godsdienstpolitiek van de Staten van Holland.

Tijdens het bewind van De Witt was de stadhouderszetel in de meeste gewesten vacant. Op generaliteitsniveau ontstond hierdoor een machtsvacuüm, dat De Witt als politiek leider van zijn gewest opvulde. Als *Hollandse* raadpensionaris besliste hij in feite over een *generaliteitsambt*, de veldmaarschalk van het Staatse leger, en bemiddelde hij tussen twee ruziënde partijen in een ander gewest, namelijk Overijssel.

Onder stadhouder Willem III kreeg Fagel een dubbele representatieve functie. In de Staten van Holland was hij in de eerste plaats de vertegenwoordiger van de stadhouderlijke buitenlandse politiek en pas in de tweede plaats de belangenbehartiger van de Hollandse steden, zoals het conflict met Amsterdam laat zien.

Uit de vier gevalstudies komt naar voren dat de Hollandse raadpensionaris een coördinerende rol had op gewestelijk en op generaliteitsniveau. De vier functies maken duidelijk hoe hij aan deze positie invulling gaf. Geen van de functies is overigens belangrijker dan de andere. De combinatie van de vier was nodig om het besluitvormingsproces in de gedecentraliseerde Republiek op gang te brengen en te houden. De afwezigheid van een centraal bestuur zorgde ervoor dat de samenbindende en sturende rol toeviel aan de raadpensionaris of de stadhouder. Dankzij de sterke Hollandse financiën kon hij meestal de medewerking krijgen van de andere gewesten in de Staten-Generaal. De leidende rol moest de raadpensionaris delen met de stadhouder. Was die in functie, dan ondersteunde hij de stadhouderlijke politiek; was het ambt vacant, dan groeide de raadpensionaris uit tot de leider van Holland en de Republiek.

De raadpensionaris en de eerste minister als vroegmoderne bestuurders

De raadpensionaris hield zich bezig met het aansturen van de staat, die in de zeventiende eeuw nog in de kinderschoenen stond. Met een groepje ambtenaren, vrijwel zonder vaste regels en patronen, zorgde hij ervoor dat de belastingen werden geïnd, wetten gemaakt en gehandhaafd en dat het leger en de vloot werd uitgerust. De coördinatie van de rudimentaire staatsinstellingen was nieuw en is daardoor vrijwel nooit omschreven. In zijn instructie is deze kerntaak dan ook niet met zoveel woorden te vinden. Met behulp van de vier functies van de raadpensionaris is inzichtelijk gemaakt hoe hij dat deed, zonder verstrikt te raken in discussies over zijn positie in het staatsbestel.

In de wijze waarop de eerste minister de vroegmoderne staat bestuurde zijn veel overeenkomsten te vinden met de Hollandse raadpensionaris. De eerste overeenkomst is de coördinatie van het leger, de wetgeving, het bestuur en de belastingen. De uitvoerende en de politieke functie van de raadpensionaris zijn hier te herkennen. De tweede overeenkomst is de rol van de eerste minister als plaatsvervanger van de vorst tegenover de adel, de parlementen en andere mogendheden; hierin komt de representatieve functie terug. Net als bij de raadpensionaris springt deze functie het meest in het oog, want zij gaf de eerste minister veel macht en invloed, maar riep zij ook veel kritiek op. Ze hadden ook de ambtelijke functie met elkaar gemeen, maar deze taak komt uit de literatuur niet sterk naar voren.

Bij de raadpensionaris en de eerste minister kunnen we een bestuurspraktijk herkennen die kenmerkend lijkt te zijn voor de vroegmoderne tijd. Vanwege het *ad hoc*-karakter kan deze praktijk ook een vroegmodern bestuurlijk experiment genoemd worden, want al doende ontdekten zij hoe het leger en de vloot, de belastinginning en de wetgeving het beste georganiseerd konden

worden. Met de vier functies die zij uitoefenden compenseerden ze het ontbreken van duidelijke taken en instructies.

Machtssituatie, soeverein en internationale politiek

De raadpensionaris en de eerste minister kunnen ook vergeleken worden aan de hand van Nortons analysemodel. Hieronder ga ik na welke invloed de machtssituatie, de verwachtingen van de soeverein en de internationale politiek – de drie invloedcirkels van Norton – hadden op beider optreden.

De machtssituatie van de Hollandse raadpensionaris werd bepaald door de Staten van Holland, de stad Amsterdam, de aanwezigheid van de stadhouder en de Staten-Generaal. De raadpensionaris werd gekozen en benoemd door de stemhebbende Hollandse steden en dat gaf hem een groot mandaat. Het draagvlak voor zijn beleid was echter geen vanzelfsprekendheid, want Amsterdam kon in de Statenvergadering dwarsliggen als het vond dat zijn belangen geschaad werden. Een nog grotere invloed op het doen en laten van de raadpensionaris had de aanwezigheid van een stadhouder. De ambten zaten elkaar in de weg en in de praktijk betekende dat, dat de raadpensionaris zich schikte naar de stadhouder. De verhoudingen met de andere gewesten waren minder gecompliceerd, omdat de Hollandse financiën meestal doorslaggevend waren bij de besluitvorming in de Staten-Generaal.

De eerste minister had te maken met een geheel andere machtssituatie. Zijn positie stond en viel met de steun van zijn vorst. Zolang die achter hem bleef staan kon de eerste minister eigenlijk doen en laten wat hij wilde, maar zodra de vorst hem liet vallen, was zijn carrière ten einde. In vergelijking met de raadpensionaris beschikte hij over een minder breed draagvlak en daarom was zijn positie kwetsbaarder. De hoge adel en de parlementen zagen een doortastende eerste minister als een bedreiging van hun macht en probeerden voortdurend zijn positie te ondermijnen.

Wat de Staten van Holland van hun raadpensionaris verwachtten stond omschreven in zijn instructie. Die was echter voor meer dan één uitleg vatbaar. Officieel had de raadpensionaris geen politieke rol in Holland en in de Republiek. Zijn instructie droeg hem op, de Hollandse steden op één lijn te brengen en hun belangen te behartigen tegenover de andere gewesten. De Staten van Holland gingen er dus impliciet vanuit dat hij optrad als voorzitter van hun vergadering en daarom representeerde hij in feite het veelhoofdige Hollandse bestuur. Wanneer er een stadhouder in functie was, vertegenwoordigde de raadpensionaris diens politiek, maar wanneer deze positie vacant was groeide hij *de facto* uit tot de politiek leider van het gewest Holland en van de Republiek.

De verwachtingen die een vorst van zijn eerste minister had, waren nog impliciet dan die van de raadpensionaris. De eerste minister bekleedde geen formeel ambt en er bestond dan ook geen functieomschrijving. De titel 'eerste minister' was meer een uitdrukking van de positie die hij in het bestuur innam, namelijk de eerste dienaar van de koning. In de praktijk nam hij zijn vorst de aansturing uit handen van de steeds complexer wordende bureaucratie. Zodra hij niet meer voldeed, of zodra de macht hem naar zijn hoofd steeg, kwam de eerste minister ten val.

De internationale politiek had grote invloed op het bewind van de Hollandse raadpensionaris en de eerste minister. De relaties tussen landen werden in de zeventiende eeuw grotendeels bepaald door religieuze, dynastieke en commerciële conflicten, uitgevochten aan de onderhandelings tafel of op het slagveld. Diplomatieke en militaire overwinningen konden beide functionarissen maken en breken. Zowel de raadpensionaris als de eerste minister dankten hun bestuurlijke overwicht aan de succesvolle coördinatie van de staatshuishouding en van het leger. Onenigheid over de militaire strategie tussen de raadpensionaris en de stadhouder of tussen de raadpensionaris en de Staten van Holland kon zijn leiderschap verlammen. Dat gold ook voor de eerste minister: een verloren oorlog of een diplomatieke nederlaag leidde niet zelden tot zijn val.

De eerste minister van de Republiek

In dit boek heb ik laten zien op welke manier de Hollandse raadpensionaris een belangrijke rol speelde in het staatsvormingsproces van de zeventiende-eeuwse Republiek. Er zijn vier nieuwe gezichtspunten. In de eerste plaats dat de vier functies van de raadpensionaris ook onderscheiden kunnen worden bij eerste ministers in Engeland, Frankrijk, Brandenburg, Zweden en Spanje. Zij probeerden op een vergelijkbare manier de centrale instituties te coördineren. Het lijkt er dus sterk op dat de raadpensionaris deel uitmaakte van een algemene vroegmoderne bestuurlijke praktijk.

In de tweede plaats laten de vier functies zien hoe de raadpensionaris een centrale rol kon spelen in Holland en in de Republiek. De ambtelijke functie hield in dat hij zorgde voor de schriftelijke afwikkeling van de besluitvorming; de uitvoerende gaf hem de mogelijkheid zich bezig te houden met het effectueren van de Statenresoluties; dankzij de politieke functie kon hij leidinggeven aan de Staten van Holland en de representatieve versterkte de andere functies, omdat hij het gezicht werd van Holland in de Staten-Generaal.

In de derde plaats nam de raadpensionaris ook een centrale positie in wanneer een Oranje-stadhouder in functie was. In de Staten van Holland zorgde hij voor politieke steun en financiering voor de stadhouderlijke politiek en hij

zag erop toe dat de bijbehorende resoluties van de Staten werden uitgevoerd. Via het overwicht van zijn thuisgewest kon hij de wensen van de stadhouder in de Staten-Generaal realiseren. Kortom: onder de stadhouder had hij een dubbele representatieve functie, namelijk als vertegenwoordiger van de Staten van Holland en van de stadhouder.

Tenslotte nam de raadpensionaris de verbindende positie van de stadhouder over als diens zetel vacant was. In de Republiek was een persoon nodig die kon bemiddelen bij interne problemen in gewesten, of die in de Staten-Generaal het verzet kon overwinnen van gewesten tegen de gezamenlijke buitenlandse of militaire politiek. In deze periode werd de raadpensionaris in binnen- en buitenland niet alleen gezien als de leider van Holland, maar ook van de Republiek.

Was de raadpensionaris in de zeventiende eeuw de eerste minister van de Republiek? Mijn onderzoek laat zien dat hij inderdaad zo gezien kan worden. De functies die de raadpensionaris uitoefende zijn ook te herkennen bij zijn evenknieën aan Europese hoven. De functionele benadering van de raadpensionaris draagt tevens bij aan de oplossing van de tegenstelling tussen dienaar en directeur. Hij was niet het een of het ander, maar bestuurde de Republiek op een manier die vergelijkbaar was met de eerste minister in andere Europese landen.

Hoe nu verder?

Het idee dat de Hollandse raadpensionaris onderdeel was van een vroegmoderne bestuurlijke praktijk vraagt om verder onderzoek. Dat moet op twee manieren gebeuren: de vergelijking met de eerste minister moet verdiept worden, bijvoorbeeld door gevalstudies te doen naar enkele van deze figuren, en het onderzoek naar de raadpensionaris moet uitgebreid worden naar de achttiende-eeuwse bekleders van het ambt.

Het zou interessant om een eerste minister en een raadpensionaris als twee tijdgenoten naast elkaar te zetten, zoals J.H. Elliott dat gedaan heeft met zijn studie van *Richelieu and Olivares* (1986). Te denken valt aan Axel Oxenstierna en Jacob Cats en Adriaan Pauw of aan Robert Harley en Sidney Godolphin en Anthonie Heinsius. De vergelijking aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris versterkt naar verwachting de conclusie dat het optreden van de raadpensionaris past bij de vroegmoderne bestuurspraktijk. Bovendien kan een vergelijking duidelijk maken of de vier functies van de raadpensionaris algemene kenmerken zijn van deze bestuurspraktijk.

Voor de verbreding van het onderzoek naar de achttiende-eeuwse raadpensionarissen komen verschillende kandidaten in aanmerking. Heinsius verdient om velerlei redenen voorrang, niet in de laatste plaats omdat hij met

32 jaar de langst zittende raadpensionaris is geweest. Uit deze periode zijn veel bronnen beschikbaar, zoals zijn correspondentie, die is uitgegeven in twintig kloeke boekdelen. Bijzonder aan Heinsius is dat hij de eerste veertien jaar Willem III boven zich had, maar na diens dood nog achttien jaar zonder stadhouder de Republiek bestuurde. De afwezigheid van de stadhouder en zijn langdurige aanwezigheid op het diplomatieke toneel maakte hem in de ogen van menigeen tot de politieke leider van de Republiek.

Onderzoek naar Heinsius' raadpensionarisschap versterkt naar verwachting de bruikbaarheid van de vier functies van de raadpensionaris als analysemodel. Daarnaast wordt duidelijk welke invloed de aan- en afwezigheid van de stadhouder had op zijn leiderschap. Klopt de veronderstelling dat het eerste deel van zijn bewind overeenkomsten vertoont met dat van Fagel en was zijn positie in het tweede deel vergelijkbaar met die van De Witt? Antwoorden op deze vragen vergroten de kennis van dit Hollandse ambt, niet alleen voor de zeventiende, maar ook voor de achttiende eeuw.

Bijlagen

Bijlage 1: Instructie van Gaspar Fagel

Instructie waer naer den Raedt-Pensionaris van 't gemeene Landt van Holland ende West-Vrieslandt hem in synen dienst sal hebben te reguleren.¹

Artikel I [*Achtergrond en opleiding*]

Eerstelijck sal den Raedt-Pensionaris wesen een Persoon staende ter goeder naem ende fame, professie doende van de Ware Christelijcke Gereformeerde Religie, gelijk deselve alhier te Lande in de publijcke Kercken jegenwoordigh beleden en geleert wert, hebbende ervarentheydt en kennisse van 's Landts saecken, ende ten minsten nevens de Nederduytsche, in de Latijnsche en Fransche Talen geverseert.

Artikel II [*Dienst buiten Holland alleen na toestemming Staten*]

Ende ten eynde het ghemeene Landt gestadigh van den Raedt-Pensionaris gediend magh werden, soo sal hy geene Officien, beneffens het Raedt-Pensionarisschap, binnen ofte buyten de Provincie van Hollandt en West-Vrieslandt mogen bedienen, in eenigerhande prætext, uytgesondert alleenlijck soodanige, als de Heeren Staten selfs op hem soude mogen confereren.

Artikel III [*In stand houden gebruiken en gewoonten*]

Sal gehouden wesen, naer sijn uysterste vermoegen, te besorgen, dat de Privilegien, Gerechtigheden, Coustumen, ende Usantien van den Lande van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders de souverainiteyt en autoriteyt van de Staten in alles geconserveert ende bewaert werde; gelijk hy oock gehouden sal zijn goedt regard te nemen, dat alle generale Wetten, Resolutien van

1 *Resoluties van de Staten van Holland*, 19 augustus 1672. In Bockel, *Gevormde kader*, 235-244, is de instructie van Anthonie Heinsius opgenomen.

ordre, Instructien ende Reglementen, geobserveert ende naergekomen werden, en bevindende t'eenigen tyde daer van te werden gedevieert [afgeweken], sulcks ten dienste van den Lande, des noot zijnde, aen haer Ed. Groot Mog. te adverteren.

Artikel iv [*Onpartijdig advies geven*]

Ende omme in alle voorvallende gelegentheydt synen dienst ende advise te mogen gebruycken, sal hem in alle saecken, soo van Quartieren, Steden, Dorpen ende Collegien van Hollandt ende West-Vrieland, als oock van andere Provincien ende Landen, soo veel dat Hollandt ende West-Vrieslandt soude moegen roeren, daer over t'eenigen tyde deliberatien soude mogen vallen ter Vergaderinge van haer Edele Groot Mog. Neutrael, ende onpartydich moeten houden in de selve saken, niemandt ten dienste staen, advis ofte consultatie geven, en geensints van yemandt eenige Pensioenen ofte Gagien nemen.

Artikel v [*Ambtelijke functie: technisch voorzitter Staten van Holland*]

Sal alle Daghvaerden van de Staten præcise waernemen op den dagh, tegens de welcke de beschryvinge is gedaen, ende sal als dan met de præsenten Leden de besoignes ter handt nemen, ende alle voorvallende saecken afdoen, ende den derden dagh in omvraege brengen de vacante Ampten ende Officien, omme daer van gedisponeert te werden, in gevalle sulcks met contentement, ende by goetvinden van de meeste der presente Leden verstaen sal werden.

Artikel VI [*Ambtelijke, politieke en representatieve functie: bijwonen en adviseren Gecommitteerde Raden*]

Item, sal gehouden wesen ordinarie te compareren in het Collegie van de Heeren Gecommitteerde Raeden, midtsgaders ter Vergaderinge van de Heeren Staten Generael, alwaer hy niet meer als een adviserende stem sal hebben, ende bevindende in de Vergaderinghe van haer Hoogh Mog. enige saecken voor te vallen, waer op de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt behooren beschreven te werden, sal het selve refereren aen de Heeren Gecommitteerde Raeden voornoemt, omme naer rype deliberatie daer inne gedaen te werden, sulcks als voor den dienst van het Landt bevonden sal werden te behooren, ende 't geene hem by deselve Heeren Gecommitteerde Raeden, het zy omme de Staten te beschryven op eenige extraordinaris pointen, ofte om eenige andere depesches te doen, te laste geleydt sal werden, naerstelijck effectueren.

Artikel VII [*Ambtelijke functie: informeren van de stadhouder*]

Sal oock ghehouden wesen van alle saecken van Staet kennisse te geven aen den Heere Prince van Orange, als Stadthouder van de hoogh-gemelte Provincie, oock by Missive, soo wanneer syne Hoogheydt in expeditie, ofte andersints absent soude mogen zyn, ten eynde hoogh-gemelte Heere Prince daer van na behooren moge wesen geïnformeert, omme daer op soodanige reflexie te maecten, als syne Hoogheydt ten dienste van den Lande sal oordelen te behooren.

Artikel VIII [*Ambtelijke en uitvoerende functie: aanwezigheid en verslag van Staten-Generaal*]

Sal het werck van de Vergaderinge van de hooch-gemelte Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt beginnen des voormiddachs te negen uyren, ende des naermiddachs ten vier uyren, blyvende 's morgens gehouden ten elfven af te breecken, omme de Vergaderinge van de Heeren Staten Generael tydelijck by te wonen, ende aldaer alle sacken ten besten van de Geunieerde Provincien in't generael, ende van de Provincie van Holland ende West-Vrieslandt in't particulier te helpen dirigeren, ten ware de importantie ofte de meenichvuldigheyt van saecken, daer op spoedige conclusie mochte vereyscht werden, sulcke quame te verhinderen, mits t'elckens soo 's morgens als 's naermiddachs, buyten verlet door particuliere besoignes van Staet, een weynich tydts voor 't aenvangen van de Vergaderinge, hem latende vinden in 't Collegie van de Heeren Gecommitteerde Raden, om van haer te mogen verstaen de pointen, die sy noodich souden mogen oordelen ter Vergaderlinge in deliberatie gestelt te werden.

Artikel IX [*Politieke functie: voorstellen doen*]

Sal ter Vergaderinge proponeren ende voordragen, 't gunt hy sal oordelen ten dienste van den Lande by haer Ed. Groot Mog. in deliberatie geleydt te moeten werden, ende de voorstellinge by hem te doen, in dier voegen sien te beleyden dat op elcke Sessie, soo voor als na de middagh, t'elcken een omvrage tot conclusie moge werden gebracht.

Artikel X [*Ambtelijke functie: opinie opnemen*]

Ende naer de ghedane Propositionen, sal hy den Edelen ende Steden daerop haer advis ende opinien laten verklaren sonder yemandt van de selve in het geven van haer advis, ende het verklaren van hunne opinien te interrumperen, ofte sijn advies daer tusschen te verklaren, ten ware by yemandt van de Edelen ofte Steden sulcks op hem wierde begeert, of dat tot onderrichtinge van de Leden uyt de voorgaende Resoluties in de selve saecken, ofte wel op gelijkke gelegentheyt genomen ofte andersints, sulcks noodich ware.

Artikel XI [*Politieke functie: eenheid brengen, concluderen en overstemmen*]

Sal in dier voegen de opinien ommevragen, en omgevraecht zynde, in saken van merckelijcke importantie specialijck verklaren wat de meeste stemmen ofte opinien zyn, laborerende in alles, en voornamentlijck in deliberatien van gewichte de Leden te brengen, en te disponeren tot de meeste eenparigheydt, blyvende niet te min generalijck gehouden, volgens pluraliteyt van opinien, en niet anders op saken daer inne notoirlijck overstemminge plaetse heeft, te concluderen.

Artikel XII [*Ambtelijke functie: spreektijd in de gaten houden*]

Ende ten einde de voorsz Vergaderinge tot groot onghemack van de Leden, ende merckelijcken ondienst van den Lande, niet en werde opgehouden met noodeloose redenen, ende tedieuse rediten [herhalingen], soo sal hy Raedt-Pensionaris tot meerder facilitatie ende verkorting van de besoignes, gehouden zijn de Leden buyten reden te langhwyligh ende met rediten adviserende, serieuselijck vermanen, hare opinien kortelijck ende succinctelijck te willen uytten.

Artikel XIII [*Ambtelijke functie: geheimhouding*]

Item, sal den Raedt-Pensionaris aen niemandt, als aen de Leden ter Daghvaert gecommitteert, reveleren de opinien die by een yegelijck gegeven zijn, nochte oock de redenen daer toe geallegeert, ende voorts Secretet houden alle saecken in de Vergaderinge gehandelt, die behooren ofte andersints bevolen sullen worden Secretet te werden gehouden.

Artikel XIV [*Ambtelijke functie: afhandeling financiën*]

Sal (de Vergadering compleet wesende) ter handt nemen de Pointen van beschryvinge, ende voor eerst die gene, die tot Geldtmiddelen zijn streckende, ende sal niet te min alle andere Pointen sommierlijck overgaen, om door het selve Middel de inclinatie van de Leden, so haest doenlijck, tot de voorsz Pointen te mogen verstaen.

Artikel XV [*Ambtelijke / politieke functie: omvraag tegenstanders resolutie*]

Sal by resumptie, op de Pointen besonerende, alleen aenmanen ende someren de Leden die difficil zijn gebleven, sonder daer over een generale omvraag te doen, ten waere hy Raedt-Pensionaris sonderlinge redenen hadde, om anders te doen.

Artikel xvi [*Ambtelijke functie: register van resoluties*]

Sal oock een pertinent Register maecten en houden van alle de Resolutien van de Staten, ende in't extenderen van de selve, soo veel mogelijk is, klaerheydt en kortheydt observeren, oock alle repetitien van voorgaende deliberatien eviteren [vermijden], ende tot dien eynde de Pointen van beschryvinge, ofte andere invallende sacken ten eerstenmaele met circumstantien extenderen, ende aenteecken de difficulterende Leden in sijn particuliere Notulen, en soo lange de voorsz Pointen niet geconsenteert, ofte de voorschreve saecken niet absolutelijck ter eenre ofte ter andere zyde afgedaen zijn, geene nieuwe extentien daer van maecten, ten ware eenige notabele veranderinge daer inne ware voorgevallen; sullende gehouden wesen alle Ordonnantie, Acten, Placcaten, Consenten, Resolutien, ende andere Depesches van importantie, selfs te extenderen, en voor het hoofd van elcke Depesche het sommier inhouden van dien te annoteren.

Artikel xvii [*Ambtelijke / uitvoerende functie: resumptie resoluties*]

Item, sal besorgen, dat alle morgen in de Vergaderinge de Resoluties des daeghs tevoren ghenomen, ende die van Saturdagh, des Maendaghs daer aen volgende werden resumeert; met dien-verstande nochtans, dat de Resolutien die promter executie zijn vereysschende, noch ten selven dage dat die ghenomen zijn (is het doenlijck) geresumeert, ende van stonden aen sulcks, ende daer het behoort, ter executie ghestelt werden; ende wat aengaet de Resolutien op den lesten dagh in elcke Vergaderinge te nemen, sal den Raedt-Pensionaris de selve datelijck, ende voor het dmitteren [uiteengaan] van de Leden, in gevalle de selve gedisponeert konnen worden soo lange te vertoeven, ten minste kortelijck soo het de tijdt of materie anders niet en soude willen toelaten, op het papier brengen, ende de Vergaderinge voorlesen, omme de intentie van de Leden wel gevat zijnde, terstont daer naer voor gearresterde Resoluties te mogen werden uytgegeven; ende alsoo tot laste van den Secretaris staen de extensien van de Apostillen [kanttekening] ende Appointementen op de ordinars Requesten, soo sullen de selve, van importantie wesende, by den Raedt-Pensionaris ende Secretaris te samen werden geresumeert, al eer de selve sullen werden uytgegeven.

Artikel xviii [*Ambtelijke functie: resolutie doorgeven aan secretaris Staten van Holland*]

Sal besorgen, dat de resumptie van de Resolutien gedaen zijnde, daer van noch dien avondt, ofte uytterlijck des daeghs daer aen, in handen van den Secretaris van haer Ed. Groot Mog. geleverd werde een wel gecollatonneerde [gecontroleerde] Copie, om door ordre van den selven Secretaris ten spoe-

dighsten te werden geregistreert, op dat soo de Leden van de Vergaderinge, als 't Collegie van de Gecommitteerde Raden, des van nooden hebbende, van behoortijcke Extracten mogen werden gedient.

Artikel XIX [*Ambtelijke functie: bijhouden register binnenkomende stukken*]

Sal onder een pertinent ende perfect Register ende Index redigeren in goede ordre alle de Boecken, Stucken, Brieven en Papieren, het gemeene Landt concenterende, die in sijne handen sullen komen, ende die gene van de selve, op de welcke geen verdere Resolutien te vallen staen, alle Jaren onder recepisse [reçu] overleveren in handen van de Bewaerder van de Chartres van haer Ed. Groot Mog.

Artikel XX [*Ambtelijk functie: lidmaatschap specifieke commissies*]

Sal oock, eenige Leden by haer Ed. Groot Mog. tot particuliere besoignes gecommitteert wesende, ten selven dage dat de Resolutie daer toe sal zyn genomen, ofte uyterlijck des daegs daer aen 't Lidt, het welck in de Commissie de eerste is, doen behandigen de Acte Commissoriaiel, oock een bysondere Lyste houden van soodanige Commissien, midtsgaders notitie van de saken, die by enige Leden overgenomen ofte opgehouden zijn, ende alle welcke eenmaal over sulcks, sonder merckelijcke verhinderung in de publike deliberatien kan geschieden, yder Lidt het welck of in Commissie de eerste sal zijn, ofte eenige saecken overgenomen en opgehouden sal hebben, opentlijck ende serieuselijck aanmanen, ten eynde de voorsz Besoignes, en de overgenomen sacken respectie, naer behoren mogen werden gevordert.

Artikel XXI [*Ambtelijke functie: aanwezigheid in GR en Staten-Generaal*]

Sal by absentie van de Vergaderinge, buyten merckelijck verlet ofte wichtige redenen ter contrarie, alle dagen, des voor en naermiddaghs, als 't Collegie van de Gecommitteerde Raden by een komt, hem aldaer op de gestelde uyre laten vinden, om alle deliberatien van gewichte, en oock de Pleydoyen, soo veel doelijck, by te wonen, en des voormiddaghs nevens de Heeren Gecommitteerde Raden, welckers tourbeurte het wesen sal, ter Generaliteyt te verschynen, sijn mede aldaer te laten vinden.

Artikel XXII [*Ambtelijke functie: verslag doen aan Staten van Holland*]

Sal rapport doen aen haer Edele Groot Mog. in 't begin van elcke Vergaderinge, wat zedert het scheidten van de laetst voorgaende Vergaderinge ter Generaliteyt, en in 't Collegie van de Gecommitteerde Raeden, van consideratie voorgevallen sal zyn, en voorts van tijdt tot tijdt van 't geene dagelijcks ter Generaliteyt van gewichte sal wesen gepasseert.

Artikel xxiii [*Ambtelijke / politieke functie: correspondentie Staten van Holland*]
Sal geen Missiven aen de Staten, of Gecommitteerde Raeden geaddressert, ende den Staet van den Lande betreffende, mogen achterhouden, maer die ter eerster occasie naer den ontfang van de selve moeten voortbrengen, om gelezen, ende den inhoudt van dien geweten te werden.

Artikel xxiv [*Ambtelijke / politieke functie: correspondentie Nederlandse diplomaten*]

Sal met de Ministers van desen Staet, buyten 's Landts residerende, van tijdt tot tijdt corresponderen, om deselve bequaem te maecken tot uytwerkinge van de intentie van de Regeringe, en tot dien eynde specialijck aen de selve suppediteren, en overschryven alle de Resolutien hier genomen werdende, en 't gunt verders in den Staet passeert, insonderheydt oock de redenen, expedienten ende argumenten, die hy sal oordelen de voorsz Ministers tot uytvoeringe van hunne last ende Commissie dienstigh te sullen wesen; welverstaende, dat hy eenige saken van teere consideratien aen deselve Ministers overschryvende, daer van communicatie geven sal aen de Heeren Staten, soo wanneer haer Ed. Groot Mog. Staetsgewyse vergadert sullen wesen, of andersints aen de Heere der selver Gecommitteerde Raden, daer by mede bescheidende de Heeren van het Noorderquartier, ter Vergaderinge van haer Ho. Mo. gedeputeert, ende dat hy oock ghehouden sal zyn te bewaren de Minuten van de voorsz Brieven van correspondentien, om t'allen tyden, des by haer Ed. Groot Mog. vermaent zynde, daer van exhibitie en lecture te kunnen doen.

Artikel xxv [*Politieke functie: correspondentie buitenlandse diplomaten en vorsten*]

Sal aen Ministers van Koningen, Republiken, Princen, Potentaten, Staten ofte Steden, Vrunden, ofte Geallieerden van desen Staet, d'occasie ende gelegtheydt sulcks presenterende ofte vereysshende, met behoorlijcke circumspectie geven communicatie van soodanige saecken ende advisen, als hy sal oordelen op hare respective Heeren ende Meesters reflectie te hebben, ofte de gemelte Ministers aengenaem te sullen zyn, ende met dienst, immers sonder ondiens van dese Staet henluyden gecommuniceert te sullen kunnen werden, oock wederomme uyt de ghemelte Ministers ontfangen openinge van alle alsulcke saecken, als de selve aen hem reciproquelijck sullen gelieven te communiceren, doende van de pointen, die daer inne souden mogen influeren ofte resideren, uyt welckers kennisse aen de Regeringe hy sal oordeelen eenige vrucht getrocken te kunnen werden, rapport in de Vergaderinge van de Staten, ofte by absentie van de selve aen de Heeren Gecommitteerde Raden, in presentie van de Heeren Gedeputeerden van West-Vrieslandt ende den

Noorderquartiere, ter Vergaderinge van de Heeren Staten Generael in loco zijnde, om daer op reflectie gemaectt, of Resolutie genomen te werden, ten meesten dienste van den Lande.

Artikel xxvi [*Ambtelijke, uitvoerende en politieke functie: financiën bijhouden*]

Sal oock gehouden zyn pertinentelijck ende punctuelijck sich van tijdt tot tijdt te informeren op den staet der Financien van Hollandt ende West-Vrieslandt, omme t'elckens by den aenvangh van de Vergaderinghe, met communicatie ende by goetvinden van de Gecommitteerde Raeden, ende voorts t'allen tyden, des versocht zynde, openinge te doen van de ware gelegentheydt van dien, mitsgaders van de veranderinge die daer inne soude mogen wesen gevallen, sonder nochtans hem te onderwinden [op zich nemen, mee bemoeien] het ordonneren ofte distribueren van 't stuck van de Finantie, maer daer mede laten gewerden de Heeren Gecommitteerde Raden, die hy, des versocht zynde, sal gehouden zijn daer op te dienen van advis.

Artikel xxvii [*Verbod inmenging benoemingen*]

Ende sal hem op den Eedt verboden wesen, sich eenighsints te bemoeien met het verkiesen ofte stellen van eenige Officieren, Vroedschappen ofte andere Magistraten, en het vergeven van Ampten in de Steden ofte ten platten Lande, oock niemandt, wie die soude mogen wesen, in de Vergaderinge van de Staten, of by de Gecommitteerde Raeden, ofte by Sijne Hoogheydt, ende in de Generaliteyt, niet anders dan volgens Resolutie van de Staten of Gecommitteerde Raden, ofte ten reguarde van Ampten, daer op de ordinaris Gedeputeerden ter Generaliteyt sonder rugge-spraecke disponeren, niet dan met communicatie ende goetvinden van de selve haer Ed. Groot Mog. Gedeputeerden aldaer, nocte oock elders yemandt tot Officieren van Justitie, Finantie of andere, het zy Militaire, het zy Politique Amten, opentlijck noch bedectelijck mogen recommanderen, het en ware sijn Raedt-Pensionaris naeste Vrunden tot Susters ende Broeders Kinderen inclus, het welck als dan aen sijne discretie gelaten wert; wel-verstaende, dat het den Raedt-Pensionaris in 't reguard van alle anderen vry sal staen, sijne sentimenten, en consideratien over de Persoonen te uyten, soo wanneer hem het selve by Haer Ed. Groot Mog., den hoogh-gemelten Heere Prince van Orange, de gemelte Heeren Gecommitteerde Raeden, eenigh Lidt, ofte Leden van haer Ed. Groot Mog. Vergaderinge, ende de Heeren Gedeputeerden ter Generaliteyt soude mogen werden geveert of gevraegt, sonder sigh echter in eenige sollicitanten, ofte recommandatien te mogen inlaten, dan alleen ten aensien van sijne Vrunden als vooren.

Artikel xxviii [*Verplichting om aan commissiereizen deel te nemen*]

Sal mede alle Commissien en Reysen, die hem by de Staten binnen de Geunieerde Landen te laste geleydt soudén mogen worden, neerstelijck en getrouwelijck achtervolgen.

Artikel xxix [*Woonplaats en toestemming voor verblijffelders*]

Sal, geduyrende synen dienst, sijn ordinaris woonplaetse hebben in den Hage, en buyten deselve niet mogen vernachten als met voorweten en goedvinden van de Heeren Gecommitteerde Raden, ende sich niet buyten de Geunieerde Provincien begeven als met kennisse ende verlot van de Staten selfs.

Artikel xxx [*Verbod aannemen geschenken*]

Ende sal den voorsz Raedt-Pensionaris Eedt doen, dat hy hem naer alle de voorsz Pointen, naer uytterste vermogen sal reguleren, en voorts al tot dienste van de Lande van Hollandt en West-Vrieslandt doen, dat een goedt ende getrouw Raedt-Pensionaris schuldigh is, en behoort te doen; oock geene giften, gaven ofte geschencken by de beschreve Rechten eenighsints verboden, mogen ontfangen, genieten ofte profiteren, ofte doen ontfangen, genieten ofte profiteren, en dat van niemandt, het zy Steden, Collegien, Compagnien, Kameron, Personagien, ofte particuliere Persoonen, ten ware nochtans dat hy wiste dat die geene, de welcke aen hem yets, by de beschreve Rechte gepermitteert, mochten komen aen te bieden, eenige saken, aen haer Ed. Groot Mog. of der selver Gecommitteerde Raden, te doen hadde, ofte apparentelijck te doen soude krygen, in welcken gevalle hy niets ter werelt, hoe kleyn of gering het oock soude mogen wesen, sal mogen aennemen.

Artikel xxxi [*Verbod aannemen geschenken voor klerken*]

Sal mede, soo veel in hem is, besorgen, dat sijne eerste en andere Clercquen, geen giften, gaven, ofte geschencken komen te ontfangen, genieten ofte profiteren, doen ontfangen, genieten, ofte profiteren van eenige dingen, hoe kleyn die oock soudén mogen wesen, selfs niet van eetbare Spijse ofte Dranck, en dat van niemandt, hetzy Steden, Collegien, Compagnien, Kameron, Personagien, of particuliere Persoonen, onder wat prætext het oock soude mogen wesen.

Artikel xxxii [*Bezoldiging*]

Voor welcke diensten den voorsz Raedt-Pensionaris jaerlijcks voor Pensioen ofte Gagie genieten sal uyt de Gemeene Landts Imposition, de somme van 6000 Caroli guldens, daer van t'elcken vierendeel-jaers, een vierendeel sal werden betaelt.

Artikel xxxiii [*Termijn ambtsperiode*]

Den dienst van den Raedt-Pensionaris sal duyren den tijdt van vijf Jaren, welke ge-expireert zynde, van nieuws sal werden gedelibereert op het verkiesen van eenen anderen, ten ware met de meeste stemmen goetgevonden wierde desen wederom in dienst aen te nemen op dese Instructie, die oock van nieuws in de Vergaderinge gelesen, ge-examineert, gearresteert, en by desen besworen sal werden; ende sal geduyrende synen dienst, synen rang en sessie moeten nemen beneden de Staten, en Gecommitteerde Raden respectie ende de Leden van dien.

Artikel xxxiv [*Verbod om bij ander gewest als raadpensionaris in dienst te treden*]

Ende in soo verre hy in desen dienst niet en wordt gecontinueert, sal geene andere Staten buyten de provincie van Hollandt moghen bedienen, als met consent ende voorweten van de Heeren Staten.

Aldus gearresteert in de volle Vergaderinge van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten voornoemt, in den Hage den negentienden Augusti 1672

Bijlage 2: categorieën pamfletten uit de Tweede Engelse Oorlog**Categorie 1 Pamfletten over de vloot na de slag bij Lowestoft**

<i>Knuttelnr.</i>	<i>Titel</i>	<i>Genre</i>	<i>Functie</i>
9068	<i>Hollantsche-ontsteltenis Noort-Hollander, Zuyt-Hollander ende een Amsterdammer</i>	Dialogoog	Opiniëren
9069	<i>Neerlander en Engelsman t'samen redenkavelende over den Zee-strijt</i>	Dialogoog	Opiniëren
9070	<i>Dampraatje over de laatste Zee-slag</i>	Dialogoog	Opiniëren
9077	<i>Papieren kogels geschooten in 't hondert van de Laf-hertige Capiteynen</i>	Gedicht	Opiniëren
9117	<i>Conferentie en samen-spraek tusschen den Dogg en den Leeuw [...]</i>	Gedicht	Opiniëren
9117A	<i>De Wakende Leeuw</i>	Gedicht	Opiniëren
9121	<i>Den Engelsen Blixem, Welck is de Zee [...]</i>	Verhandeling	Opiniëren
9125	<i>Openhertigh discours over de jegenwoordige gelegenteyt der Saecten tusschen een reghent, capiteyn en coopman</i>	Dialogoog	Opiniëren
9125A	<i>Buer-Praetje tusschen een Borger en een Matroos, Aengaende de ghelegentheydt deses Tijds</i>	Dialogoog	Opiniëren
9125B/9140	<i>Zeelandts Discours Waer in getoont wert waerom desen Oorlogh met Engelandt is aengevangen [...]</i> Gestelt in 't Samen-spraek, tusschen een matroos, een soldaet en een borger	Dialogoog	Opiniëren
9141	<i>Dispuyt en Twist Spruytende Door t'Samen-spraeck tussen een Engelsman, Hollander, Zeeuw ende Schipper [...]</i>	Dialogoog	Opiniëren

aantal

11

Categorie 2 Pamfletten over het optreden van de gedeputeerden

9072	<i>Brief vande H. Gedeputeerden in Texel [...]</i>	Brief	Informereren
9096/9096A	<i>Pertinent ende Autenticq Verhael [...]</i>	Nieuws-bericht	Informereren
9102	<i>Zee-Journael, ofte Autenticq Verhael [...]</i>	Nieuws-bericht	Informereren
9108	<i>Het derde deel ofte lesten Zee-Tocht vande Groote Zee-Vloot Des Vereenden Nederlantschen Staets deses jaers 1665</i>	Overheids-publicatie	Informereren
9245A	Copie van een Missive, aen een goet Vrient [...]*	Nieuws-bericht	Informereren
<i>aantal</i>			<i>6</i>

Categorie 3 Pamflet van De Witt over de deputatie op de vloot

9245A	Copie van een Missive, aen een goet Vrient [...]*	Nieuws-bericht	Informereren
<i>aantal</i>			<i>1</i>

* Dit pamflet gaat over allebei de onderwerpen en staat daarom twee keer in deze tabel.

Archieven

Archieven

Erfgoed Leiden en omstreken, Leiden

Stadsarchief Leiden (Stadsbestuur (SAII)), toegangsnr. 0501A

I Archief van het algemeen en dagelijks bestuur

Vroedschapsresoluties, 1672-1688, inv.nr. 522

III Archief van de gedeputeerden ter dagvaart

Stukken van de gedeputeerden ter dagvaart, inv.nr. 9274

Stukken binnengekomen bij Pieter Burgersdijk, inv.nr. 9293

Verslagen van de Leidse gedeputeerden ter dagvaart, 1681-1684, inv.nr. 9310

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

Stadsbestuur Zwolle, archieven van de opeenvolgende stadsbestuur, toegangsnr. 0700

Drostambt Salland, toegangsnr. 0032

Drostambt Twente, toegangsnr. 0033

Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

Archief Willem III, Koning van Engeland, Schotland en Ierland, Prins van Oranje, toegang A16

Nationaal Archief, Den Haag

Archief van de Staten-Generaal, toegangsnr. 1.01.02

Archief Familie Fagel, toegangsnr. 1.10.29

Admiraliteitsliassen, toegangsnr. 01.01.46

Archief van het Haagse Besogne, inv.nr. 6

Aanwinsten Eerste Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, toegangsnr.

1.11.01.01

- Verbaal Johan de Witt e.a. als gedeputeerden op de vloot, juli-november 1665, inv.nr. 302
Archief van de Staten van Holland, toegangsnr. 3.01.04.01
Archief Ridderschap en Edelen van Holland en West-Friesland, toegangsnr. 3.01.06
Archief Dagvaarten en Besognes van stemhebbende Steden
Dordrecht, toegangsnr. 3.01.08.04
Hoorn, toegangsnr. 3.01.08.08
Archief raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, toegangsnr. 3.01.14
Archief raadpensionaris Adriaan Pauw, toegangsnr. 3.01.16
Archief raadpensionaris Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17
Archief raadpensionaris Gaspar Fagel, toegangsnr. 3.01.18

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

- Archief van de Vroedschap: resoluties met munimenten of bijlagen, toegangsnr. 5025
Munimenten bij de vroedschapsresoluties, inv.nr. 107 en 108
Archief van de Burgemeesters; missiven aan de burgemeesters, toegangsnr. 5026
Cornelis Witsen, burgemeester en gedeputeerde ter Staten-Generaal, 1684-1685, inv.nr. 115, film 8048
Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen, toegangsnr. 5028
Geschillen met de stadhouder over troepenwerving en herstel goede correspondentie, 1683-1684, inv.nr. 497
Geschillen met de stadhouder 1683-1684, over de verzegeling van de stadspapieren in het Logement van Amsterdam in Den Haag, inv.nr. 498
Archief van de Burgemeesters: missiven en notulen van gedeputeerden ter dagvaart, toegangsnr. 5029
Aantekeningen van de vergaderingen van de Staten van Holland en de besognes, 1684, inv.nr. 44
Missiven van de gedeputeerden ter dagvaart aan de burgemeesters, 1683 en 1684, inv.nr. 84 en 85
Collectie stadsarchief Amsterdam: handschriften, toegangsnr. 5059
Collectie Bontemantel, *Resolutiën van den Raad 1653-1686*, 3 delen, inv.nr. 24-26

Westfries Archief, Hoorn

- Oud-archief Medemblik, toegangsnr. 0715-02
Aantekeningen van Medemblik in de vergaderingen van de Staten van Holland, 1587-1645, opgemaakt door de stadssecretaris Frans Pietersz., 1610-1617, inv.nr. 10 t/m 31

Literatuurlijst

Gedrukte primaire bronnen

- [Anoniem], *Resolutien der heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland van consideratie, ende oock voor de toekomende tyden dienende, genomen zedert den aenvangh der bedieninge van den Heer Johan de Witt 1653-1668* (Utrecht 1706).
- [Anoniem], *The Character of an Ill-Court-Favourite: representing the Mischiefs that flow from Ministers of State when they are more Great than Good*, [vertaling uit het Frans] (Londen 1730).
- Avaux, J.A. de Mesme, graaf van, *Negotiatiën van den Heer Graave D’Avaux, Ambassadeur van het Hof van Vrankryk by de Staten Generaal [...]*, [vertaling Pieter le Clerq], 3 delen (Rotterdam 1754).
- Bergh, L.Ph.C. van den, *Intendit tegen Mr. Johan van Oldenbarnevelt. Naar het oorspronkelijke in het Rijks-Archief met eenige bewijsstukken* (’s-Gravenhage 1875).
- Estrades, Godefroï graaf van, *Letters and Negotiations of the Count D’Estrades, Ambassador from Louis XIV to the States -General of the United-Provinces of the Low -Countries, 1663-1669*, 3 delen (Londen 1711) [vertaling van idem, *Lettres, mémoires et négociations de monsieur le comte d’Estrades, ambassadeur de Sa Majesté Très-Chrétienne auprès de leurs hautes puissances messeigneurs les Etats généraux des Provinces Unies de Paris-Bas, pendant les années 1663 jusques 1668 inclus* (Brussel 1709)].
- Colenbrander, H.T., *Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de groote Nederlandsche zeeoorlogen*, 2 delen (’s-Gravenhage 1919).
- [Crouch, Nathaniel], *The unfortunate Court-Favourites of England, exemplified in some Remarks upon the Lives, Actions and fatal Fall of divers Great Man, who have been Favourites to several English Kings and Queens etc.* (6e druk, Londen 1695).

- Fruin, R., G.W. Kernkamp en N. Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, 4 delen, WHG, derde serie, nummer 18, 25, 31 en 33 (Amsterdam 1906-1913).
- Fruin, R., en N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, 2 delen, WHG, derde serie, nummer 42 en 44 (Amsterdam 1919-1922).
- Gramont, Armand de, graaf van Guiche, *Herinnering aan Holland / Memoires du comte De Guiche concernant les Provinces-Unies des Pais-Bas Unité* [Vertaling en uitgave door Ad van der Zee] (1e druk, Londen 1744; z.p. 2013).
- Haak, S.P. (1934), *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, deel 1, RGP 80, Den Haag.
- Huijsen, Coos en Geerten Waling (red.), *Geboortepapieren van Nederland: de Unie van Utrecht, de Apologie van Willem van oranje en het Plakkaat van verlaten in het hedendaags Nederlands* (Amsterdam 2014).
- Huygens, Constantijn jr., *Journal gedurende de veldtochten der jaren 1673, 1672, 1676, 1677 en 1678* (Utrecht 1881).
- Huygens, Constantijn jr., *Journals. Derde deel* (Utrecht 1888).
- Japikse, N., *Notulen gehouden ter Statenvergadering van Holland (1671-1675) door Cornelis Hop en Nicolaas Vivien*, WHG, derde serie, nummer 19 (Amsterdam 1903).
- Japikse, N., *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten Graaf van Portland*, RGP kleine serie, nummer 23, 24, 26, 27 ('s-Gravenhage 1927-1937).
- Kernkamp, G.W., *Hans Bontemantel. De Regeeringe van Amsterdam, soo in't ciivil als crimineel en militaire (1653-1672)*, WHG, derde serie, nr. 7 en 8 (Den Haag 1897).
- Kinschot, G.L.R van, 'Oorspronkelijke brieven van J. Boreel uit Zeeland en van 's Lands vloot aan R. van Kinschot', in: *Codex Diplomaticus Nederlandicus, Historisch Genootschap te Utrecht*, 2^e serie (1852) 1, deel 2, 7-80.
- Scheurleer, H., *Brieven geschreven ende gewisselt tusschen den Heere Johan de Witt, Raedt-Pensionaris en Groot Segel-Bewaerder van Hollandt ende West-Vrieslandt [...]*, 7 delen ('s-Gravenhage 1723-1727).
- Temple, William, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (7^e druk, Londen 1705).
- Trigland, J., *Kerckelycke geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlycke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen [...]* (Leiden 1650).
- [Uyttenbogaert, J.], *De Kerckelicke Historie, Vervattende verscheyden ghedenckwaerdige saken [...]* (z.p. 1647).
- Veenendaal, A.J., *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, deel 2 en 3, RGP nummer 108 en 121 ('s-Gravenhage 1962-1967).

- Vorstio, Conrado, *Tractatus theologicus de Deo sive de natura et attributis Dei* (Steinfurt 1610).
- [Witt, Johan de], *Deductie, ofte declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt; [...] Ingestelt ende dienende tot Justificatie Van 't verleenen van seeckere Acte van Seclusie, Raeckende 't employ van den Heere Prince van Oraigne* ('s-Gravenhage 1654). Kn. 7543. Hertaald door: Serge ter Braake, *De Deductie van Johan de Witt: manifest van de ware vrijheid uit 1654* (Arnhem 2009).
- [Witt, Johan de], *Deductie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, dienende tot aenwysinge van't recht [...] de Staten vande provincien deser Vereenichde Nederlanden elck in't bysonder competerende over, ende ontrent de militie* ('s-Gravenhage 1657). Kn. 7879 en 7880.

Pamfletten

- Copie van den brief des Conings van Groot Britannien, gheschreven aen de E.M. Heeren Staten Generael der Gheunieerde Provincien. Waer in hy zijn Advijs nopende het different tusschen de Remonstranten ende Contra-Remonstranten over-schrijft [...]* (z.p. 1613), Kn. 2061.
- Resolutie vande Doorluchtige Mogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt tot den vrede der kercken [...]* (Den Haag 1614), Kn. 2110.
- Iustificatie vande Resolutie der H.M. Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt genomen den 4. Augusti 1617 op H.M. name inghestelt ende aende Vroetschappen der Steden overghesonden [...]* (Den Haag 1618), Kn. 2502.
- Wy Vrede-rijck, de Recht-Heree, Opperste Gebieder ende Oudtste Voorsitter in de Heylige Vier- en Vry-schare der Landtschap van Over-IJssel* [Deventer 1654], Kn. 7675.
- Brief Van den Heer Vice-Admirael Cornelis Tromp, Aen de Heeren ter Admiraliteyt tot Amsterdam, wegens de Zeeslagh tegens de Engelsche, met den gevolge van dien* (z.p. 1665), Kn. 9053.
- Hollandtse-ontsteltenis, ofte t'Samen-spraeck, tusschen een Noort-Hollander, Zuyt-Hollander, ende een Amsterdammer, over de ongeluckige rescontre vande Hollandtsche oorloghs-vloot, tegens de Engelsche [...] den 13. ende 14. iunij 1665* (Hoorn 1665), Kn. 9068.
- Neerlander en Engelsman t'samen redenkavelende over den Zee-strijt* [z.p. 1665], Kn. 9069.
- Damppraatjen, over de laatste zeeslag, voorgevallen op den 13 en 14 juni 1665, tusschen de twee machtige zee-vlooten van Holland, en Engeland* (z.p. 1665), Kn. 9070.

- Conferentie en samen-spraek, tusschen den dogg. En den leeuw. Leggende in slaep, en wacker gemaect sijnde wort aengeport en gedwongen om te vechten* (z.p. 1665), Kn. 9117.
- De Wakende Leeuw* [z.p. 1665], Kn. 9117A.
- Openhertigh discours over de jegenwoordige gelegenteyt der Saecken tusschen een reghent, capiteyn en coopman* [z.p. 1665], Kn. 9125.
- Buer-Praetje tusschen een Borger en een Matroos, Aengaende de ghelegentheydt deses Tijds* [z.p. 1665], Kn. 9125A.
- Zeelandts Discours Waer in getoont wert waerom desen Oorlogh met Engelandt is aengevangen [...]* Gestelt in 't Samen-spraek, tusschen een matroos, een soldaet en een borger [z.p. 1665], Kn. 9125B en 9140.
- Papieren kogels geschooten in 't hondert van de Laf-hertige Capiteynen* [z.p. 1665], Kn. 9077.
- Pertinent ende Autenticq Verhael, van al 't geen ghepasseert is, in, ende ontrent 's Lands Vloote, 's sedert den Zee-slagh op den 13. Junij 1665 [...]* (z.p. 1665), Kn. 9096A.
- Zee-Journael, ofte Autenticq Verhael Uyt d'annotatien vande Heeren haer Hooghmogende Volmachtigde inde Vloot [...]* (Amsterdam 1665), Kn. 9102.
- Het derde Deel Ofte lesten Zee-Tocht Vande Grootte Zee-Vloot des Vereenden Nederlandscgen Staets, deses iaers 1665 [...]* (z.p. z.j.) [z.p. 1665], Kn. 9108.
- [Johan de Witt], *Copye van een missive, aen een goet vriend geschreven, tot onderrichtinge van het gene gedurende de laetste expeditie ter zee van consideratie is voorgevallen [...]* (Delft 1666), Kn. 9245 en 9245A.
- Natuurlijcke echo, uytgegalmt over't eyndt van Cornelis en Jan de Wit* [z.p. 1672]. Kn. 10396.
- Jan de With vergeleken met Julius Caesar* [z.p. 1672], Kn. 10425.
- Bericht van een liefhebber der waarheit aan sijn vriend, over de tegenwoordige toestant van saken* (z.p. 1684), Kn. 12125A
- Nader bericht van een liefhebber der waarheit aen sijn vrind. Nopende de swevende verschille over de wervingh* (z.p. 1684), Kn. 12128
- [Gaspar Fagel], *Missive van een regent ter vergaderinge van [...] de heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, op den 16 februarij 1684 präsent zijnde geweest, aen een ander regent; over t'gene aldaer [...] voorgevallen is, by occasie van de communicatie van seeckere missive van den heere grave d'Avaux* (z.p. 1684), Kn. 12130.
- De waarheid aan Philalethes* [z.p. z.j.], Kn. 12133C
- Antwoord, op een missive van een regent, onder de name van Philalethes geschreven, aen een also genaemde ander regent* (z.p. 1684), Kn. 12134.
- Onnut discours, over de Antwoort op een missive geschreven by een regent, &c* (z.p. 1684), Kn. 12136

- Antwoort op het soo genoemde onnute discours, over de antwoorde op een missive geschreven by een regent* (Rotterdam 1684), Kn. 12138.
- Antwoort van Republiquain op het lasterschrift van den nieuwen Vargas [...]* (Amsterdam 1684), Kn. 12142.
- Missive aan N.N. Behelsende eenige remarques over de missieve van een (soo genaemde) Regent ter Vergadering van het E.E. Groot Mogende [...]* (z.p. 1684), Kn. 12146.

Literatuur

- Alberts, Jaco, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013).
- Alphen, Marc van, Jan Hoffenaar, e.a., *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2019).
- Antheunissen, W., 'De raadpensionaris van Holland, eene staatsrechtelijke-historische schets', in: *Tijdschrift voor geschiedenis, landen volkenkunde*, 34 (1919) III, 306-339.
- Asch, R.G., "Lumine solis." Der Favorit und die politische Kultur des Hofes in Westeuropa', in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat* (2002) 21-38.
- Asch, R.G., 'Schlußbetrachtung. Höfische Gunst und höfische Günstlinge zwischen Mittelalter und Neuzeit. 18 Thesen', in: Jan Hirschbiegel en Werner Paravicini, *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert*, Ostfildern (2004) 515-531.
- Asch, R.G., 'Patronage, Friendship and the Politics of Access: The Role of the Early Modern Favourite Revisited', in: Raeymaekers en Derks, *The Key to Power?* (2016) 178-201.
- Bahl, Peter, *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens [Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Beiheft 8]* (Keulen, Weimar en Wenen 2001).
- Beddard, Robert (red.) *The Revolutions of 1688* (Oxford 1991).
- Beliën, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Bender, James, *Dutch Warships in the Age of Sail 1600-1714. Design, Construction and Fates* (Barnsley 2014).
- Bérenger, Jean, 'Pour une enquête européenne: le problème du ministériat au XVIIIe siècle', *Annales*, 29 (1974) 1, 166-192.
- Bérenger, Jean, 'The Demise of the Minister-Favourite, or a Political Model at Dusk', in: Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite* (1999) 256-268.
- Bergin, Joseph en Laurence Brockliss [eds.], *Richelieu and his age* (Oxford 1991).

- Black, Jeremy, *European International Relations 1648-1815* (Basingstoke en New York 2002).
- Blockmans, Wim, *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800*, (2^e druk, Amsterdam 2020).
- D.P. Blok [et al], *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 delen (Bussum 1981-1982).
- Bockel, Jeroen van, *Gevormde kaders. Bureaucratische en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* (Delft 2009).
- Boogman, J.C., 'De raison d'état-politicus Johan de Witt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975) III, 379-407.
- Boogman, J.C., *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist* (Amsterdam en New York 1988).
- Boyden, James, "'Fortune Has Stripped You of Your Splendour": Favourites and their Fates in Fifteenth- and Sixteenth-Century Spain', in: Brockliss en Elliott, *The World of the Favourite* (1999) 26-37.
- Pepijn Brandon, Lex Heerma van Voss en Annemieke Romein (red.), *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents* (Abingdon-on-Thames 2022)
- Brockliss, L.W.B., 'Concluding Remarks: The Anatomy of the Minister-Favourite', in: idem en J.H. Elliott, *The World of the Favourite* (1999) 279-309.
- Broeyer, Frits, *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618. Maurits' zwaard* (Utrecht 2018).
- Brown, Jonathan en J.H. Elliott, *Een paleis voor een koning: het Buen Retiro en het hof van Filips IV* (Amsterdam 1993).
- Brown, Jonathan, "'Peut-on Assez Louer Cet Excellent Ministre?" Images of the Favourite in England, France and Spain', in: *The World of the Favourite*, 223-235
- Browning, Andrew, *Thomas Osborne, Earl of Danby and Duke of Leeds 1632-1712*, 3 delen (Glasgow 1951).
- Bruijn, J.R. (red.), *De 7 Provinciën. Een nieuw schip voor Michiel de Ruyter* (Franeker 1997).
- Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- Bruin, Guido de, 'De soevereiniteit in de republiek: een machtsprobleem', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) I, 27-40.
- Bruin, Guido de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991).

- Bruin, Guido de, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 114 (1999) 1, 16-38.
- Bruin, Guido de, 'Political Pamphleteering and Public Opinion in the Age of De Witt (1653-1672)', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders, *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (2011) 63-95.
- Burckhardt, Johannes, *Der Krieg der Kriege. Eine neue Geschichte des Dreißigjährigen Krieges* (Stuttgart 2018).
- Bussemaker, C.H.Th., *Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk*, 2 delen ('s-Gravenhage 1888).
- Castiglione, Baldassar, *Het boek van de Hoveling* [vertaling en inleiding Anton Haakmat] (Amsterdam 1991).
- Clark, Christopher, *Iron Kingdom. The Rise and Fall of Prussia, 1600-1947* (Cambridge (MA) 2006).
- Claydon, Tony, *William III* (Londen en New York 2002).
- Claydon, Tony en Charles-Édouard Levillain, *Louis XIV Outside In. Images of the Sun King Beyond France, 1661-1715* (Farnham 2015).
- Cossee, Eric, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt', in: T.G. Kootte (samenstelling), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 8-35.
- Cossee, Eric, Joost Röselaars en Marthe de Vries (red.), *Tolerantie in turbulente tijden. Johannes Wtenbogaert (1557-1644) en denkers van nu over verdraagzaamheid* (Utrecht 2019).
- Cruyningen, Arnout van, *Johan van Oldenbarnevelt. Grondlegger van de Nederlandse staat (1547-1619)* (Utrecht 2019).
- Deen, F., D. Onnekink en M. Reinders, *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Leiden 2011).
- Deursen, A.Th. van, *Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612)* (Amsterdam 1965).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, (1^e druk 1974; 3^e druk Amsterdam 2016).
- Deursen, A.Th. van, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet', in Groenveld en Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht* (1979) 136-154. Ook te vinden in: idem, *De hartslag van het leven*, 307-321.
- Deursen, A.Th. van, 'De raadpensionaris Jacob Cats', in: idem, *De hartslag van het leven*, 362-374.

- Deursen, A.Th. van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: D. Blok [et al], *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 delen (Bussum 1980) deel v, 350-387.
- Deursen, A.Th. van, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996).
- Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000).
- Downing, B.M., *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton 1992).
- Dral, Wim, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim 1693-1746* (Hilversum 2016).
- Dreiskämper, Petra, 'Redeloos, radeloos, reddeloos'. *De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998).
- Duindam, Jeroen, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780* (Cambridge 2003).
- Duindam, Jeroen, 'Der Günstling global? Favourites and Faction at Early Modern Courts', bijdrage aan de artikelenreeks *Aufstieg und Fall an den europäischen Höfen des Mittelalters* (2015). <https://mittelalter.hypotheses.org/6524>, 15-12-2020
- Ebbinghe Wubben, F.A., *Geschiedenis van het beleg der stad Hasselt in den jare 1657* (Zwartsluis 1861).
- Edwards, Elisabeth, *Amsterdam and William III: the role of influence, interest and patronage on policy-making in the Dutch Republic, 1672-1684*, dissertatie University College London (Londen 1998).
- Edwards, Elisabeth, 'An Unknown Statesman: Gaspar Fagel in the Service of William III and the Dutch Republic', *History* (2002) 87, 353-371.
- Edwards, Elisabeth, 'Amsterdam and the Ambassadors of Louis XIV 1674-1685', in: Tony Claydon en Charles-Édouard Levillain, *Louis XIV Outside In. Images of the Sun King Beyond France, 1661-1715* (Farnham 2015) 187-207.
- Eijken, E.D., A.J. Mensema e.a., *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle [1978]).
- Ekberg, Carl J., *The failure of Louis XIV's Dutch War* (Chapel Hill 1979).
- Elias, J.E., *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* ('s-Gravenhage 1923).
- Elias, J.E., *De vlootbouw in Nederland in de eerste helft der 17^e eeuw* (Amsterdam 1933).
- Elliott, J.H., *Europe Divided 1559-1598*, (1^e druk 1968; 2^e druk, Oxford 2000).
- Elliott, J.H., *Richelieu and Olivares* (Cambridge 1984).
- Elliott, J.H., *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline* (New Haven en Londen 1986).

- Elliott, J.H. en L.W.B. Brockliss (red.), *The World of the Favourite* (New Haven & Londen 1999).
- Enno van Gelder, H.A., *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547-1626*, dissertatie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1918).
- Ertman, Thomas, *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and early modern Europe* (Cambridge en New York 1997).
- Essen, Arend van, 'De "taffel" in de slaapkamer: De nalatenschap van Simon van Slingelandt (1664-1736) in handen van de biograaf', in *Nieuwe Tijden: Over vroegmoderne geschiedenis*, 2 (2018) 2, 87-108.
- Essen, Arend van, *Staatsbelang boven regentengezang. De politieke traktaten van Simon van Slingelandt (1664-1736) en het functioneren van de Republiek*, dissertatie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2021).
- Feros, Antonio, 'Twin souls: monarchs and favourites in early seventeenth-century Spain', in: R.L. Kagan en G. Parker, *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott* (Cambridge 1995) 27-47.
- Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek* (1^e druk 1960, 4^e druk Amsterdam 1972).
- Fölting, H.P., *De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland* ('s-Gravenhage 1976).
- Fouw jr., A. de, *Onbekende raadpensionarissen* (Den Haag 1946).
- Franken, M.A.M., *Coenraad van Beuningens politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966).
- Frijhoff, W.Th.M. en M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* ('s-Gravenhage 1999).
- Frijhoff, Willem en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004).
- Fruin, Robert, *Tien jaren uit den 80 Jarigen Oorlog 1588-1598* (1^e druk 1861; 7^e druk, 's-Gravenhage 1899).
- Fruin, Robert, 'De staatkunde van Oldenbarnevelt', in: idem, *Verspreide geschriften*, deel IX, 105-109.
- Fruin, Robert, 'Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland', in: idem, *Verspreide geschriften*, deel V, 1-195.
- Fruin, Robert, *Verspreide geschriften* [eds. P.J. Blok e.a.] 10 delen ('s-Gravenhage 1900-1904).
- Fruin, Robert, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (1^e druk 1901; fotomechanische herdruk, 's-Gravenhage 1980).
- Gabriëls, A.J.C.M., 'De edel mogende heeren Gecommitteerde Raden van de Staaten van Holland en Westvriesland, 1747-1795. Aspecten van een buitencommissie op gewestelijk niveau', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94 (1981) 527-564.

- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderslijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990).
- Gebhard, J.F., *Het leven van mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717)*, 2 delen (Utrecht 1881-1882).
- Geyl, Pieter, *Oranje en Stuart* (Utrecht 1939).
- Goldfarb, Hiliard, *Richelieu. Art and Power* (Gent 2002).
- Graaf, R.H. de, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)*, dissertatie Universiteit Utrecht (Utrecht 2009).
- Graves, M.A.R., *The Parliaments of Early Modern Europe* (Harlow 2001).
- Greve, H.E., 'Het ambt en de instructie van den raadpensionaris', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4de reeks (1902) 2, 367-390.
- Groenveld, S., *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).
- Groenveld, S. en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wordings- en werking van een verbond en verbondsacte* (Den Haag 1979).
- Groenveld, S., *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984).
- Groenveld, S., 'Adriaan Pauw (1585-1653), een pragmatisch Hollands staatsman', *Spiegel historiael* (1985) IV, 432-439.
- Groenveld, S., *Evidente factiën in den Staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17^e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990).
- Groenveld, S., "'J'equippe une flotte tres considerable": The Dutch Side of the Glorious Revolution', in: R. Beddard [eds.], *The Revolutions of 1688* (Oxford 1991).
- Groenveld, S., 'Politieke verhoudingen', in: P. Brusse en W. Mijnhardt (red.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel II 1550-1700* (Zwolle 2012) 193-194.
- Groenveld, S., 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris. De eerste fase van een Hollands ambt, 1477-1621', *Holland. Historisch tijdschrift*, 45 (2013) 1, 2-13.
- Groenveld, S., *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog. Twaalf artikelen over de periodes 1559-1652* (Hilversum 2018) 13-30.
- Groenveld, S., 'De Nederlanden en de Guliks-Kleefse erfopvolging, ca. 1592-1614. Oorlogsdreiging voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog* (2018) 206-238.
- Groenveld, S., 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Republiek voor en na de Munsterse Vrede', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog* (2018) 260-286.

- Haan, Jaap de, 'De schaduw van Cornelis. Cornelis de Witt in de historiografie', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116 (2003) IV, 473-494.
- Haan, Jaap de, 'Van staatsgezind tot liberaal. De beeldvorming over Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005) I, 28-47.
- Haan, Jaap de, 'Johan de Witt als ideale hoveling' (2018), gepubliceerd via HuygensING: http://resources.huygens.knaw.nl/BriefwisselingJohandeWitt/Blogs/20180523_hoveling
- Haan, Jaap de, 'Een staatsman in het nauw. Johan van Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten', *Jaarboek Werkgroep XVIIe eeuw 2019* (Hilversum 2019) 13-30.
- Haitsma Mulier, E.O.G. en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1991).
- Harline, Craig E. [eds.], *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe. Collected Essays of Herbert H. Rowen* (Dordrecht 1992).
- Harms, Roeland, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011).
- Harris, Tim, *Politics under the later Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660-1715* (Londen en New York 1993).
- Harris, Tim, *Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy* (Londen 2006).
- Hart, Marjolein 't, *Oorlog en ongelijkheid. Een inclusieve geschiedenis van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2022).
- Hart, P. 't en M. ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolte* (Amsterdam 2004).
- Hart, P. 't, 'De politieke leider', in: *De leiderschapsbox* [Managementboek] (z.p. 2012).
- Hart, P. 't, *Understanding public leadership* (Londen 2014).
- Hartman, Jan, Jaap Nieuwstraten en Michel Reinders, *Public Offices, Personal Demands: Capability in Governance in the Seventeenth Century Dutch Republic* (Cambridge 2009).
- Haverkate, Jan, *Spindoctors van de Gouden Eeuw. De eerste pamfletoorlog (1654-1675)* (Zutphen 2020).
- Helmers, Helmer, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021).
- Helmers, Helmer, 'Burgerparticipatie en het publieke debat' in: idem, Janssen en Noorman, *De zeventiende eeuw* (2021) 186-207.
- Hill, B.W., *Robert Harley. Speaker, Secretary of State and Prime Minister* (New Haven en Londen 1988).

- Hirschbiegel, Jan en Werner Paravicini (red.), *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert* (Ostfildern 2002).
- Holmes, Geoffrey, 'Sir Robert Walpole', in: idem, *Politics, Religion and Society in England, 1679-1742* (Londen 1986) 163-180.
- Holmes, Geoffrey, *The Making of a Great Power. Late Stuart and early Georgian Britain* (Harlow 1993).
- Holtzapffel, Koen en Marius van Leeuwen (red.), *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit* (Zoetermeer 2010).
- Hoppit, Julian, *A Land of Liberty? England 1689-1727* (Oxford 2000).
- Hove, Jan ten, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005).
- Huizinga, Johan, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw* (1^e druk 1941; 7^e druk, Amsterdam 1998).
- Israel, J.I., *De Republiek 1477-1806*, 2 delen (1^e druk, 1996-1997; 4^e en 2e druk, Franeker 1997).
- Janssen, Geert, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005).
- Japikse, N., 'Verslag van een onderzoek naar ongedrukte resolutiën der Staten van Holland na 1572', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 28 (1907) LXXVIII-CXIII.
- Japikse, N., 'De Dordtse regeringsoligarchie in het midden der 17^e eeuw' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6 (1924) 1, 6-22.
- Japikse, N., *Johan de Witt* (1^e druk 1915; 2^e druk, Amsterdam 1928).
- Japikse, N., *De koning-stadhouder*, 2 delen (Amsterdam 1930-1933).
- Jones, G.W., *West European Prime Ministers* (Londen 1991).
- Jones, J.R., *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (Cambridge 1996).
- Jong, Michiel de en Gerrit Knaap en Henk den Heijer, *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595-1814* (Amsterdam 2015).
- Jong, O.J. de, 'De Unie en religie', in S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979) 155-183.
- Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, 5 delen (1^e druk 1833-1848; 3^e druk, Zwolle 1869).
- Kagan, R.L. en G. Parker, *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott* (Cambridge 1995).
- Kaiser, Michael en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amsträger und Favoriten im Umkreis der Reichfürsten in der Frühen Neuzeit* [Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 32] (Berlijn 2002).

- Kaiser, Michael, 'Der unhöfische Favorit. Eberhard von Danckelman (1643-1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III,' in Idem en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat* (2002) 271-294.
- Kalma, J.J. en K. de Vries (red.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Leeuwarden 1972).
- Kenyon, J.P., 'The Earl of Sunderland and the King's Administration, 1693-1695', in: *The English Historical Review*, 71 (1956) CCLXXXI, 576-602
- Kenyon, J.P., *Stuart England* (Londen 1978).
- Kernkamp, G.W., *Prins Willem II* (Amsterdam 1943).
- Kettering, Sharon, *Power and reputation at the court of Louis XIII. The career of Charles d'Albert, duc de Luynes (1578-1621)* (Manchester 2008).
- Kiesow, Pauline, *The Office of Stadhouder and the Preservation of Unity in the Dutch Republic, 1559-1672*, dissertatie Universiteit van Cambridge (Cambridge 2019).
- Klashorst, G.O. van de, 'De ware vrijheid, 1650-1672', in: Haitsma Mulier en Velema (red.), *Vrijheid* (Amsterdam 1991), 157-185.
- Knapen, Ben, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619* (1^e druk 2005; 2^e druk, Amsterdam 2013).
- Knecht, R.J., *Richelieu* (Harlow 1991).
- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. Schutterijen in Holland 1550-1700* (Hilversum 1994).
- Knevel, Paul, *Het Haagse Bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).
- Kober, Ulrich, 'Der Favorit als "Factotum". Graf Adam von Schwartzenberg als Oberkämmerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm van Brandenburg', in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat* (2002), 231-252.
- Kokken, H., *Steden en staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991).
- Koppenol, Johan, 'Jacob Cats 1577-1660', in: W.Th.M. Frijhoff, P.R. Leentvaar, C. Esseboom en J. Alleblas (red.), *Dordts Biografisch Woordenboek* (2012). Geraadpleegd via www.erfgoedcentrumdiep.nl/biografisch-woordenboek.
- Kooijmans, Luuc, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- Kooijmans, Luuc, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000).
- Koolen, A.W.M en H.M. Brokken, *Inventaris van het archief van de Ridder-schap en Edelen van Holland en West-Friesland, 1572-1795* ('s Gravenhage 1992).

- Kootte, T.G. (samenstelling), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994).
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990).
- Koopmans, J.W., 'De vergadering van de Staten-Generaal in de Republiek voor 1795 en publiciteit', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005) III, 379-396.
- Kuile, Onno ter, *Adriaen Hanneman 1604-1671. Een Haags portretschilder*, dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht (Alphen aan de Rijn 1976).
- Kurtz, G.H., *Willem III en Amsterdam, 1683-1685* (Utrecht 1928).
- Lademacher, H., 'Wilhelm III. von Oranien und Anthonie Heinsius', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 34 (1970) 252-266.
- Leeuwen, Marius van, 'De erfenis van Arminius', in: K. Holtzapffel en M. van Leeuwen, *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit* (Zoetermeer 2010).
- Lesger, Clé, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004) 103-187.
- Levy Peck, Linda, 'Monopolizing Favour: Structure of Power in the Early Seventeenth-Century English Court', in: Brockliss en Elliott, *The World of the Favourite* (1999) 54-78.
- Lieburg, Fred van, *Synodestad. Dordrecht 1618-1619* (Amsterdam 2019).
- Lloyd Moote, A, 'Richelieu as Chief Minister. A Comparative Study of the Favourite in Early Seventeenth-Century Politics', in: Bergin and Brockliss, *Richelieu and his age* (1991) 13-43.
- Lockhart, Paul Douglas, *Sweden in the Seventeenth Century* (Basingstoke en New York 2004).
- Lockyer, Roger, *Buckingham. The Life and Political Career of George Villiers, First Duke of Buckingham 1592-1628* (Londen en New York 1981).
- Lockyer, Roger, *James I & VI* (Londen 1998).
- Lynn, J.A., *The wars of Louis XIV 1667-1714* (Londen en New York 1999)
- Marvick, Elizabeth M., 'Favorites in Early Modern Europe: A Recurring Psychopolitical Role', *The Journal of Psychohistory*, 10 (1983) IV, 463-489.
- McMeeking, Thomas, *The Political Leadership of Prime Minister John Major. A Reassessment Using the Greenstein Model* (Londen 2021).
- Mensema, A.J. en A.J. Gevers, 'De Staten als Soevereinen van Overijssel 1578-1795', in: E.D. Eijken, A.J. Mensema e.a., *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle [1978]) 31-75.
- Molas Ribalta, Pere, 'The Impact of Central Institutions', in: Wolfgang Reinhard (red.), *Power Elites and State Building* (Oxford 1996).

- Mörke, Olav, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Münster 1997).
- Nellen, Henk, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007).
- Nierop, H.K.H. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende ende eerste helft van de zeventiende eeuw* (z.p. [Amsterdam] 1984).
- Nierop, Henk van, *The Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708. Prints, Pamphlets and Politics in the Dutch Golden Age* (Amsterdam 2018). Vertaald als: *De vernuftige etser: het scandaleuze leven van Romeyn de Hooghe* (Amsterdam 2019).
- Noordam, N.F., *De Republiek en de Noordse oorlog, 1655-1660* (Assen 1940).
- Norton, Philip, 'Prime Ministerial Power: A Framework for Analysis', in: *Teaching Politics*, 16 (1987) III, 325-345.
- Norton, Philip, 'Prime Ministerial Power', *Social Studies Review*, 3 (1988) 3, 108-115.
- Norton, Philip, 'Tony Blair and the Office of Prime Minister', in: M. Beech en S. Lee, *Ten Years of New Labour* (Basingstoke en New York 2008) 89-102.
- Norton, Philip, 'Effective prime ministerial leadership?' (2019), gepubliceerd op de website *The Norton View*.
- Nimwegen, Olaf van, 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688* (Amsterdam 2006).
- Nimwegen, Olaf van, *De veertigjarige oorlog, 1672-1712* (Amsterdam 2020).
- Onnekink, David, "'Mynheer Benting now rules over us": the 1st Earl of Portland and the Re-emergence of the English Favourite, 1689-1699', *English Historical Review*, 121 (2006) 492, 1-21.
- Onnekink, David, *The Anglo-Dutch favourite. The career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* (1e druk 2007; 2e druk, Basingstoke en Burlington 2016).
- Onnekink, David, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (Londen 2016).
- Onnekink, David en Gijs Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power* (Cambridge 2019).
- Onnekink, David, 'Het staatsbestel', in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021) 166-185.
- Oudendijk, J.K., *Johan de Witt en de zeemacht* (Amsterdam 1944).
- Panhuysen, Luc, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005).
- Panhuysen, Luc, *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd van Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam 2016).

- Paravicini, Werner, 'Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert', in Jan Hirschbiegel en idem, *Der Fall des Günstlings* (2004) 13-20.
- Parker, Geoffrey, *The Dutch Revolt* (Londen 1977).
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West* (Cambridge 1988).
- Parker, Geoffrey, *Imprudent King: a New Life of Philip II* (New Haven en Londen 2015).
- Parker, Geoffrey, *Emperor: A New Life of Charles V* (New Haven en Londen 2019).
- Pettegree, Andrew en Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading books in the Dutch Golden Age* (New Haven en Londen 2018).
- Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen (Amsterdam 2003-2009). Geraadpleegd via <http://www.etymologie.nl/>
- Platt, Eric, 'A re-examination of English participation in the Vorstius Affair', *Holland. Historisch Tijdschrift*, 40 (2008) 4, 301-326.
- Plumb, J.H., *Sir Robert Walpole. The Making of a Statesman & The King's Minister*, 2 delen (Londen 1956-1960).
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik, Prins van Oranje: een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- Poggi, Gianfranco, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction* (Stanford 1978).
- Pollmann, Judith, 'Dienst en wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het ancien régime', in: W.Th.M. Frijhoff en L.H.M. Wessels, *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime, 1450-1800* (Nijmegen 2006) 216-236.
- Pollmann, Judith, 'Oorlogsgeweld en het zelfbeeld van de Republiek', in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman, *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021) 141-164.
- Pot, C. W. van der, *Bestuurs- en Rechtsinstellingen der Nederlandse Provincies* (Zwolle 1949).
- Prak, Maarten, 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16^e-18^e eeuw, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16 (1989) 28-52.
- Prak, Maarten, *Citizens without Nations. Urban Citizenship in Europe and the World, c.1000-1789* (Cambridge 2018).
- Prak, Maarten, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingdrang* (Amsterdam 2020). (Herziene druk van *Het raadsel van de Republiek*, Nijmegen, 2002).

- Prak, M. en J.L. van Zanden, 'The State and the Economic Acceleration of the Dutch Republic, 1585-1637', in Pepijn Brandon, Lex Heerma van Voss en Annemieke Romein (red.), *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents* (Abingdon-on-Thames 2022) 38-65.
- Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century: the Politics of Particularism* (Oxford 1994).
- Price, J.L., 'De regent', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 26-55.
- Prud'homme van Reine, Ronald, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter, tweede druk* (Amsterdam 1996).
- Prud'homme van Reine, Ronald, *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (Amsterdam 2001).
- Prud'homme van Reine, Ronald, *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013).
- Prud'homme van Reine, Ronald, *Onthoofdingen in de hofstad. De val van de Oldenbarnevelts* (Amsterdam 2019).
- Raeymaekers, Dries en Sebastiaan Derks, *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400-1750* (Leiden 2016).
- Regt, W.M.C., 'Gaspar Fagel', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 3 (Leiden 1914) 382-384.
- Reinders, Michel, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).
- Reinhard, Wolfgang (red.), *Power Elites and State Building* (Oxford 1996).
- Reinhard, Wolfgang, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1999).
- Robberts, Michael, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632*, 2 delen (Londen, New York en Toronto 1953-1958).
- Rohrschneider, Michael, "'... vndt keine favoriten ahn Eurem hoffe haltet": Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten', in: Micheal Kaiser en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat* (2002) 253-270.
- Romein, Jan en Annie, 'Johan de Witt – Ruwaard der vrijheid', in: Idem, *Erfaters van onze beschaving – Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (1e druk 1938-1940; 7e druk, Amsterdam 1956) 368-393.
- Rommelse, Gijs, *The Second Anglo-Dutch War (1665-1667). International raison d'état, mercantilism and maritime strife* (Hilversum 2006).

- Rommelse, Gijs, 'Mercantilisme in de politieke ideologie van de Ware Vrijheid (1650-1672)', in: *Holland. Historisch Tijdschrift*, 40 (2008) 2, 97-113.
- Rommelse, Gijs en Roger Downing, 'The fleet as an ideological pillar of Dutch radical republicanism, 1650-1672', *The International Journal of Maritime History*, 27 (2015) 3, 387-410.
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (1^e druk 1961; 2^e druk, Groningen 1978).
- Roorda, D.J., 'William III and the Utrecht "Government-Regulation": background, events and problems', in: *Low Countries History Yearbook* 12 (1979) 85-109.
- Roorda, D.J., 'Prins Willem III, de koning-stadhouder', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (1979).
- Roorda, D.J., *Rond Prins en Patriciaat. Verspreide opstellen door D.J. Roorda* (Haarlem 1984).
- Roorda, D.J., 'Le secret du Prince. Monarchale tendenties in de Republiek 1672-1702', in: idem, *Rond Prins en Patriciaat. Verspreide opstellen door D.J. Roorda* (1984) 172-192.
- Rowen, H.H., 'John De Witt: The Makeshift Executive in a "Ständestaat"', in: Harline, *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe* (1992) 99-107.
- Rowen, H.H. (1968), 'Management of Estates in the Seventeenth Century: John De Witt, The States of Holland and the States General', in: Harline, *The Rhyme and Reason* (1992) 109-119.
- Rowen, H.H., *John de Witt. Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978).
- Rule, John C. en Ben Trotter, *A World of Paper. Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State* (Montreal 2014).
- Schmidt, Frits, *"Te laate genodigt of in 't geheel vergeten". De positie van Hasselt en Steenwijk binnen het bestuur van het gewest Overijssel 1621-1795* (Kampen 2001).
- Schutte, O., *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers in Nederland 1584-1810* ('s Gravenhage 1982).
- Soll, Jacob, *The Information Master. Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System* (Ann Arbor 2009).
- Spanninga, Hotso, *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012).
- Spijker, W. van't, C.C. de Bruin, H. Florijn, A. Moerkerken en H. Natzijs, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten 1987).

- Stipriaan, René van, *De zwijger. Het leven van Willem van Oranje* (Amsterdam 2021).
- Streng, J.C., 'C.H.Th. Bussemakers 'Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk' na 100 jaar', in: *Overijsselse historische bijdragen (VORG)* 106 (1991) 21-44.
- Streng, J.C., *'Stemme in staat': de bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997).
- Sturdy, D.J., *Fractured Europe: 1600-1721* (Oxford 2002).
- Sturdy, D.J., *Richelieu and Mazarin. A Study in Statesmanship* (Basingstoke 2004).
- Sypesteijn, J.W. van, *Geschiedkundige bijdragen*, 3 delen ('s-Gravenhage 1864).
- Tamse, C.A. (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Leiden 1979).
- Terry, L.D., *Leadership of public bureaucracies. The Administrator as Conservator* (Thousand Oaks, Londen en New Delhi 1995).
- Tex, J. den, *Oldenbarnevelt*, 5 delen (Haarlem 1960-1972).
- Tex, J. den, en Ali Ton, *Johan van Oldenbarnevelt* (Den Haag 1980).
- Thompson, I.A.A., 'The Institutional Background to the Rise of the Minister-Favourite', in: Elliot ten Brockliss, *The World of the Favourite* (1999) 13-27.
- Thomson, Erik, 'Axel Oxenstierna and the Swedish Diplomacy in the Seventeenth Century' in: Paul M. Dover (red.), *Secretaries and Statecraft in the Early-Modern Europe* (Edinburgh 2016) 115-139.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital and European States AD 990-1990* (Cambridge (MA) en Oxford 1990).
- Treasure, Geoffrey, *Mazarin. The Crisis of Absolutism in France* (Londen en New York 1995).
- Treasure, Geoffrey, *Louis XIV* (Harlow en Londen 2001).
- Troost, Wout, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).
- Troost, Wout, *Sir William Temple, William III and the Balance of Power in Europe* (Dordrecht 2011).
- Troost, Wout, 'De invloed van de Tocht naar Chatham op de totstandkoming van het Eeuwig Edict', *Jaarboek Oranje Nassau* (2018) 103-127.
- Troost, Wout, *Hiëronymus van Beverningk tijdens het Rampjaar 1672* (Zutphen 2021).
- Uitterhoeve, Wilfried, *De zaak Oldenbarnevelt. Val, proces en executie* (Nijmegen 2019).
- Veenendaal jr., A.J., 'Inleiding', in idem, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, RGP, Grote serie, nr. 158 ('s-Gravenhage 1976) VIII-XXXIV.

- Veenendaal jr., A.J., 'Who's in charge here? Antonie Heinsius and his role in Dutch Politics', in: J.A.F. de Jongste en A.J. Veenendaal jr. (eds.), *Antonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720* (Den Haag 2002) 11-24.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (2^e druk, Amsterdam 2002).
- Velde, Henk te en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011).
- Verhoeven, Garrelt en Sytze van der Veen, *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw* (Haarlem 2011).
- Vernooij, R.A.M., en E.A. Strasser, *Inventaris van het archief van Casper Fagel, Raadpensionaris van Holland, 1672-1688* (Den Haag 1991).
- Visser, J., 'De Friese stadhouders, De Witt en de Unie', in: J.J. Kalma en K. de Vries (red.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Leeuwarden 1972), 73-90.
- Vroomen, Ingmar, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandsretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672*, dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam 2012). <http://hdl.handle.net/1765/32307>
- Wagenaar, Jan, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*, 21 delen (1^e druk 1749-1759; 2^e druk, Amsterdam 1770).
- Wedgwood, C.V., *Thomas Wentworth, first Earl of Strafford, 1593-1641: a reevaluation* (1^e druk 1935, 2^e druk, Londen 1961).
- Wieseman, W.E., *Casper Netscher and the late seventeenth-century Dutch painting* (z.p. 2002).
- Wilders, Coen, *Patronage in de Provincie. Het Utrechtse netwerk van stadhouder Willem III* (Amsterdam 2015).
- Williams, Patrick, *The great favourite. The Duke of Lerma and the court and government of Philip III of Spain, 1598-1621* (1^e druk 2006, 2^e druk, Manchester en New York 2010).
- Witteveen, Menno, *Reinier Pauw (1654-1636) en Amsterdam. De macht van een man en een stad* (Amsterdam 2022).
- Wolf, J.B., *Louis XIV* (Londen 1968).
- Zandvliet, Kees, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2010).
- Zee, Ad van der, 'Een nieuw schip voor De Ruyter: De Zeven Provinciën', in: J.R. Buijn (red.), *De 7 Provinciën. Een nieuw schip voor Michiel de Ruyter* (Franeker 1997).

Register

- Albert, Charles d', *zie* Luynes 215, 235
Alkmaar 77-78, 87, 93, 114
Alva, Fernando Álvarez de Toledo,
 hertog van (1507-1582) 224
Amsterdam 13-15, 20, 43, 49, 97, 101,
 113, 116, 117, 120, 128, 169, 173, 178-179,
 202-209, 249, 266
Aanslag op 101-102, 110-112, 119
Fagel 42, 169-170, 181-209, 245-247
Maurits 23, 91
Oldenbarnevelt 32, 59-64, 67, 77-95
Overijssel 97-100, 113, 116-117
Staten van Holland 169-170, 187-189
Willem II 101-102
Willem III 23, 42, 170, 181-209, 245
Willem Frederik 33, 112, 117, 119-120
De Witt 37, 51, 100, 124-125, 144-146
Anna van Oostenrijk (1601-1666)
 235-236, 238, nt. 87
Archieven raadpensionarissen 13-14
Arlington, Henry Bennet, graaf
 van (1618-1685) 230 nt. 69.
Arminius, Jacobus (1550-1609) 71, 78,
 245
Assendelft, Barthout van
 (ca. 1440-na 1502) 25, 28, 48
Avaux, J. A. Mesme, graaf d' (1640-1709)
 170, 172, 186, 189, 191-192, 195-197, 199,
 202, 204-206, 208

Banckem, Johan van (ca. 1615-1684) 188
 nt. 57
Banning Cocq, Frans (1605-1655) 97

Bas, Albert (1598-1652) 122 nt. 75
Beecke, Johan van der (1611-1660) 114,
 124, 126, 128-129
Bennet, Henry: *zie* Arlington
Bentinck, Hans Willem, graaf van
 Portland (1649-1709) 172, 220, 231,
 233, 238 nt. 90, 239
Berck, Johan (1565-1627) 91
Bérenger, Jean (1934-) 218-219
Beuningen, Coenraad van (1622-1693)
 174, 184, 187-188, 193
Beverningh, Hieronymus van
 (1614-1690) 103, 122-123, 174
Bezending 88 nt. 97, 119, 189-193, 245
Bicker, Jan (1591-1653) 37 nt. 30, 97, 98,
 111
Bicker, Wendela (1635-1668) 37 nt. 30,
 97, 99
Bleyswijk, Pieter van (1724-1790) 44
Blockmans, Wim (1945-) 215 nt. 10
Bontemantel, Hans (1613-1688) 62 nt. 5,
 100 nt. 2, 101 nt. 5, 113, 114, 116
Boreel, Johan (1621-1673) 135 nt. 5, 140
 nt. 15, 146 nt. 37, 147, 150, 155, 157-160,
 158 nt. 65, 163, 165, 166
Brederode, Johan Wolfert van (1599-
 1655) 117, 119-120
Brielle (Den Briel) 65, 87, 93, 159, 193
Bruin, Guido de (1950-) 37 nt. 28, 52 nt.
 68, 57, 137 nt. 11, 149 nt. 43, 175 nt. 16,
 197 nt. 77
Brun, Charles Le (1619-1690) 179-180

- Buckingham, George Villiers, hertog van (1592-1628) 215, 216, 218-220, 223, 232, 233, 234-236, 238, 240, 244
- Buckingham, George Villiers, tweede hertog van (1628-1687) 230 nt. 69
- Buys, Paulus (1531-1594) 29, 46 nt. 51, 65
- Caesar, Julius (ca. 100-44 v.C.) 211
- Calvijn, Johannes (1509-1564) 64, 70
- Capellen tho Rijssel, Hendrik van der (circa 1580-1659) 124
- Caron, Noël de (ca. 1150-1624) 77, 81, 83
- Castiglione, Baldassar (1478-1529) 212
- Cats, Jacob (1577-1660) 14, 33, 34, 36, 46 nt. 51, 47, 251
- Christina I van Zweden (1626-1689) 238
- Citters, Aernout van (1633-1696) 194
- Clarendon, Edward Hyde graaf van (1609-1674) 215, 223, 230, 234, 240
- Clifford, Thomas, baron Clifford of Chudley (1630-1673) 230 nt. 69
- Colbert, Jean-Bapiste (1619-1683) 13, 225, 226 nt. 50
- Coligny, Louise (1555-1620) 93
- Cooper, Anthony Ashley: *zie* Shaftesbury
- Cortenaer, Egbert (1604-1665) 141
- Cromwell, Oliver (1599-1658) 51, 102-103
- Danby, Thomas Osborne, graaf van (1632-1712) 215, 230, 234, 240
- Danckelman, Eberhard von (1643-1722) 215, 223, 235 nt. 84, 238
- Delft 65, 67, 87, 93, 114, 181, 191, 193, 208
- Deursen, A.Th. van (1931-2011) 11, 15, 36 nt. 26, 43 nt. 40, 56 nt. 78, 57, 68, 71, 72 nt. 44, 76, 87 nt. 92, 89, 93 nt. 113
- Deventer 97, 106, 108-110, 113-119, 123-126, 128-130
- Dordrecht 29, 46, 74, 78, 81-82, 85, 87, 93, 111-112, 114, 144
- Downing, George (1623-1684) 135, 158
- Dudley, Robert, *zie*: Leicester
- Duinkerken 68
- Duyck, Anthonie (1560-1629) 33, 36
- Edam 81, 85-87, 93, 103
- Eerste minister 11, 13, 15, 17, 19-20, 23, 46, 211-242, 243-244, 248-251
- Elisabeth I van Engeland (1533-1588) 65, 75
- Elliott, J.H. (1930-2022) 218-219, 251
- Enkhuizen 80-81, 85-87, 93, 104, 144 nt. 29
- Erastus, Thomas (1524-1583) 64, 83
- Estrades, Godefroi d' (1607-1686) 9-10
- Evertsen, Johan (1600-1666) 159-160
- Fagel, Gaspar (1634-1688) 13-15, 18, 22-23, 40, 42, 44 nt. 48-49, 55, 169-209: *passim*, 212, 215, 244-247, 252
- Ambtelijke functie 172, 207, 245
- Archief 22
- Amsterdam 187-209
- Bezending 189-192
- Instructie 48-49, 51, 53, 176
- Minister 204 nt. 106
- Overstemming 192-194
- Politieke functie 172, 189, 191, 197-199, 201, 203-204, 206, 208-209, 246
- Representatieve functie 53, 172, 189, 198, 201, 203-204-205, 208, 247
- Stadhouder: *zie* Willem III
- Staten van Holland 187-209
- Staten-Generaal 173, 201, 207-208
- Uitvoerende functie 51, 172, 206-208, 245
- Willem III 40, 42, 48-49, 174-179, 184-185, 201-202, 207-208
- De Witt 174-175 en 175 nt. 17-18
- Filips II van Spanje (1527-1598) 29, 31, 223-224
- Filips III van Spanje (1578-1621) 226, 233
- Filips IV van Spanje (1605-1665) 221, 234
- Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) 16, 33-37, 62, 93, 104, 147
- Frederik Willem I van Brandenburg (1620-1688) 228, 235 nt. 85, 240

- Friesland 28, 44, 66, 68, 78, 91, 100, 102, 104, 119-120, 122, 124, 146, 179, 186, 193 nt. 70
- Fruin, Robert (1823-1899) 55-56, 66, 93 nt. 115
- Galen, Christoph Bernhard von (1606-1678) 140
- Gelderland (Gelre) 28, 78, 91, 112, 124, 145, 178, 179
- George I van Engeland (1660-1727) 43, 240
- Gilles, Jacob (1691-1765) 44, 46 nt. 51
- Godolphin, Sidney (1652-1732) 215, 231, 234, 251
- Goes 185
- Gomarus, Franciscus (1563-1641) 70-71, 78, 245
- Gómez de Sandoval y Rojas, Francisco: *zie* Lerma
- Gorcum 87, 93 nt. 112
- Gouda 87-88, 93, 193
- Graeff, Cornelis de (1599-1664) 37 nt. 30, 104, 124-125, 130, 144
- Granville, Antoine Pierrenot de (1515-1586) 224
- Greve, H.E. (1878-1957) 56
- Groningen 28, 66, 68, 78, 91, 100, 102, 112, 116 nt. 56, 119 nt. 65, 120, 122, 145, 179, 186, 193 nt. 70
- Groot, Hugo de (1583-1645) 83-85, 88
- Gustaaf II Adolf van Zweden (1594-1632) 224, 230, 233, 238-239
- Guzmán y Pimentel, Gaspar de: *zie* Olivares
- Haarlem 49 nt. 61, 87, 93, 103, 174-175, 191
- Haersolte, Anthony van (ca. 1609-1670) 125
- Haersolte, Rutger van (1605-1674) 106, 108-110, 113, 125, 128, 130
- Harley, Robert (1661-1724) 215, 231, 234, 240, 251
- Harms, Roeland (1979-) 137 nt. 11, 138
- Hasselt 110, 125-130
- Heim, Anthonie van der (1696-1746) 43-44, 47, 52, 55 nt. 74
- Heinsius, Anthonie (1641-1720) 7, 14, 41-34, 47, 55 nt. 73, 56 nt. 78, 172 nt. 8, 251-252
- Hendrik IV van Frankrijk (1553-1610) 75
- Henriëttta Maria van Frankrijk (1609-1669) 103 nt. 9, 235
- Hyde, Edward, *zie*: Clarendon 223
- Holland (gewest) *passim*
- Holland, Staten van *passim*
- Hommius, Festus (1576-1642) 85
- Hooft, Cornelis Pietersz. (1581-1647) 67, 83
- Hooft, Gerrit (1649-1717) 169, 202-204
- Hooft, Hendrik (1617-1678) 122 nt. 75
- Hoorn 62, 87, 93, 169
- Hoornbeek, Isaac van (1655-1727) 43-44, 47
- Hop, Jacob (1654-1725) 169, 188, 191, 193, 195 nt. 75, 199, 202-204
- Huybert, Pieter de (1622-1697) 185
- Huydecoper van Maarsseveen, Joan (1625-1704) 169
- Huygens, Rutger (1587-1666) 146-147, 150, 157-160, 163, 165-166, 175
- Hyde, Edward: *zie* Clarendon
- Jacobus I van Engeland (1566-1625) 70 nt. 30, 75, 76-78, 83, 94, 232, 235
- Japikse, Nicolaas (1872-1944) 123 nt. 77, 163 nt. 79, 175 nt. 19
- Jonge, J.C. de (1793-1853) 147
- Kampen 97, 108-110, 113, 116, 125, 128-129
- Karel I van Engeland (1600-1649) 102, 152, 232, 235
- Karel II van Engeland (1630-1685) 102, 140, 145, 152, 180, 184-186, 231, 240
- Karel V van Habsburg (1500-1558) 223
- Koopmans, J.W. (1959-) 57
- Langen, Roelof van (1620-1666) 126, 128-129

- Lauderdale, John Maitland, hertog van (1616-1782) 230 nt. 69
- Landsadvocaat 15 nt. 11, 28, 31, 33
- Leeuwarden 110
- Leicester, Robert Dudley, graaf van (1532-1588) 65-66
- Leiden 47, 61, 67, 76, 78-79, 81-82, 87, 93, 103, 114, 116, 169 nt. 2, 193
- Lerma, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, hertog van (1598-1621) 215, 217 nt. 16, 220, 223, 226, 228, 232-233, 235, 238-239
- Lockyer, Roger (1927-2017) 219
- Lodewijk XIII van Frankrijk (1610-1643) 17, 76, 221, 231, 234, 235
- Lodewijk XIV van Frankrijk (1643-1715) 9, 13, 15, 42, 106, 170, 179-186, 195, 197, 207, 216, 225-216, 237-240
- Londen 76, 77, 81, 83-85, 100, 102-103, 158, 184, 194
- Luynes, Charles d'Albert, hertog van (1578-1621) 215, 235
- Luxemburg 181-183, 186, 199
- Madrid 221, 235, 238
- Maitland, John *zie*: Lauderdale
- Mancini, Maria (1639-1715) 238
- Maria van Bourgondië (1457-1482) 25-27
- Maria Anna van Oostenrijk (1606-1646) 235, 237, 238 nt. 87
- Maria Theresia van Oostenrijk (1660-1683) 180, 238
- Marillac, Jean-Louis de (1572-1632) 231-232
- Maurits van Oranje (1567-1625) 13-14, 23, 29, 32-33, 42, 53, 59-95, 117, 119, 147, 246-247
- Mazarin, Jules (1602-1661) 180, 212 nt. 7, 213 nt. 8, 215-216, 226 nt. 50, 227, 230, 233, 235, 237-239
- Medemblik 62, 85, 87, 93 nt. 112, 114, 193
- Medici, Maria de' (1575-1642) 231-232
- Middelburg 146, 185
- Monnickendam 85, 87, 88 nt. 99, 93 nt. 112
- Mörke, Olaf (1952-) 31, 172, 208-209
- Munter, Cornelis (1652-1708) 194
- Nassau-Dietz, Hendrik Casimir II van (1657-1696) 179
- Nassau-Dietz, Willem Frederik van (1613-1664) 100, 104, 110-114, 117-124, 128, 130-131, 245
- Nassau-Odijk, Willem-Adriaan van (1632-1705) 172
- Nassau-Siegen, Johan Maurits van (1604-1679) 117
- Nieuwpoort, Willem (1607-1678) 100 nt. 3, 103, 114, 122-123
- Norton, Philip (1951-) 19, 244, 249
- Obdam, Jacob van Wassenauer (1610-1665) 140, 158
- Oetgens van Waveren, Anthonie (1585-1658) 117, 119
- Oldenbarnevelt, Johan (1547-1649) 7, 13-16, 18, 22-23, 31-33, 37, 42, 46 nt. 51, 53, 55-57, 59-95: *passim*, 170, 188, 215, 243-244
- Ambtelijke functie 65, 80, 244
- Amsterdam 32, 60-61, 64, 67, 77, 82, 85-88, 91, 94-95
- Bezoldiging 55
- Bestandstwisten 32-33, 70-74
- Geloofsovertuiging 74-75
- De Groot 83-85, 88
- Instructie 48, 72
- Jacobus I 75-77
- Landsadvocaat 15 nt. 11, 28
- Maurits 32-33, 42, 53, 61, 67-70, 74-76, 89, 91, 94
- Politieke functie 57, 65-66, 70, 80-82, 84, 86, 88-89, 92, 95, 246
- Representatieve functie 70, 74, 77, 95, 247
- Stadhouder (*zie ook* Maurits) 61, 70, 94-95
- Staten van Holland 61, 66, 72, 77-78, 89
- Uitvoerende functie 65, 245
- Vorstius 78-82

- Olivares, Gaspar de Guzmán y Pimentel, graaf-hertog van (1587-1645) 17, 215-216, 221-222, 225-226, 228, 231-235, 239, 244
- Onnekink, David (1971-) 172 nt. 8, 220
- Osborne, Thomas *zie*: Danby
- Overijssel 14, 23, 28, 97, 100-101, 106-132
- Oxenstierna, Axel (1583-1654) 17, 216, 218, 221 nt. 34, 224, 229, 230, 233, 235 nt. 85, 238-239, 251
- Parijs 13, 25, 35-36, 77, 100, 184, 230, 235, 238-239
- Pauw, Adriaan (1585-1653) 14, 33, 35-36, 47, 55 nt. 73, 251
- Pauw, Reinier (1564-1636) 59, 63-64, 67, 89
- Philalethes (pseudoniem) 203, 204-205, 212
- Pietersz., Frans (?-na 1625) 62-64, 80, 82 nt. 72, 84, 88, 91
- Portland: *zie* Hans Willem Bentinck
- Prud'homme van Reine, Ronald (1960-) 40 nt. 33, 155
- Purmerend 81, 85, 87, 93, 193
- Raadpensionaris (van Holland) *passim*
- Richelieu, Armand Jean du Plessis (1585-1642) 17, 214, 215-216, 218, 221, 223, 225-226, 230, 231-234, 239, 244, 251
- Rosaeus, Hendrik (?-1637) 86-87
- Rotterdam 43, 65, 81, 85, 87, 93, 144,
- Ruyter, Michiel de (1607-1676) 133, 142, 148, 155, 156-158, 162-164
- Schaep, Gerard (1598-1666) 97
- Schele, Rabo Herman (1622-1666) 97, 100, 109-110, 113-114, 119, 124-126, 128-129
- Schiedam 81, 85, 87, 93, 181, 193-194, 208
- Schoonhoven 87, 144 nt. 29
- Schwarzenberg, Adam von (1583-1641) 215, 228, 240
- Schwerin, Otto von (1616-1679) 215, 228, 232, 235 nt. 85, 240
- Sejanus, Lucius Aelius (20 v.C.-31) 205, 212
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, graaf van (1621-1683) 230 nt. 69
- Slingelandt, Simon van (1664-1736) 43-44, 56 nt. 74
- Spencer, Robert, *zie*: Sunderland
- Spiegel, Hendrick Dircksz. (1598-1667) 117
- Spiegel, Laurens Pieter van de (1737-1800) 44-47
- Stadhouder (ambt) 14-15, 18, 20, 28-33, 36-37, 40-47, 49, 53, 57, 94-95, 101-104, 109, 131-132, 145, 170-173, 175, 179, 189, 206-209, 246-251
- Steyn, Pieter (1706-1772) 44
- Strafford Thomas Wentworth, graaf van (1593-1641) 215, 240
- Stuart, Elizabeth (1596-1662) 235
- Stuart, Mary (1631-1660) 102, 145 nt. 32
- Sunderland, Robert Spencer, graaf van (1641-1702) 231
- Temple, William (1628-1699) 9, 11-12, 15
- Terry, Larry D. (1954-2006) 17-18
- Tex, Jan den (1899-1984) 56, 66, 82 nt. 73, 85 nt. 88, 86 nt. 89, 87, 89. 93 nt. 112
- Thatcher, Margaret (1925-2013) 19
- Tiberius (42v.C.-37) 205, 212
- Toledo, Fernando Álvarez de: *zie* Alva
- Tromp, Cornelis (1629-1691) 141-143, 147, 150-151, 153-157, 160-162
- Troost, Wout (1946-) 172, 175 nt. 16, 176, 179 nt. 29
- Tulp, Nicolaas (1593-1674) 120
- Unie van Utrecht 29, nt. 11, 31-32, 65-66, 70, 93 nt. 115, 94, 111, 114, 118, 178
- Utrecht (gewest) 28, 46 nt. 51, 67-68, 112, 172, 178, 185
- Utrecht (stad) 43, 65, 67, 174, 178
- Utrecht, Maria van (ca. 1549-1629) 64
- Uyttenbogaert, Johannes (1557-1644) 71, 78

- Valckenier, Gilles (1623-1680) 174
 Vázquez, Mateo (1542-1591) 224
 Venator, Adolph (?-1619) 77
 Villiers, George: *zie* Buckingham
 Vivien, Nicolaas (1631-1692) 138, 149,
 150 nt. 46, 154-155, 158-159, 162-163, 165
 Vorstius, Conradus (1569-1622) 76,
 78-82
- Walpole, Robert (1676-1745) 215, 240
 Weede, heer van Dijkveld, Everard van
 (1626-1702) 172
 Wentworth, Thomas, *zie*: Strafford
 Wildt, David de (1611-1671) 51, 144
 Willem I van Oranje (1533-1584) 29, 30,
 65, 76, 84, 176
 Willem II (1625-1650) 29, 33, 36, 37 nt.
 30, 101, 104, 109-111, 119, 131
 Willem III (1650-1712) 14-15, 23, 40-42,
 102-104, 111, 144-145, 152, 158 nt. 66,
 169-209, 231, 233, 239-240, 245, 247,
 252
 Willem IV (1711-1751) 44
 Willem V (1748-1806) 44
 Williams, Patrick 220, 228 nt. 60
 Winwood, Ralph (ca. 1563-1617) 78
 Witsen, Nicolaas (1641-1717) 172-173,
 186 nt. 50, 188, 198-202
 Witt, Cornelis de (1623-1672) 40 nt. 33,
 47 nt. 54, 51, 144, 149 nt. 43, 188, 211
 Witt, Jacob de (1589-1674) 111
 Witt, Johan de (1625-1672) 7, 9-14, 18,
 20-23, 36-40, 43 nt. 40, 46, 48, 51, 53,
 55-57, 97-167: *passim*, 170, 173-176,
 179, 211, 215, 243-247
 Aanslag op Amsterdam 110
 Acte van Seclusie 102-103
 Ambtelijke functie 153, 244
 Amsterdam 124-125
 Archief 13-14, 22, 114
 Bezoldiging 55
 Fagel 173-175
 Gedeputeerde op de vloot 133-136,
 138, 140, 142, 144 nt. 24, 146-167
 Historiografie 56-57
 Minister 125, 157 nt. 63
- Overijssel 106-117, 125-130
 Politieke functie 103-104, 114, 117-118,
 120, 125, 130-131, 149, 153, 158, 163,
 165, 167, 246
 Raadpensionaris 13-14, 36-40, 46-48
 Representatieve functie 53, 103-104,
 120, 149, 247
 Spanjaardsgat 158-161, 164-166
 Tromp 142, 147, 153-157, 162
 Uitvoerende functie 51, 103-104, 120,
 125, 131, 149, 153, 158, 163, 165, 167,
 245
 Visier ('visir') 135 nt. 5, 147, 157, 166
 Willem III 102-104, 144-145
 Willem Frederik 110, 112, 117-124
 Witt, Johanna de (1617-1692) 134, 162,
 165
- Zeeland 28, 67, 70, 78, 102, 112, 119, 123,
 145, 172, 179, 185, 193 nt. 70
 Zierikzee 185
 Zwolle 97, 108-110, 113, 116, 119,
 125-126, 128-129, 135, 186